

KULTŪROS BARAI

ISSN 0134-3106

2021

1

Kultūros ir meno mėnesinis žurnalas. eurozine.com, kulturosbarai.lt

„Kounai“. Režisierius, choreografas ir kompozitorius Hofesh SHECHTER. Filmo režisierius Sebastianas CORTAS

„Žizel“. Režisierius ir choreografas Akramas KHANAS

Vyriausioji redaktorė
Laima KANOPKIENĖ 8 652 32034

Rengia

Almantas SAMALAVIČIUS
(kultūrologija, architektūra) 2 62 38 61
Rūta GAIDAMAVIČIŪTĖ
(muzika) 2 62 38 61
Monika MEILUTYTĖ
(teatras) 8 614 12855
Tadas GINDRĖNAS
(dizaineris) 2 61 05 38
Romėna RAČKAITYTĖ-ČEPAITIENĖ
(kompiuterininkė) 2 61 05 38
Asta DEKSNYTĖ
(korektorė)
Irena ŽAGANEVIČIENĖ
(buhalterė) 2 62 31 04

Redakcinė kolegija

Alfredas BUMBLAUSKAS
Pietro U. DINI (Italija)
Stasys EIDRIGEVIIČIUS
Carl Henrik FREDRIKSSON (*eurozine*)
Vita GRUODYTĖ (Prancūzija)
Algis MICKŪNAS (JAV)
Aušra Marija SLUCKAITĖ-JURAŠIENĖ
Giedrius SUBAČIUS (JAV)
Antanas ŠILEIKA (Kanada)
Vyngantas VAREIKIS
Kazys VARNELIS jr. (JAV)

Redakcijos adresas

Latako g. 3, 01125 Vilnius
el. paštas: info@kulturosbarai.lt,
kulturosbarai@gmail.com
Faksas: 2 62 38 61

© Leidėjas – VšĮ „Kultūros barų“ leidykla. SL 101

Redakcija nereikalauja, kad spausdinamų
straipsnių mintys atitiktų jos nuomonę

Kultūros barai yra *Eurozine the netmagazine*
partneris. www.eurozine.com

KULTŪROS BARAI

Rūpesčiai ir lūkesčiai

Marija ANTANAVIČIŪTĖ. Kovidu kaukė ir moraliniai jos dėvėjimo metmenys / 2
Almantas SAMALAVIČIUS. Pandemija ir tikėjimas (2) / 6

Problemos ir idėjos

Eirik Høyer LEIVESTAD. Kai ateitis darosi nepopuliari / 12
Juozas LAKIS. Gyvenimas tarp darnos ir priešpriešos Lietuvoje / 16

Praeities dabartis

Vytautas LANDSBERGIS. Sąjūdis ir Lietuvos kultūros programa / 23

Nuomonės apie nuomones

Alvydas ŽICKIS. Pastabos dėl Lukiškių aikštės / 28

Kūryba ir kūrėjai

Be meno žmonės nenumirs, nebent išprotės. *Su režisiere Gabriele TUMINAITE kalbasi Ramunė BALEVIČIŪTĖ* / 30

Ugnė KAČKAUSKAITĖ. Priartintas judesys: festivalio *Naujasis Baltijos šokis* filmų programa / 35

Stasys EIDRIGEVIIČIUS. Detektyvas su Ultra Violet, arba Vienos fotografijos istorija / 39
Niels HAV. Eilėraščiai / 42

Julius KELERAS. Vyriškai įtaigus pasaulis / 43

Masatake SHINOHARA. Būti gyvam sugriuvusiame pasaulyje / 45

Jurgis STANAITS. *Lituanicos* skrydžiai filmavimo aikštelėje / 49

Paveldas ir paminklai

Marius VYŠNIAUSKAS. Jonas Kazimieras Vaza – žmogus, pražudęs Respubliką / 52

Marius ŠČAVINSKAS. Sielų kopimas į kalną: krikščioniškasis vaizdinio dėmuo / 68

Laikai ir žmonės

Vida GIRININKIENĖ. Uždraustos kalbos tyrėjų kelias (2) / 78

Kęstutis SKRUPSKELIS. Amerikos spauda apie Justą Paleckį / 85

Nušvitimas – tai proto būseną. *Su lama Glennu H. MULLINU kalbasi Mindaugas PELECKIS* / 91

Visai nejuokingi skaitiniai

Krescencija ŠURKUTĖ. Politinės magaryčios / 94

Viršelio 1 p.: „Žaidimas baigtas“. Choreografai Airida GUDAITĖ ir Laurynas ŽAKEVIČIUS.

Režisierius Dalius KALINAUSKAS. *Low Air* šokio filmo kadras

4 p.: Vanda PADIMANSKAITĖ. „Burna ir žuvis“. 2020. Drobė, akrilas; 30 x 30

Marija ANTANAVIČIŪTĖ

KOVIDO KAUKĖ IR MORALINIAI JOS DĖVĖJIMO METMENYS

Atsargiai nusiimu kaukę, nusiplaunu rankas ir atsisėdu ant sofas, ką tik grįžusi namo iš žygio į parduotuvę. Atrodo, veidas vis dar kaukėtas – jaučiu ją tarsi fantomą. Žygiai į parduotuvę dabar kelia ne mažiau iššūkių negu išsiilgtos kelionės į kalnus. Atsargiai manevruoju tarp lentynų, stengiuosi laikytis atstumo, kad netyčia nenužudyčiau kieno nors močiutės ar senelio, prekybos centre atsikrenkštusi kuriam nors į pakaušį savo galimai kovidiniu užkratu. Ar tai neprimena karo meto? Tačiau rizikuojame, kad įspirsime kamuolį į savo vartus, nes žudomi saviškiai, o ne prieš kareiviai.

Nedaug yra objektų, kurie primeta bendrą patirtį milijonams, jei ne milijardams žmonių visame pasaulyje, kelia daug diskusijų, dar daugiau pasipiktinimo. Medicininės bei medžiaginės kaukės dėvėjimas yra pirmiausia mokslinis (*kiek kaukė apsaugo mane ir kitus nuo viruso plitimo?*) ir politinis (*ar kaukės dėvėjimas viešosiose vietose turėtų būti privalomas? Kaip įstatymiškai tą įteisinti?*) klausimas, bet jis tampa socialiniu bei moraliniu, nes labai svarbus pačios bendruomenės nusistatymas kaukių atžvilgiu, – kada, kaip ir kodėl dėvime jas viešojoje erdvėje. Artimiausiu metu reikalavimas dėvėti kaukes niekur nedings, todėl į medžiagos skiautę ant veido pažvelkime kaip į etinį, vertybinį, simbolinį objektą.

Katalikiškos šalys moralę – sprendimus, veiksmus, kuriuos laiko gerais ar blogais, – dažnai supranta kaip

tam tikras taisykles ar nurodymus. Koronaviruso kontekste visuomenės sveikatos autoritetams tokius nurodymus yra lengviau komunikuoti: čiaudėk į alkūnę, sėdėk namie, viešumoje užsidėk kaukę. Nuasmeninti draudimai, savo forma primenantys Dievo įsakymus, neišvengiamai kelia klausimą „kodėl?“ Kodėl reikia dėvėti kaukes ir parduotuvėje, ir parke? Kodėl būtina dengti ne tik burną, bet ir nosį? Politinis ir moralinis klausimas ilgainiui virsta menkaverčiais, smulkmeniškais ginčiais apie technines detales ir medicinos subtilybes, nors mokslinių įrodymų, kad kaukės veikia efektyviai, nesukelia apgaulingo saugumo jausmo, yra apstu.¹

Tokie ginčai jau tapo kasdienybe prie pietų stalo, parduotuvėse, pilantis degalus, bėgiojant ar važiuojant dviračiu. Socialinė įtampa ir nerimas auga, emocijos tampa intensyvesnės. Prašymai laikytis atstumo dažnai baigiasi žeminančiais ir agresyviais apsižodžiavimais, nes nė vienas situacijos dalyvis nenori pripažinti, kad pažeidinėja taisykles. Užuoat pasakę „atsiprašau“, žengę žingsnį atgal ar užsidėję kaukę, visi skuba ginti neva įžeistą ego ir užsipuola prašytoją, kuriam greičiausiai reikėjo nemenko ryžto, kad viešai padarytų pastabą svetimam žmogui... Ko iš tiesų prašome, kreipdamiesi į tuos, kurie nedėvi kaukių? Koks asmeninis ar bendruomeninis interesas slypi už šio klausimo? Tai pagalbos šauksmas: aš bijau susirgti ir numirti, o kitas žmogus minimaliomis pastangomis galėtų mane

apsaugoti, man pagelbėti. Esminio skirtumo tarp suklupusios senolės, prašančios, kad praeivis padėtų jai atsistoti, ir tos pačios senolės, prašančios, kad atvykę į parduotuvę užsidėtųme kaukę, nėra. Bet šis prašymas vis dėlto atrodo įžūlesnis, kai kam net nepriimtinas.

Moralė, paremta taisyklėmis, pateikia keletą skirtingų argumentų už ir prieš kaukių dėvėjimą. Bet kokie politiniai nurodymai pirmiausia kelia laisvės klausimą, kurį galima aptarti Johno Stuardo Millio filosofijos, laikomos dabartinio ekonominio mąstymo pagrindu, kontekste. Pagal Millio suformuluotą žalos principą, kiekvienas, nenešiojantis kaukės, gali kelti grėsmę kitiems, jų sveikatai ir gerovei, todėl jo laisvė turėtų būti apribota, atsiradus rizikai, kad gali ką nors užkrėsti, net jei to tikimybė menka. Žinoma, problema yra ne tik moralinė, bet ir politinė, nes iš esmės reiškia valstybės kišimąsi į asmeninį gyvenimą. Kaukė tiesiogiai suvaržo asmens laisvę, trukdo produktyviai dirbti, sportuoti, bendrauti su draugais ir artimaisiais. Tiesmukas utilitarizmas verstų šiuo atveju svarstyti, ar ekonomikos atvėrimas neatneštų visuomenei daugiau naudos, nes dauguma žmonių galėtų visavertiškai gyventi, net jei karantino atšaukimas lemtų didesnį mirtingumą. Vargu ar kuri nors vyriausybė ryžtųsi šį argumentą pateikti savo rinkėjams.

Antra vertus, prievolė dėvėti kaukes neretai pateikiama kaip savaime suprantama pareiga, universalios nuostatos – juk akivaizdu, kad kaukės mažina užkrato plitimą ir gelbsti gyvybes, – patvirtinimas. Toks požiūris artimas Kanto etikai, nes remiasi visuomenės racionalumu ir sveika nuovoka. Vis dėlto ši logika ne tik depolitizuoja kaukės dėvėjimą, bet ir ignoruoja vertybių bei aplinkybių svarbą individo elgsenai, daromiems sprendimams. Kartais žmonės jaučiasi pavargę dėvėti kaukes, dūsta, be to, kartais aplink nėra nė vieno sergančio asmens. Kitais kartais kaimynai tvirtina abejojantys kaukės efektyvumu, o juk jais norime tikėti. Nė viena iš čia paminėtų aplinkybių nėra pateisinama priežastis, kodėl nedėvima kaukė, bet visos yra reikšmingos moraliniams svarstymams. Kaukių dėvėjimą redukuojant iki skirtumo tarp savanaukiško ir socialiai atsakingo elgesio, pasirinkimai

supaprastinami, prarandamas sąlytis su kasdienes žmonių patirtimi. Net akivaizdžiai universalios taisyklės dažnai interpretuojamos skirtingai, juk skiriasi tiek gyvenamoji aplinka, tiek sveikos nuovokos supratimas.

Taigi kaukė, visuomenės sveikatai svarbus atributas, išties yra ne tik moralinis orientyras (*ar man rūpi kitų gyvybė?*), bet ir politinis simbolis, tam tikra laisvės išraiška. Tai puikus pavyzdys, kad fizinis objektas gali ne tik įgauti politinį pobūdį, bet ir būti politizuojamas. Liberalai ir libertarai privalomą kaukės nešiojimą greičiausiai laikytų pertekliniu valstybės kišimusi į asmens veiksmus. Konservatoriai neretai remiasi žmonių sąmoningumu ir jų nusiteikimu apginti vienas kitą privačiomis iniciatyvomis. Todėl nestebina tai, kad kaukių nedėvėjimas tiek Amerikoje, tiek Europoje yra asocijuojamas su stipresnėmis dešiniuosiomis pažiūromis ir dešiniuosios krypties žiniasklaida.² *Gallup* apklausos duomenimis, 36 proc. JAV respublikonų rėmėjų kaukes dėvi labai retai arba išvis jų nedėvi, palyginti su 2 proc. demokratų partijos rinkėjų.³ Pajamų dydis kaukių dėvėjimui įtakos nedaro, bet aukštojo išsilavinimo neturintys žmonės yra mažiau linkę prisidengti veidus. Pažvelgus per lyties prizmę, tyrimai rodo, kad vyrai yra labiau nusiteikę nedėvėti kaukių ir apskritai mažiau rūpinasi viešąja sveikata.⁴

Tarp konservatyvių amerikiečių gajus avių bandos simbolis (angl. *sheeple*, naujadaras, sukurtas iš žodžių „avis“ ir „žmonės“), – kaukės dėvėjimas vadinamas laisvos valios atsisakymu, pasidavimu bendram bandos instinktui, užuot mąščius savo galva. Taigi argumentuojama, kad įvedant apribojimus, privalomas kaukes, iš esmės pažeidžiamos žmogaus teisės, juk dažnai piktinamasi ne pačia kauke, bet būtent priverstinu reikalavimu ją dėvėti.

Filosofas Michaelas Sandelis pabrėžia, kad Jungtinėse Amerikos Valstijose, kur individo laisvė yra viena iš pamatinių vertybių, nemažai žmonių priverstinį kaukių dėvėjimą išties laiko tos laisvės pažeidimu.⁵ Situaciją jis prilygina klimato kaitos neigimui, kai iš esmės mokslinė visuomenės sveikatos problema tampa politikos įkaite. Keturi dešimtmečius didėjanti nelygybė,

konfliktai, kylantys dėl tapatybės politikos, ir partijų tarpusavio antagonizmas suskaldė visuomenę, sukėlė didžiulį nepasitikėjimą politiniu elitu bei ekspertais, tarp jų ir sveikatos apsaugos specialistais. Mažai kalbama ir apie pasiaukojimą bei solidarumą, kuris galėtų ir turėtų prilygti solidarumui, pasireiškiančiam karo metais, kai siekiama apginti valstybę, apsaugoti tautą. Tačiau taip elgiasi tik nesusiskaldžiusi visuomenė, tikinti politikų ir mokslininkų sprendimais, o šiandien tuo pasigirti Amerika tikrai negali.

Teorijos apie moralę, paremtą taisyklėmis, turi dvi sunkiai užlopomas skylės – jos nepaaiškina žmonių elgesio, nemotyvuoja jų siekti gėrio, pripažįstamo bendru sutarimu, šiuo atveju tai reikštų kuo mažesnę koronaviruso plitimą. Reikalavimai ir nurodymai saugoti bendrojo gėrio neskatina iš dalies todėl, kad deontologinės taisyklės, apibrėžiančios, kas yra gerai, o kas blogai, neatliepia kasdieninio elgesio motyvacijos, neapima žmogaus kaip etinio subjekto visumos. Taikomos priemonės, tokios kaip priverstinis kaukių dėvėjimas ar karantinas, kartais daro netgi priešingą poveikį. Kai 2003 m. išplisė SARS epidemija, Honkonge nuspręsta priverstinai karantinuoti žmones, gyvenančius daugiabutyje, tapusiu vienu iš infekcijos židinių. Bet policijai atvykus įvesti tvarkos, namas buvo jau pustuštis, – bijodami prievartos, žmonės tiesiog išsikraustė, galimai paskleisdami infekciją dar plačiau. Pasimokiusios iš tokių bei panašių veiksmų, kai kurios vyriausybės ne liepia, bet prašo žmonių, kad laikytųsi apribojimų, galimai pasiekdamos geresnių rezultatų. Viešas raginimas savo noru paisyti nustatytos tvarkos, apeliuojant į esamą, o ne tariamą moralinę intuiciją, turėtų skatinti tinkamą laikyseną. Pirmiausia reikėtų gerai perprasti moralinę motyvaciją, modeliuojančią politinius sprendimus bei nurodymus, skatinančius tam tikrą socialinę elgseną. Žinoma, toji motyvacija Lietuvoje gali smarkiai skirtis nuo motyvacijos JAV ar Honkonge.

Intuityvi reakcija į tuos, kurie atsisako dėvėti kaukę, dažnai yra pasipiktinimas, žeriant kaltinimus, užuot bandžius suprasti, kokia jų elgsenos motyvacija. Pasipiktinimas neretai yra būdas kovoti su gąsdinančiu

situacijos neužtikrintumu, o šio pasipiktinimo ir kaltinimų motyvacija suteikia progą pabrėžti savo paties moralinį pranašumą (angl. *virtue signaling*), pasiektą minimaliomis pastangomis. Pasak Harvardo Medicinos fakulteto profesorės, epidemiologės Julios Marcus, kaukių dėvėjimą paversti įpročiu vargu ar pavyks, jei visuomenė bus gėdijama, kad to nedaro.⁶ Užuot priekaištavus ir bauginus, reikia žmones patraukti ir įkalbėti, kad dėvėtų kaukes. Pavyzdžiui, per AIDS pandemiją praėjusio amžiaus 10-ajame dešimtmetyje JAV surengta visuomenės informavimo apie žmogaus imunodeficito virusą (ŽIV) kampanija ne gąsdino, bet skleidė žinutes, kaip įmanoma sumažinti riziką ir žalą. Marcus tvirtina: prezervatyvai kartais taip ir lieka blizgiuose popierėliuose, nes žmonės siekia didesnio artumo ir intymumo. Kad kaukės kartais irgi nusiplėšiamos nuo veidų, lemia tos pačios gerai suprantamos priežastys – artumo ir laisvės poreikis. Epidemiologė pabrėžia empatijos svarbą – pirmiausia reikia viešai pripažinti, kad kaukės nėra malonios, kelia niežulį ir bėrimus, verčia rasoti akinius, apsunkina kvėpavimą. Kai pripažįstame ir perprantame kliūtis, jos tampa lengviau įveikiamos. Bet kokią visuomenės sveikatos problemą reikėtų spręsti, atsižvelgiant į nusistovėjusius įpročius ir elgesį. Šiandien kai kuriose šalyse prezervatyvai yra nemokamai dalijami universitetuose ir gėjų baruose, – ten, kur nesaugaus sekso rizika yra didžiausia. Marcus siūlo ir kaukes priartinti prie žmonių, t. y. finansuoti patogesnių kaukių gamybą, dalyti jas autobusų stotelėse ar tankiai gyvenamuose rajonuose ir pan.

Suvokimas, ar elgiamasi gerai, ar blogai, priklauso ne tik nuo vidinės motyvacijos, bet ir nuo aplinkos faktorių, nuo tarpusavio santykių. Ne mano pačios ar kito žmogaus *ego*, bet mūsų ryšys, bendras prasmės supratimas yra moralės pagrindas. Būtent tarpusavio santykis lemia, ar jaučiamės atsakingi vienas už kitą. Marcus teigimu, bauginimo taktikos remiasi morale, pagrįsta taisyklėmis ir jų laužymu, kurti tarpusavio santykių nesiekiamo. Empatija ir globa remiasi supratimu, kokia erzinti ir nepatogi yra esamoji padėtis, todėl negalima kaltinti žmonių, kad jie piktinasi. JAV atlikto tyrimo duomenimis, esminiai veiksniai, skati-

nantys dėvėti kaukę, yra rūpinimasis kitais bei lygybės siekis, pripažįstant, kad visi esame atsidūrę toje pačioje nepavydėtinoje situacijoje, kuri reikalauja užuojautos ir jautrumo vienas kitam.⁷

Viena žymiausių mokslininkų, tiriančių rūpinimosi kitais etiką, Joan C. Tronto teigia, kad globos arba rūpybos etika remiasi ne taisyklėmis ar teisėmis, bet santykiiais, sprendžia ne abstrakčius klausimus, ne tariamas, įsivaizduojamas situacijas, o konkrečias problemas, atsižvelgia į kasdienes žmonių gyvenimo istorijas.⁸ Svarbiausia, kad rūpinimosi kitais etika, užuot formulavusi griežtus principus, remiasi veiksmo pirmumu. Dėmesys nukreipiamas ne į teises, kurias turime (*turiu teisę nusiimti kaukę ir kvėpuoti laisvai*), bet į atsakomybę (*žmonės kenčia, o aš galiu bent užsidedėti kaukę, kad toji kančia nepasidarytų dar didesnė*). Morale tampa konkrečiu veiksmu ar nusiteikimu, o ne pasyvia būseną ar vien vidinę motyvaciją.

Rūpintis kitais verčia gyvybės trapumo, žmogaus pažeidžiamumo suvokimas. Būtent todėl globos etikai toks svarbus atvirumas, dėmesingumas ir pasitikėjimas tiek socialiniame, tiek sveikatos kontekste. Pavyzdžiui, darydami paslaugą draugui, dažnai nejaučiame, kad aukojamės, nes jo poreikiai mums rūpi tiek pat ar net labiau negu savieji. Panašiai turėtume galvoti apie kitus bendruomenės narius. Globoti kitą anaiptol nereikia ignoruoti savo poreikių, atvirksčiai – turime rūpintis savimi, kad galėtume rūpintis kitais. Pasirinkimas nedėvėti kaukės viešojoje erdvėje, kai tą rekomenduoja sveikatos apsaugos specialistai, atliepia mūsų poreikį parodyti drąsą, nepasitikėjimą visuomeniniais ekspertais ir autoritetais. Bet jeigu jais net visiškai netikime, galėtume pripažinti aplinkinių nerimą, jų pasirinkimą pasitikėti ekspertais ir poreikį jaustis saugiai. Rūpinimasis kitais reiškia, kad aš nenoriu sukelti jiems nerimo ir streso. Jeigu nedėvėdama kaukės eisiu pro tuos, kurie vyresni, kuriuos kamuoja lėtinės ligos, jie jausis atsidūrę pavojuje. Rūpintis – tai klausytis kito ir leisti jam pačiam nuspręsti, kaip galėčiau padėti, užuot bandžiusi įtikinti savo tiesomis.

Etiniai sprendimai šiuo atveju remiasi poreikiais tų, kurie yra pažeidžiami, galbūt neturi resursų,

kad įstengtų patys pasirūpinti savimi. Nors visi rizikuojame užsikrėsti koronavirusu, kai kurios grupės yra labiau pažeidžiamos negu kitos. Faktorių, didinančių riziką, daugybė, – vyresnis amžius, lėtinės ligos, rasė, socioekonominė situacija, gyventojų tankumas, būsto kokybė... Skirtingi pažeidžiamumo veiksniai lemia, kad esami apribojimai irgi gali būti žalingesni tam tikroms grupėms, pavyzdžiui, moterims, patyrusioms smurtą ir bandančioms įveikti potrauminį stresą, sėdėti namuose daug sunkiau negu kitiems asmenims. Rizika susijusi ne tik su pačiu koronavirusu (t. y. pavojumi sveikatai), bet ir su socioekonominiais faktoriais, kurie nėra lengvai įžvelgiami, kai prasilenkiame su praeiviais gatvėje.

Pripažinti gyvybės trapumą sunku, nes esame visuomenė, kuri per pastaruosius kelis šimtus metų stengėsi ir įstengė išlikti. Išlikimo instinktas neleidžia pripažinti pažeidžiamumo, žavimasi galios ir stiprybės kultu, kuris kare ar kitose situacijose, keliančiose grėsmę fiziniam išlikimui, yra labai svarbus. Tačiau taikos metais, net ir kilus pandemijai, siekis vien išlikti nėra produktyvus, nes susiduriame su visai kitokiais iššūkiais. Išverti pandemiją padės ne gynyba, o globa. Būtent globos, suvokiant pažeidžiamumą, liudijimų ir trūksta viešojoje erdvėje, nekalbama apie žmogiškąsias dramas, apie tai, kaip COVID-19 paveikė šeimas, tarpusavio santykius, kokį skausmą, vaidus ir kaltę koronavirusas kelia namuose, kaip suartina ir nutolina draugus. Viešojoje erdvėje nuolat kalbėdami apie draudimus, apie teises, apie abstrakčias ir šaltas taisykles, be reikalo varginame patys save, o ilgainiui prarandame ir prasmę, kodėl reikėtų visų tų nurodymų paisyti.

Kaukės dėvėjimas ar nedėvėjimas iš esmės nieko nepasako apie žmogaus moralę. Jei visuomenės dauguma nori būti apsaugota, aš pripažįstu jų, gyvenančių tame pačiame mieste ar kaimynystėje, poreikį gyventi saugiai. Kaukė tampa savotišku barjeru, kuris signalizuoja: aš nekeliu pavojaus, manim galima pasitikėti, galiu jums pagelbėti, man tas visai nesunku. Tradiciškai kaukė slepia ir atriboja – tai fizinis barjeras,

neleidžiantis laisvai kalbėti, bučiuotis, kvėpuoti. Bet dabar ji tapo tarpusavio ryšių, empatijos ir solidarumo simboliu. Tai neturi nieko bendra su altruizmu ar pasiaukojimu. Tai tik pripažinimas, kad visi, kurie gyvena Lietuvoje, yra susiję tarpusavyje, todėl turime rūpintis vieni kitais. Pilietiškumas čia pasireiškia kur kas labiau negu per tautines eitynes ar liaudies dainų giedojimą. Pandemijos kontekste esamasis ryšys tarp lietuvių yra daug svarbesnis negu praeities šlovė ar ateities svajonės, nes tik jis gali suteikti apribojimams prasmę, įtikinti, kad susitelktume, saugotume vieni kitus ir gelbėtume gyvybes ateinančiomis savaitėmis, mėnesiais, metais ir visada. ■

- ¹ Mokslinių straipsnių, įrodančių kaukių naudą, yra nemažai, pavyzdžiui: Chan T. K. (2020). Universal masking for COVID-19: evidence, ethics and recommendations. *BMJ global health*, 5(5); Greenhalgh, T., Schmid, M. B., Czypionka, T., Bassler, D., & Gruer, L. (2020). Face masks for the public during the covid-19 crisis. *BMJ* (Clinical research ed.), 369.
- Fischer, E. P., Fischer, M. C., Grass, D., Henrion, I., Warren, W. S., & Westman, E. (2020). Low-cost measurement of face mask efficacy for filtering expelled droplets during speech. *Science Advances*, 6(36).
- Mills, M., Rahal, C., & Akimova, E. (2020). Face masks and coverings for the general public: behavioural knowledge, effectiveness of cloth coverings and public messaging. *The Royal Society & The British Academy*.
- ² Hamilton, L. C., & Safford, T. G. (2020). Conservative media consumers less likely to wear masks and less worried About COVID-19. *Carsey Perspectives*, University of New Hampshire.
- ³ Brenan, M. (2020). Americans' Face Mask Usage Varies Greatly by Demographics. *Gallup*.
- ⁴ Capraro, V., Barcelo, H., (2020). The effect of messaging and gender on intentions to wear a face covering to slow down COVID-19 transmission. *PsyArXiv*.
- ⁵ Sandel, M. (2000). Why some Americans refuse to social distance and wear masks. *The Harvard Gazette*.
- ⁶ Marcus, J. (2020). The dudes who won't wear masks. *The Atlantic*, 23.
- ⁷ Chan, E.Y. (2020) Pro-mask or anti-mask? Your moral beliefs probably predict your stance. *The Conversation*.
- ⁸ Tronto, J. C. (1993). Moral boundaries: A political argument for an ethic of care. *Psychology Press*, p. 124.

*Pats baisiausias dalykas
bet kurioje šalyje yra baimė.
Net ne neapykanta, o baimė.*
John Ralston Saul

Šis keistas laikas, persmelktas visuotinio nepasitikėjimo, netikrumo ir baimės, be visų neigiamų padarinių turi bent vieną pastebimai pozityvų aspektą – pasaulį paralyžiavus koronavirusui, hiperaktyvi vartotojų visuomenė priversta padaryti įprastinės veiklos pauzę (veikia sulėtinti „apsisukimus“), o tai paradoksaliai palankus metas apmąstymams. Juo labiau kad prieštarų sklidina karantininė kasdienybė iš tikrųjų suteikia be galo daug priešasčių įvairaus pobūdžio svarstymams, abejojant, ar tikrai turi prasmę visi tie dalykai, kurie peršami kaip neišvengiama būtinybė. Tad, paisant įvairių direktyvinių rekomendacijų, kurias visuomenei įkyriai bruka gyvenimo pandemijos režimu tvarkdariai, svarbu neprarasti savitvardos, nusiteikimo, ūpo (suprantama, ir gebėjimo) kritiškai mąstyti. Ne mažiau svarbu ir tai, kad kritiškai mąstantys nepritrūktų viešosios erdvės skelbti savo įžvalgoms, abejonėms, nuomonėms. Deja, esama vis daugiau požymių, kad ši tariamai beribė erdvė traukiasi tarsi šagrenės oda, pakankamai vietos atsiranda tik tiems autoriams, kurie viešai taiko psichologinį smurtą – be jokio saiko baugina jau ir taip išsigandusią, sutrikusią, aiškesnius orientyrus praradusią visuomenę.

Išskyrus keletą drąsesnių nonkonformistinių periodinių leidinių, interneto portalų, didžioji žiniasklaidos dalis marginalizuoja ir / ar izoluoja bet kokius svarstymus, nukrypstančius nuo pagrindinės srovės ir nuo oficialaus diskurso apie pandemijos suvaldymo būdus. Pažvelgus į televizijos ekraną, situacija dar labiau apgailėtina – visi kanalai užkimšti gaminių ir paslaugų reklamomis, tarsi žmonės toliau gyventų įprastoje realybėje, neturinčioje

PANDEMIJA IR TIKĖJIMAS (2)

nieko bendra su dabartiniu karantino režimu. Matyt, tikimasi, kad namuose neribotam laikui įkalinti vartotojai, negalėdami gauti įprastinių paslaugų, įsigyti daugelio norimų prekių, mėgausis bent jų vaizdiniais, todėl materialinės gėrybės reklamuojamos be paliovos. Beje, atmosfera pritvinkusi ir besaikės karinės retorikos, kurios ypatumus aptariau ankstesniame šio publikacijų ciklo straipsnyje (*KB* 2020 m. nr. 12). Antai neseniai žiniasklaida, pranešusi, kad koronavirusu užsikrėtė ir mirė provincijos ligoninės gydytojas, nepamiršo choru pridurti sakralios frazės, esą „*į fronto liniją jis žengė nedvejodamas*“.

Kodėl grįžtu prie šios, regis, jau lyg ir išsemtos temos? Viešoji retorika, viena vertus, gali imituoti, atstoti, nutolinti socialinį veiksma, antra vertus, gali paskatinti tam tikrus visuomenės, ypač valdžios, sluoksnius stengtis, kad abstraktūs verbaliniai vaiduokliai virstų konkrečiais veiksmiais, dėl kurių kasdienybė taps dar neįaukesnė. Su tokiu blaškymusi esame priversti taikstyti beveik išstisus metus. Kadangi visuomenė jau yra tvirtai įtikinta, kad priešas (t. y. koronavirusas) neapsakomai klastingas, itin gerai užsimaskavęs, plika akimi nepastebimas, t. y. pasireiškiantis net ir be simptomų, kova su juo ilgainiui gali tapti panaši į bergždžias pastangas nutverti nepagaunamą fantomą, koks kadaise persekiotas garsiam prancūzų kino filmų cikle. O kartu iš esmės pasikeis ne juokais įbaugintos, kolektyvinį sukrėtimą patiriančios visuomenės elgsena – kiekvienas psichologas kuo puikiausiai žino, kad ilgainiui tiesiog pavargstama bijoti. Užsitęsęs globalios pandemijos laikui, minia gali tapti agresyvi, net visiškai nesuvaldoma – nusispjovę į primygtines pande-

mijos vadybininkų „rekomendacijas“, direktyvas, nuolat griežtinamą karantino režimą, visi ims elgtis taip, kaip kam šaus į galvą... Pavyzdžiui, atsisakys vakcinacijos, kurios primygtinis propagavimas jau lėmė, kad ją gaubia tirštas visokiausių sąmokslų teorijų ūkas. Nepaklusnumo pavyzdžių daugėja kiekvieną dieną, tarkime, reikalavimas dėvėti kaukes lauke, net lyjant lietui ar drebiant sniegui, laikomas tiesiog absurdišku...

Kai nuolatos skelbiama ir įtvirtinama karo padėtis, o visuomenė reguliariai mobilizuojama visuotinei kovai su galingu nematomu priešu, valdžia, nesvarbu, kokios būtų politinės jos pažiūros, susiduria su labai stipria, neretai net nenugalima pagunda taikyti dar griežtesnį, drakoniškesnį karantino režimą, koks net karo metais įvedamas tik išimtiniais atvejais. Atkreipkime dėmesį – pavasarį, kai Lietuvą pandemija buvo kepštelėjusi dar palyginti švelniai, viešojoje erdvėje iškart pasigirdo iš pradžių tylūs, lyg ir nedrąsūs, vėliau vis ryžtingesni balsai, spekuliatyviai siūlantys įvesti nepaprastą padėtį. Kai kurie apžvalgininkai, pavyzdžiui, Italijoje gyvenantis vyno ir gastronomijos žinovas Paulius Jurkevičius, pastaruoju metu persikvalifikavęs į visų galų specialistą, entuziastingai reklamavo Italijoje įvestos komendanto valandos „džiaugsmus“, ko gero, nuoširdžiai tikėdamas, kad toks dviprasmiškas režimas saugo jo ir kitų šalies gyventojų sveikatą bei gyvybę. Beje, italų filosofo Giorgio Agambeno visiškai priešingą situacijos vertinimą citavau pirmoje ciklo dalyje (*KB* 2020 m. nr. 12).

Rudenį, kai pandemija Lietuvoje įsismarkavo, aptaki vizija griebtis ypatingų priemonių buvo sukonkretinta –

prabilta apie galimybę, o gal ir neišvengiamybę sostinėje bei kituose didžiuosiuose šalies miestuose įvesti išganingą komendanto valandą... Tokie iš pirmo žvilgsnio nekalti raginimai ir tiesiogiai, ir netiesiogiai yra susiję su karine retorika, užvaldžiusia žurnalistų, politikų ir dalies mokslininkų vaizduotę. Būtina priminti, kad toks reiškinys kaip *karas* iškart suponuoja ne tik visuotinę mobilizaciją, įprastinių teisių ir laisvių suvaržymus, bet ir visus kitus „nepaprastosios padėties“ atributus, tarp jų, suprantama, ir komendanto valandą. Kai kurie komentatoriai be išlygų pabrėžia, kad kelio atgal į buvusį normalumą tiesiog nebėra, sveiki atvykę į naują valstybinę prievartos ir apribojimų karalystę...

Nenuostabu, kad įvairūs specialistai, aptardami pandemijos tematiką, savo noru ar kieno nors sumaniai kurstomi, agituoja už dar griežtesnes priemones, esą tik jos padės įveikti globalų priešą. Šito, matyt, bus įmanoma pasiekti tik tada, kai ir šiaip jau nemenkai suvaržyti, tačiau vis dar nepakankamai paklusnūs piliečiai bus visiškai izoliuoti, dieną naktį privalės kiūtoti namuose. Taip jiems ir reikia, juk dar pandemijos pradžioje premjeras Skvernelis aiškino, kad dalies iš jų neverta net žmonėmis laikyti... Masių užkalbėtojai, dabar vadinami viešųjų ryšių agentais, nutaisę rimtus veidus, jau perša būtent tokią koronaviruso užkardymo strategiją, esą ji „garantuotai“ pergalinga. Jei tokių veiksmų, pabūgus nenuspėjamų visuomenės reakcijų (priešingai pavasariniam paklusnumui, gali pasirodyti, kad ji nepakanti „komendanto valandai“), net nebus griebiamasi, vis tiek vertėtų kiek išsamiau aptarti galimas ilgalaikės „karinės“ strategijos ir ja pagrįstų drastiškų veiksmų pasekmes. Jas įsivaizduoti nesunku, nes jau esame susidūrę su revoliucijos, vargstančioms masėms žadėjusios šviesią ateitį, tamsia patirtimi. Vienąkart įvedus griežtus apribojimus, diktuojamus išimtinai karo padėties arba skirtus masiniams neramumams suvaldyti, panašių veiksmų bus galima be didesnių ceremonijų griebtis ir kitais atvejais, jeigu kils realus ar įsivaizduojamas pavojus valdžios stabilumui, juo labiau išlikimui. Prievarta demokratijos labui? Regis, kažką panašaus jau esame patyrę, kai gyvenome, maitinami pažadais apie komunistinį rytojų.

Čekų teisininkas ir teisės filosofas Jiří Přebáňas aptaria iš anksto numanomus tiesioginius ir šalutinius pa-

darinius, jei būtų įteisintas panašus režimas: „*Suvokti, kiek laisva ir demokratiška yra visuomenė, galima pagal tai, kaip ji elgiasi, susiklosčius nenormaliai situacijai. Gebėjimas susidoroti su krizėmis priklauso nuo istorinės patirties, kultūrinės ir politinės praktikos bei nerašytų taisyklių. Antai Jungtinėje Karalystėje vyriausybė turėjo pasirūpinti, kad parlamentas patvirtintų specialų įstatymą, kuris įteisingo ir taisykles, apribojančias, kontroliuojančias jos pačios veiksmus. Vengrijoje Viktoras Orbanas pasiūlė atvirkščiai – prastume įstatymą, suteikiantį jam neribotas galias valdyti nepaprastosios padėties sąlygomis. Savo ruožtu Švedija, kur daug populiareesnė negu kitur Europoje istoriškai buvo eugenika, ėmėsi rizikingo epidemiologinio eksperimento, mokyklas, parduotuves, net restoranus palikusi atidarytus.*

Pasaulinė pandemija sukėlė ne tiek visuotinę nepaprastąją padėtį, kiek daugybę įvairių ekstremalių situacijų. Tačiau politinė valia net ir tuo atveju negali įgyti absoliučios galios, pamindama įstatymus. Visiems žingsniams, kurių imamasi ekstremaliomis sąlygomis, iki šiol taikomas proporcingumo principas, tad tų veiksmų konstitucingumą ir teisėtumą derėtų vertinti retrospektyviai. Pamoka tokia: kai demokratijos imunitetas susilpnėja, atsiranda rizika susidurti su virusu, kuris dar labiau užkrečiamas negu COVID-19, – tai absoliučios galios virusas.“ (Jiří Přebáň. Lessons from an unfolding emergency. www.eurozine.com).

Derėtų pridurti – 1950 m. priimta Europos Žmogaus teisių konvencija, kurią Lietuva dėl suprantamų priežasčių ratifikavo tik 1995-aisiais, reglamentuoja, kad nepaprastoji padėtis gali būti įvedama vien išimtiniais, labai retais atvejais, kai kyla *realus egzistencinis* pavojus tautos gyvavimui ar išlikimui. Kad ir ką viešųjų ryšių specialistai sakytų apie dabartinę pandemiją, koronavirusas, nors mirtinai pavojingas, žalojantis dalies susirgusių žmonių sveikatą, kai kuriems atimantis gyvybę, vis dėlto nekelia tiesioginės grėsmės lietuvių kaip tautos išlikimui. Nepamirškime, kad Rytų Europa jau buvo susidūrusi su gana baisiomis epidemijomis – pavyzdžiui, dėmėtosiomis šiltinėmis Pirmojo pasaulinio karo metais, choleros (1831), jau nekalbant apie dar senesnių laikų buboninio maro protrūkius (paskutinis Lietuvą nusiaubė 1710–1711 m.).

Šiaip ar taip, nepaprastosios padėties pagundai ir toliau sunkoka atsispirti, nors parlamente jau susibūrusi nauja politinių jėgų dauguma, dirba jos suformuota vyriausybė. Beje, buvusios valdžios veiksmus tiek pavasarį, tiek rudeniop, kai koronavirusas išsišėlė, kritikavusi dabartinė vyriausybė iš esmės kartoja tas pačias mantras ir taiko tuos pačius – *veryginius, skvernelinius* – pandemijos užkardymo būdus. Iš valdžios kabinetų sklinda ta pati agresyvi, bet mažai veiksminga karinė retorika, akivaizdu, kad jokio naujo scenarijaus, kaip įveikti pandemiją, nesama. Įvairias valdžios institucijas, o ypač aukščiausius valstybės vadovus, su dideliu ūpu (ir kaip mėgsta pabrėžti – neatlygintinai) konsultuojantys mokslininkai jokio naujo dviračio, deja, neišrado ir išradinėti, atrodo, nežada, tiesiog ragina valdžią, visuomenę ir savo kolegas sekti kitų valstybių pavyzdžiu, pasitelkiant jų nuomone, sėkmingas pandemijos užkardymo strategijas ir taktikas, nors tai iš esmės labiau susiję su sveika nuovoka negu su mokslingumu.

Kad pastebėtume skirtumus tarp viešojo mokslinio diskurso Vakarų šalyse ir Lietuvoje, visai nereikia mikroskopo. Pandemijos klausimais dažniausiai pasisakantys lietuvių mokslininkai, talkinami žiniasklaidos ir viešųjų ryšių agentūrų, perša gana lėkštą ir klaidinančią mintį, neva egzistuoja kažkoks monolitinis, vieningas mokslinis požiūris, kurį būtina atskirti nuo nemokslinio, netgi antimokslinio mąstymo, būdingo vulgarioms masėms, esą rezgančioms „baisius“ sąmokslus prieš vakcinavimą. Kai kurie viešojoje erdvėje nuolat šmėžuojantys mokslo atstovai, kiti aktyviai besireiškiantys įvairaus kalibro intelektualai, publicistai, žurnalistai į šuns dienas deda antivakserius ir net homeopatijos šalininkus (viena „tikrajam“ mokslui perdėtai lojali Seimo narė jau buvo teisiškai nubausta už homeopatijos prilyginimą šarlatanizmui.) Pasiklausius tokių kritikų, ima atrodyti, kad Lietuvoje tvyro absoliuti mokslo darna ir vienovė, idiliška santarvė be jokių abejonių, be kontroversijų, be svarstymų, panašiai kaip sutariama ir dėl šios pandemijos įveikimo būdų.

Vakarų šalyse tie, kurie rašo mokslo temomis, regis, neskuba abejonių priskirti sąmokslu teorijoms. Antai *The Wall Street Journal* autorius Mattas Ridley's rašo:

„Per paskaitą Kornelio universitete 1964 m. fizikas Richardas Feynmanas [vėliau tapęs Nobelio premijos laureatu – A. S.] apibrėžė, kas yra mokslinis metodas. Pirmausia, sakė jis, spėlioji, lydimas juoko bangos. Tada bandai apskaičiuoti savo spėlionių pasekmes. Po to tas pasekmes lygini su stebėjimų ar eksperimentų duomenimis. „Jei spėlionės nepatvirtinamos eksperimentais, jos yra neteisingos. Toks paprastas teiginys atskleidžia mokslo esmę. Net jei ta spėlionė ypač vertinga, net jei labai protingas tas, kuris spėlioja, net jeigu jo vardas garsus, nepatvirtintos spėlionės vis tiek neteisingos.“

Kai praėjusią žiemą žmonės ėmė sirgti keistoka kvėpavimo takų liga, kai kurie mokslininkai manė, kad ją sukėlė nauja viruso rūšis. Kai kurie spėjo, kad ji atsiradusi iš gyvūno, parduodamo Uhano žvėrienos turguje. Duomenys parodė, kad jie buvo neteisūs. Kai kurie spėjo, kad bus pagamintos vakcinės, kurios užkirs kelią infekcijai. Svarstoma iki šiol. Mokslas yra spėlionių ir patikros žaidimas – toks supratimas paaiškina ir tai, kas vyko pastaraisiais mėnesiais. Mokslas nėra užtikrintų faktų apie pasaulį pakartojimas. Mokslas yra nežinomų dalykų tyrimas, tikrinant spėliones, iš kurių nemažai pasirodys esančios neteisingos“ (Matt Ridley. What Pandemic Has Taught Us About Science, <https://www.wsj.com/articles/what-the-pandemic-has-taught-us-about-science-11602255638>). Apsvarstęs mokslinių procedūrų patikimumą ir nepatikimumą, asimetrijas tarp autoritetingos nuomonės ir žinių, o ypač hipotezes, susijusias su COVID-19, Ridley's konstatavo: būtent praėjusiais metais tapo itin akivaizdu, kad „nėra tokio dalyko kaip „vieningas“ mokslas, egzistuoja visiškai skirtingi moksliniai požiūriai, kaip suvaldyti koronavirusą.“

Lietuvos viešojoje erdvėje panašių svarstymų, abejonių ir su žiburiu nerasi. Asmenims, suteikusiems sau išskirtinę teisę kalbėti mokslo vardu, griežtai apibrėžiantiems mokslinį pasaulėvaizdį, labiau rūpi viešai pasmerkti kitaip mąstančiųjų „klystkelių“, „nemokslinius“ požiūrius, ypač nepasitikėjimą mokslo autoritetu ir pačiais mokslininkais. Pernai gruodžio pabaigoje *delfi* paskelbė Vytautės Merkytės parengtą publikaciją, kurioje pristatomas ir aptariamasis neseniai atliktas tyrimas: „32,5 proc. Lietuvos gyventojų mano, kad COVID-19 ligą sukeltantis virusas

buvo dirbtinai sukurtas. Su tokiu teiginiu dažniau sutinka moterys, vyresnio amžiaus, mažesnių pajamų atstovai, rajonų centrų gyventojai. 31,5 proc. mano, kad apsauginės veido kaukės neapsaugo nuo virusų. Su teiginiu dažniau sutinka 26–55 m., žemesnio išsimokslinimo, mažesnių pajamų gyventojai. O štai 14,1 proc. arba kas 7 pilietis netiki mokslininkų rekomendacijomis apie COVID-19. Tyrimas parodė, kad mokslininkų rekomendacijomis dažniau pasitiki didžiausių pajamų atstovai. „Sprinter tyrimų“ vadovas, sociologas Ignas Zokas, sako, kad didžioji dalis lietuvių yra sąmoningi ir atsakingi, tačiau yra kritinė dalis populiacijos, kuri turi kitą nuomonę apie pandemiją. Pašnekovas teigia, kad ši dalis visuomenės – šiandien dienai yra per didelė, kad mes pradėtume „lipti iš šios balos.“

Komentuodama šio tyrimo rezultatus, profesorė Aurelija Žvirblienė, mikrobiologė, pandemijos klausimais patarianti Prezidentui, aiškina: „Tai rodo, kaip žmonės yra paveikti melagių, kurios yra skleidžiamos. Mane tikrai stebina. Įsivaizduočiau, kad gal 10 proc. žmonių gali tuo tikėti. Bet jei trečdalis suaugusių žmonių tuo tiki, vadinasi, dezinformacijos šaltiniai yra labai veiksmingi. [...] dar keisčiau yra girdėti, kad žmonės tiki, jog virusas yra dirbtinai sukurtas. Žiūrėdama iš mokslininko pozicijos aš stebiuosi, kad tokia didelė spraga būtent gamtos mokslų žiniuose.“ (Vytautė Merkytė. Tyrimas apie lietuvių požiūrį į COVID-19: per daug žmonių netiki mokslininkais, kad pradėtume „lipti iš šios balos“, *www.delfi.lt*, 2020 m. gruodžio 23 d.)

Panašūs tyrimai, mano nuomone, iš esmės ydingi, nes padaromi visiškai banalūs „atradimai“. Be to, tam tikros socialinės grupės marginalizuojamos, net demonizuojamos pagal lytį, pagal amžių, pagal išsilavinimą. Tradiciškai papeikiami „mažesnių pajamų atstovai“, žinoma, pagiriant „didžiausių pajamų atstovus“ (kaip galima atstovauti pajamoms, turbūt žino tik patys tyrėjai). Svarbūs dalykai neretai suplakami su visiškai nesvarbiais. Juk, pavyzdžiui, neįmanoma racionaliai logiškai paaiškinti, kaip tikėjimas ar netikėjimas dirbtine viruso kilme susijęs su pandemijos plėtra ar jos užkardymu, nes karantino taisyklės galioja tiek „tikintiesiems“, tiek ir „laisvamaniams“, visi norom nenorom privalome jų laikytis. Šalia kitų dalykų, tokios apklausos atskleidžia daugiau tiesos apie

pačius tyrėjus, tų tyrimų komentatorius ir interpretatorius negu apie tiriamuosius. Pritarimas oficialiam požiūriui čia suplakamas su mokslu, kuris pateikiamas kaip besąlygiško tikėjimo objektas, o skeptiškos nuomonės aprioriškai smerkiamos. Jei palyginsime su Richardo Feynmano paprasta, tačiau itin skvarbia ir tikslia mokslinio metodo samprata, išdėstyta prieš gerą pusę amžiaus, atrodo keistoka, kad Lietuvos valstybės vadovą konsultuojanti gamtos mokslų specialistė turi tokį ribotą supratimą, kas yra mokslas ir mokslinis metodas.

Beje, mokslą tikėjimo objektu, monolitišku stabu, kurį privalu be išlygų garbinti, laiko daug kas, ir ne tik Lietuvoje. Aptardamas, kodėl visuomenė tokia imli nemokslinėms interpretacijoms arba žinioms, kurios jau tvirtai paneigtos, Jungtinių Valstijų *Notre Dame* universiteto Kompiuterikos ir inžinerijos departamento profesorius Walteris Scheireris tvirtina, kad dėl to kalta kontroversiška šiuolaikinė akademinė kultūra ir patys mokslininkai, skelbiantys neretai klaidinančius duomenis, deramai jų nepatikrinę eksperimentais. Mokslo tyrimų pavertimas preke ir pelno šaltiniu nemenkai prisidėjo prie dar vienos – netikrų žinių – pandemijos: „Studijas skubotai spausdina net gerai vertinami žurnalai. Nepriimti straipsniai, atsidūrę vadinamuosiuose priešpaskelbimo serveriuose, sukėlė didžiulį susidomėjimą. Vaikydami pelno, grobuoniški žurnalai (predatory journals) dabar suteikia galimybę skelbti net pseudomokslą, kuris paskleidžiamas per pagrindinius naujienų kanalus. Rinkodarinkai naudojami visuomenės, karštligiškai ieškančios, kaip apsisaugoti nuo COVID-19, desperacija, prie abejotinių produktų pridėdami mokslinio „patvirtinimo“ lapelį. O duomenų mokslo ekspertai, galbūt geranoriškai gamindami ginčytiną, net beprasmių paviršutiniškų tyrimų plūdūrą, geriausiu atveju tiesiog atitraukia visuomenės dėmesį nuo esminių dalykų, blogiausiu – švaisto vertingus resursus.“ (Walter Scheirer. A pandemic of bad science. *Bulletin of Atomic Scientists*. 2020. Vol. 76, No 4, p. 175).

Pasak autoriaus, tokie klaidinantys straipsniai moksliniuose leidiniuose atsiduria todėl, kad recenzavimas dažnai tik imituojamas, atliekamas dėl akių, paskubomis (neretai vos per 24 valandas nuo pateikimo). Tuo geba pasinaudoti apsukrūs rinkodarinkai, ieškantys klientū-

ros įtartinoms prekėms, kurios brukamos, spekuliuojant žmonių sutrikimu, nerimu ir augančia baime. Nemažai žalos pridaro ir internetas, sensacingas pseudonaujienas paskleidžiantis žaibo greičiu. Pavyzdžiui, istorija apie Kinijoje esą valgomą šikšnosparnių sriubą pergalingai keliavo iš vieno interneto portalo į kitą, net kai buvo pripažinta, kad tai visiškai prasimanymas.

Atkreipkime dėmesį, kad Lietuvoje vadinamieji duomenų mokslininkai kažkokiu stebuklingu būdu įgijo ne tik ekspertinę, bet ir politinę galią. Antai aukščiausią valstybės vadovą konsultuojantis ekonometras, pristatomas *Euromonitor International* duomenų ekspertu, Vaidotas Zemlys-Balevičius, kurio darbų cituojamumas, beje, nusistebėtinaai menkas, pastaruoju metu reguliariai hipnotizuoja viešąją erdvę perspektyvinėmis pandemijos kilimo ir nuolydžio kreivėmis, kurias pateikia su tokia reikšminga mina, tarsi jo pranašystės turėtų neabejotiną išsipildymo galią. Keista ir savaip įdomu, kad duomenų mokslo atstovai konsultuoti mūsų valstybės vadovus ėmė būtent tada, kai nepasitvirtino gerokai garsesnių mokslo židinių prognozės – Oksfordo, Londono universiteto Imperijos (*Imperial College*) koledžo, kitų akademinų centrų spėlionės apie galimą pandemijos raidą buvo netikslios, taigi praktinė jų vertė labai abejotina.

Lietuvoje, kad ir kaip būtų apmaudu, įsigali lėkšta ideologija, paverčianti mokslą religijos atitikmeniu, tarsi neegzistuantų nei mokslinių požiūrių įvairovė, nei kontroversijos. Toks kai kurių mokslininkų ir mokslo entuziastų diegiamas blankus, tačiau itin monolitiškas fundamentalistinis pasaulėvaizdis dar labiau skaldo ir šiaip marginalizuotą postkomunistinę visuomenę, kuria taip lengvai manipuluoja tiek politiniai, tiek ekonominiai elitai, neleidami nei abejoti peršamomis tiesomis, nei plėsti kritiško mąstymo horizontus. O visuotinė baimė jau savaime skatina akiai pasitikėti neva visagaliu mokslu, nors didelių jo pergalių globalioje „kovoje su koronavirusu“ kol kas nematyti...

Beje, neretai įsivaizduojama, kad barbariškai mąsto ir veikia išimtinai tie, kurių „vis dar“ neapšvietė išganingoji mokslo šviesa. Tačiau pasidairius po lietuviško interneto svetaines, ypač pasikapsčius anoniminių komentarų sąvartyne, galima susidaryti visiškai kitokį vaizdą. Tie, kurie

šventai tiki, kad mokslas suteiks išganymą, neretai samprotuoja lygiai taip, kaip ir vadinamieji barbarai. Pavyzdžiui, vienas *www.delfi.lt* anonimas tiesiai šviesiai pataria: „*Visus antikovidinius ir antivakserius be jokių teismų semti ir grūsti į psichiatrines ligonines.*“ Kitas mokslo „apšvietasis“ tvirtina: „*Nemaža dalis atsakomybės dėl kiekvieno COVID-19 ligonio mirties tenka ir antikoroneriams-propagandistams. Šie parazitai privalo už tai atsakyti!*“

Dar prieš prasidedant pandemijai, sujaukusiai „normalų“ gyvenimą visame pasaulyje, italų filosofas Giorgio Agambenas rašė: „*Per visą krikščionybės istoriją kaskart iš naujo išnyra pasaulio pabaigos tematika. Dabartiniams laikams išskirtinai būdinga tai, kad šią eschatologinę funkciją, kurios seniai atsisakė Bažnyčia, perėmė mokslininkai, vis dažniau pateikiantys save kaip pranašus. Jie tvirtina su absoliučiu tikslumu numatantys ir net apibūdina klimato katastrofas, nulemsiančias gyvenimo žemėje pabaigą. Ši pranašystė ypač populiori, tačiau stebėtis tuo veikiausiai nederėtų, jei turėsime galvoje, kad mokslas, modernybės laikais pakeitęs tikėjimą, perėmė ir atitinkamą religinę funkciją. Tikroji religija mūsų laikais yra būtent mokslas – žmonės juo tiki, mažų mažiausiai laiko save tikinčiais. Todėl mokslui, atliekančiam religines funkcijas, būtina reikia eschatologijos. Kitaip tariant, reikia aparato, kuris verstų tikinčiuosius bijoti, nes baimė stiprina tikėjimą, o kartu leidžia šventikams išsaugoti valdžią.*“

Šis reiškinys kelia ypač didelį nerimą, nes niekad anksčiau mokslas nelaiškė eschatologijos savo tikslu. Gali būti, kad šis įsitikinimas pranašiška savo galia išduoda atsakomybės už pranašaujamas katastrofas suvokimą. Kaip ir bet kuris kitas tikėjimas, mokslo religija susiduria su ja netikinčiais, turi nemažai priešų, pavyzdžiui, daug kas garbina kitą didžiąją modernybės religiją – pinigų. Abi šios religijos iš pažiūros skirtingos, tačiau yra slapta susivienijusios. Glaudus ryšys tarp mokslo, technologijų ir kapitalo lėmė, kad susiklostė katastrofiška situacija, kurioje dabar ir esame atsidūrę.“

Ši madinga eschatologija palaipsniui formuoja naujos rūšies visuomenę, apimtą nuolatinio nerimo ir totalios baimės. Dėl pačių įvairiausių priežasčių jai žadamas ir naujas rojus – tai draudimas grįžti į buvusį „normalumą“.

KAI ATEITIS DAROSI NEPOPULIARI

Pasaulinis atšilimas, ekologinis kolapsas ir vis didėjantis nepriteklis – nenuostabu, kad politika, propaguojanti nenuostabą pažangą, nebeįtikina. Pažangos adeptams tenka rengtis tam, kad sugrįš kai kurios jiems ypač nepriimtinos idėjos. Jau nebegalima atmesti tų, kurie jaučiasi apimti nostalgijos, šiuos oponentus tiesiog apšaukiant reakcionieriais.

Viskas griūva; centras neišsilaiko / Gryna anarchija užpuolė pasaulį, – rašė Williamas Butleris Yeatsas. *Wall Street Journal* 2016-aisiais paskelbė, kad per pirmuosius septynis tų metų mėnesius Yeatsas eilėraštis „Antrasis atėjimas“ (*The Second Coming*) cituotas dažniau nei bet kada anksčiau, skaičiuojant nuo 9-ojo dešimtmečio pradžios. *Twitter* tinkle jis tapo ypač madingas po referendumo dėl *Brexit*, tačiau iš populiariausiųjų sąrašo iškrito, kai amerikiečiai savo prezidentu išrinko „netašytą grobuonį“.

Politinis apokaliptiškumas ilgą laiką buvo priskiriamas reakcionieriams. Bet staiga ėmė plisti nuotaikos, apibūdinamos tokiomis sąvokomis kaip Eurabija, didysis tautų kraustymasis, nacionalinė savižudybė, kultūros nuosmukis. Net pažangos šalininkai prabilo apie demokratijos mirtį, liberalios tvarkos pabaigą, fašizmo sugrįžimą ir pos-

ttiesą. Koks niūrus pesimizmas tarpsta tam tikromis istorinėmis akimirkomis, europiečiai pamatė 1918-aisiais. Gilėjant krizėms, vienam sukrėtimui keičiant kitą sukrėtimą, kai kas verčiau pasiduoda, negu bando atsilaikyti prieš audrą. Yeatsas, žvelgdamas į Didžiojo karo sukeltą suirutę, 1919-aisiais eilėmis aprašė šią fatališką būseną.

Taigi ar „demokratijos krizė“ yra sena naujiena? Be jokios abejonės. Ji tokia pat sena kaip ir pati demokratija, bet dabartinėmis aplinkybėmis labiau derėtų svarstyti, ar įstengiame adekvačiai suvokti, kas ateis po krizės. Ką tokiais laikais, kokiais gyvename, apskritai reiškia „galvoti apie ateitį“? Pokyčiai, susiję su painiais globaliniais sąryšiais ir planetos destabilizacija, lemia, kad mases, kadaise vadintas valstybės piliečiais, apima baimė, kuri didžia dalimi valdo visą šiuolaikinę politikos kultūrą. Matydami, kaip artinasi pasaulinis kolapsas, esame priversti nagrinėti galimus griūties scenarijus, bet jiems suprasti, deja, stokojame intelekto pajėgumų. Tokio bejėgiškumo akivaizdoje esamoji politinė sistema pereina į „post-faktinį“ režimą, nors politikai ir korporacijos kaip visada toliau žarsto pažadus apie augimą, verslumą ir pažangą.

Christopher MICHEL. San Franciskas. 2020 m. rugsėjis

Wikimedia Commons

Tarkime, dabartinė krizė ir masių maištai – visokiausių spalvų ir pobūdžio protestai prieš valdžią – iš tikrųjų skelbia naują erą. Gal tai ir yra toji akimirka, kai pagaliau pradėdame susivokti, koks bus XXI amžius? Įtakingiausieji iš gausybės sistemą kritikuojančių sąjūdžių utopijos vizijas kryptingai ir sėkmingai pakeitė tuo, ką Zygmuntas Baumanas pavadino *retroutopija*. Prieš akis šmėsčiojant vis niuresnei ateičiai, užuovėjos ieškoma praeityje. Viltys blėsta, stiprėja ilgesys. Jeigu ateityje iš tikrųjų laukia neišvengiamas didžiulio masto žlugimas, kodėl neatsisukus į auksinę praeitį, kur tokias sąvokas kaip aukščiausioji valdžia, kontrolė ir tapatumas buvo įkūnijusi, tvirtai užtikrino etniškai vienalytė tautinė valstybė?

Jei tokios reakcijos, kai išvengti sudėtingų dabarties prieštaravimų, painiavos, įtartinų ryšių bandoma

praeities metodais, būtų perkeltos į politiką, jos pasidarytų labai pavojingos. Finansų krizė, pabėgėlių antplūdis, pandemija – tai tik pradžia. Galime vis labiau saugoti savo sienas, statyti vis aukštesnes tvoras, tačiau išsigelbėti tai nepadės. Užsidarę net stipriausiose tvirtovėse, jausime pasaulinio atšilimo, vandenynų taršos poveikį, žinosime, kad ištekliai išsekvoti, o žemė, kurią vadiname namais, nepaliaujamai slysta mums iš po kojų. Labai gali būti, kad ateitis tokiomis aplinkybėmis vis labiau darysis *nepopuliari*.

Pažangos šaukliams vertėtų vadinamuosius „nosaltalgikus“ vertinti rimčiau, kaip tikrus oponentus – šis politinis sąjūdis taip paprastai neišnyks, greičiausiai nuolat stiprės, kurdamas naujus sudėtingus konglomeratus, atmesdamas įprastinę takoskyrą tarp kairės ir dešinės. Pažangos adeptai, kaip yra įpratę, atmetė

viską, kas jiems atrodė „reakcinga“, tikėdami, kad istorija reiškia nuolatinį progresą. Tarsi pažanga būtų istoriškai neišvengiama, jie atsainiai atsikratė ideologinių relikvų, kurių laikosi įsikibę visokie atsilikėliai. Bet vis garsiau skamba sunkus klausimas: ką reiškia pažangiai traktuoti sparčiai didėjančius iššūkius, jeigu nesiūlomi jokie sprendimai?

Tai apima ir pačią „pažangumo“ sąvoką. Būti pažangiam reiškia tikėti, kad istorija žengia pirmyn, užtikrindama, esą reikalai klostysis vis lengviau, o visuomenė įstengs nuolatos tobulėti. Tokio tikėjimo variacijas puoselėja visas politinis spektras, besiremiantis pažangos idėjomis, nesvarbu, ar jos revoliucinės, ar humanistinės, švietėjiškos, ar garbinančios laisvąją rinką, ar technologinės. Pastaruoju metu įtikėta pasaulietiniu išganymu, kuris neretai įsivaizduojamas kaip gyvenimas be nepriteklių.

Vienas iš sunkesnių iššūkių, metamų pažangos politikai, yra toks: kaip tesėti universalizmo, lygybės, persikirstymo ir visų pripažinimo pažadus pasaulyje, kuriame nepriteklius be paliovos didėja? Pažangos politika, kad vėl taptų vyraujančia kryptimi, turės pritariti idėjoms, kurių nekenčia labiausiai, tarp jų eugenikai ir socialiniam darvinizmui. Tai, kas dabar laikoma dešiniuoju radikalizmu, akimirksniu gali užimti tvirtas pozicijas – tokios rūšies politikai visuomenė pritaria ne todėl, kad žmonės yra nepataisomi rasistai, o todėl, kad pasaulinį kaimą kamuoja nepritekliai, o „gerbiami“ politikai nesugeba tos situacijos pataisyti. Daugeliui kova už savo išteklių išsaugojimą atrodo svarbesnė negu kova už bendrą išgyvenimą, visko turint mažiau.

Politika be alternatyvų

Pastaruosius keturis ar penkis dešimtmečius turtinėjimui pasaulio daliai didelę įtaką darė du tarpusavyje susiję procesai, kuriuos socialiniai mokslininkai paskutiniame praėjusio amžiaus dešimtmetyje praminė *individualizacija* ir *globalizacija*. Abu išplėtė asmens savarankiškumą, leido išvengti tradicinių valdžios pančių. Tačiau daugeliu atvejų sustiprino ir bejėgiškumo jausmą, susijusį su vis grėsmingesniais sistemi-

nių, kaskart painesnių sąryšių padariniais ir biosferos nykimu. Dabar, kai neriboto augimo, kuris užtikrintų gerovę visiems, perspektyvomis jau nebetikima, susiduriame ir su kita medalio puse. Ryškėja, kokį iškreiptą šalutinį poveikį padarė tai, kas kadaise šlovinta kaip „reglamentavimo panaikinimas“, užtikrinęs beprecedentę saujelės turtingųjų laisvę atsiriboti nuo vargstančiųjų daugumos. Gali būti, kad tikrąjį neoliberalios globalizacijos veidą kaip tik ir atskleidžia madingas postnacionalinių oligarchų įprotis prabangiai įsikurti saugiu atstumu nuo masių, kurios skęsta, beviltiškai bandydamos išplaukti.

Ateities demokratijai teks atremti didžiulį iššūkį, – norint išvengti katastrofų, būtina užtikrinti bent šiokią tokią pusiausvyrą tarp laisvės ir lygybės, plačiai atsisakant privilegijų. Tą akivaizdžiai parodė geltonosios liemenės – spontaniškas sąjūdis prieš kuro mokesčių padidinimą. Ekspertai nesutaria, kaip reikėtų traktuoti šią socialinę jėgą, laikyti pažangia ar regresyvia, revoliucine ar reakcinga. Viena aišku – dėl taip nelygiai skirstomų išteklių ir privilegijų, visi tie, kurie jaučiasi nuskriausti, bet kokį „visuotinį“ apkarpymą priima kaip tiesioginį jų įžeidimą.

Visai nesvarbu, kad gamtosauga susipainiojo tarp vartotojų pasirinkimo, tapatybės ir gyvenimo būdo. Ekologinio sąmoningumo teikiama pasitenkinimą sunku atskirti nuo pranašumo ir prieš vargšus, ir prieš turtuolius. Kiekviena apie ateitį galvojanti, aplinkosaugai jautri demokratija patirs aršų pasipriešinimą, net jeigu jai pavyktų patraukti savo pusėn visus mokslininkus ir ekspertus. Bet priešinamasi bus ne todėl, kad masės kvailos arba apmulktos piktavalių manipuliatorių. Tiesiog kai jautiesi įžeistas, norisi eretiškai neigti visas oficialias tiesas. Tasai potraukis dar niekada neturėjo tokių plačių galimybių kurstyti kolektyvinį nepaklusnumą, kokias gavo dabar, skaitmeninių socialinių medijų amžiuje.

Neoliberali era iš prigimties turi prieštarinę trūkumą – pabrėžtinę individo laisvę neišvengiamai lydi tokia pat pabrėžtinė politinio pasirinkimo stoka. Magiška „modernizacijos“ formulė reišė technokratinį valdymo būdą, kuriuo siekta išstis populiacijas pri-

pratinti prie gyvenimo skurde, kurį lemia vis intensyvesnė globalizacija. Liūdnai pagarsėjęs Margaretos Thatcher pareiškimas, neva „pasirinkimo nėra“, aprėpė priemones, kurias ekonomistai tvirtino išvedę iš rinkos dėsnų.

Tečerizmą galima demaskuoti kaip gryną ideologiją, tačiau būsimai demokratijai gal nereikėtų vengti panašios retorikos? Ateityje drąsiausi politikai gal ir bus tie, kurie išdrįs pasakyti rinkėjams, kad pasirinkimo nėra, nežadėdami mainais suteikti dar daugiau asmeninių laisvių.

Būsimasis kolektyvinis projektas

Galėtume sakyti, kad koronavirusas sužadino tai, ką senoji kairė vadino „*sistemas kritika*“. Kaskart skaudesnių sunkumų akivaizdoje viskas, ką neoliberalizmas vadino neišvengiama būtinybe, staiga pasirodė iš esmės klaidinga. Skubių kolektyvinio išlikimo klausimų negalima spręsti, taikant struktūrinio suregulavimo programas ir griežtas taupymo priemones. Kai visuomenė patiria išorinį sukrėtimą, didžiulė nelygybė ir menkas pasitikėjimas valdžia įpučia žarijas, iš kurių gali išidegti pilietinio karo liepsna, o tada valstybė griebsis represijų.

Būsimajame kolektyviniame projekte demokratijos likimas priklausys nuo jos gebėjimo suvaldyti šias pavojingas įtampas. Vis grėsmingesni globalūs iššūkiai kurstys jėgas, grasinančias sugriauti demokratiją iš vidaus, kels visuotinę baimę ir paranoją. Visuomenės susiskaldymas gerokai sustiprina veikliųjų paranojinių galimybes – virtualioje erdvėje sklandant sąmokslų teorijoms, prarandamas atsparumas manipuliacijoms, vis mažiau pasikliaujama loginiu mąstymu. Pasaulio griūtis (pagalvokime apie besiplečiančius negyvenamus plotus, apie snaudžiančius dar nežinomus virusus, kurie beregint pasklis, sunaikinus jų buveines) nuties kelią ypatingos rūšies politikui, kurio „programa“ bus pasipiktinimas. Pasitelkdamas tvirtus įsitikinimus, toks politikas mokės sudėtingus pasaulinius sąryšius pristatyti kaip elementarią dichotomiją tarp draugų ir priešų.

Kapitalistų interesams tarnaujantys politikai, tinklai ir sąjūdžiai artimiausioje ateityje garsiausiai priešinsis reikalavimui atsisakyti privilegijų planetos išlikimo labui. Tačiau didžiausias trukdis, ko gero, bus net ne tie, kurie viską neigia ir priešinasi, o nuosaikieji, teigiantys, esą galima viską išgelbėti, nieko neaukojant.

Teisingo išteklių padalijimo globaliu mastu klausimas darosi dar sudėtingesnis. Pasaulis, kamuojamas vis didėjančio nepritekliaus, tikrai neprisidės prie būtino visuotinio bendradarbiavimo. Labiau tikėtina, kad apims mizantropija, antiegalitarizmas, įsigalės tribalizmas, vis platesnio politinio atgarsio sulauks karo kurstymas, pastaruoju metu jau gerokai suaktyvėjęs.

Kai kurie tokius svarstymus atmes kaip reakcingus. Tačiau aš viso labo siūlau, kad būtų adekvačiau reaguojama į reakcionierius. Nes iš jų tikrai yra ko pasimokyti, pavyzdžiui, gebėjimo „*įžiebtį viltį iš praeities žarijų*“, kaip rašė Walteris Benjaminas. Gal reakcionieriai teisūs, tikėdami, kad įmanoma praeitį atkurti dabartyje?

O jeigu tai tiesa, ši žinia galėtų būti labai gera visiems, kurie gręžiasi į socialinės ir aplinkosaugos politikos pergales, taip sunkiai iškovotas XX a. Pagaliau turime suprasti, ką reiškia būti pažangiam pasaulyje, kuris nesiūlo jokio išganymo. Kaip galima išlikti moderniems, kai vis didėja nepriteklis? Štai su koku iššūkiu susiduria XXI a. demokratai. ■

Išvertė Inga TULIŠEVSKAITĖ

Ši esė yra Eiriko Høyerio Leivestado knygos „Baimė ir neapykanta demokratijos sąlygomis“ (*Frykt og avsky i demokratiet*), ką tik pasirodžiusios norvegų kalba, epilogo sutrumpintas vertimas.

Originalas angliškai

Pirmąkart publikuota *eurozine.com* (<https://www.eurozine.com/when-the-future-becomes-unpopular/>) 2020 m. gruodžio 11 d.

© Eirik Høyer Leivestad / *Vagant* / *Eurozine*

GYVENIMAS TARP DARNOS IR PRIEŠPRIEŠOS LIETUVOJE

„Aš žinau, kad šis pasaulis netobulas ir tobulesnis būti negali, tačiau privalau
stengtis gyventi ir mąstyti taip, tarsi jis galėtų būti kitoks.“
Arvydas Šliogeris. „Būtis ir pasaulis“. 1990

Nuo seniausių laikų žmogaus prigimtis linko šlietis prie kitų, prie bendruomenės, vėliau – valstybės. Šio nedidelio teksto nepakaktų, kad pristatytume filosofus, valstybės vyrus, teisės žinovus, socialinius mokslininkus, rašiusius apie bendruomeniškumą. Tarp tų mąstytojų rastume demokratijos ir autokratijos, respublikos ir diktatūros ideologus. Viename iš pirmųjų mus pasiekusių išbaigtų rašytinių šaltinių – Platono „Valstybėje“ – ryškus valstybės ir jos gyventojų politinių-pilietinių bei dorovinių (tą ypač svarbu pabrėžti) sąsajų motyvas. Dviejų aspektų – politinio ir socialinio – tarpusavio jungties apmąstymai persmelkia visą filosofo kūrinį. Platono valstybės vizija – tobula politinė ir dorovinė organizacija.¹ Tai tarsi sąlyginis atskaitos taškas, kalbant apie politinės valdžios ir pilietinės visuomenės sąveikas mūsų laikais.

Tvari valstybė – sėkminga visuomenė

Laikausi nuostatos, kad **valstybė** yra pagrindinė vertybė, visų mūsų pilietinės kūrybos rezultatas. Analizei taikysiu sąvokas: *pilietinės visuomenės solidarumas, teisingumo lygmuo viešajame gyvenime, valstybės ir individo branda, viešieji ir privatūs interesai*. Tikėtina, kad šie terminai geriausiai išreiš-

kia gebėjimą suvokti trumpalaikius ir ilgalaikius valstybės uždavinius. Jų sėkmę ar nesėkmę lemia visuomenės pilietinis pritarimas, dalyvavimas arba susilaikymas, abejingumas (netgi sabotavimas).

Minėtų reikšmių sąsajas apibrėžia tokia schema: pirmasis teisingumo lygmuo – sąžiningumo ir nešališkumo kultūra viešajame gyvenime, antrasis teisingumo lygmuo – įstatymų ir valstybės institucijų moralinis autoritetas ir valdymo kompetencija, o juos siejanti grandis – abipusė komunikacija ir interesų derinimas (derybos).

Lietuvos valstybingumas, globalių politinių, socialinių ir technologinių procesų veikiamas, darosi vis labiau pažeidžiamas. Ko mums, kaip sakoma, verkiant reikia – tai viešų apmąstymų, kas lemia mažos (vadinasi, dar jautresnės „skersvėjams“) valstybės tvarumą.

Skirtingai nuo viduramžių bei Renesanso laikų, kai Lietuvai teko visomis kryptimis kariauti su priešais ir šiaip lupikautojais, šiandien ją dengia stiprus karinis NATO skydas, taigi šalis yra nepalyginamai saugesnė. Bet kitokio pobūdžio išbandymų mūsų kraštas patiria apsčiai. Naujaisi įsibrovimai yra kur kas mažiau matomi. Jų poveikis daugialypis: greta neabejotinai pozityvių pažangos paskatų, gauname ir destruktijos dozę, tai deformuoja, silpnina mūsų

valstybingumą. Kalbant apibendrintai, ekonomikos, politikos, kultūros globalėjimas – didžiulis iššūkis visoms valstybėms, mažoms ir didelėms, nacionalinėms ir daugiatautėms. Nekyla abejonių, kad sunkiausia išsaugoti stabilumą ir prisitaikyti prie sparčios globalizacijos yra mažesnėms, ribotą valstybingumo ir pilietiškumo patirtį turinčioms šalims.

Lietuva neturėjo nei laiko, nei galimybių, kad jos valstybingumo raida būtų nuosekli, natūrali, be prievartinių pertrūkių. Abiem atvejais – 1918-aisiais ir 1990-aisiais ji turėjo galvotrūkiškai išskirti į pasaulinį geopolitinio vyksmo sūkurį, daugeliu atžvilgių teko valstybingumą konstruoti iš naujo. Išsivadavusi iš SSRS, Lietuvos Respublika išsaugojo tarpukariu prigijusį pavadinimą, bet valstybingumą pradėjo kurti *de jure* nuo Konstitucijos. Transformuodami politinę ir ūkio sistemas, ieškodami naujų švietimo ir kultūros kryptų, Lietuvos gyventojai patyrė didžiulę įtampą, susidūrė su nesėkmėmis, net sukrėtimais, turėjo susidoroti su tuo, kas vadinama perkaitimo sindromu (apie tai *Kultūros baruose* rašyta 2017 m. nr. 9 ir 2019 m. nr. 11).

Nemenku išbandymu tapo technologinis šuolis modernizacijos link. Reikėjo peršokti per tikrą prarają tarp technologinių lygmenų, kad būtų galima komunikuoti, juo labiau bendradarbiauti su Vakarų šalimis (kai kurie skaitytojai gal dar prisimena, kaip 10-ojo dešimtmečio pradžioje iš Vokietijos technikos kapinynų buvo gabenami lengvieji automobiliai, keliasdešimtys metų šienapjovės, kiti padargai)...

Tačiau tie iššūkiai nebuvo paskutiniai. Kaip tose pasakose laukė dar trečias, sudėtingiausias išbandymas – akistata su turtingomis Europos šalimis, kurios galėjo pasiūlyti atvykėliams darbą, nepalyginamai didesnę atlyginimą, o aukštą kvalifikaciją turintiems imigrantams – ir karjeros perspektyvą.

Kas mūsų laikais lemia mažos valstybės tvarumą, integralumą, atsparumą propagandai iš išorės, kibernetiniams išpuoliams, lėkštai popso subkultūrai? Kas skatina jos ryžtą atsikratyti korupcijos, nelegalaus šešėlinio „biznio“, schemų, kaip nuslėpti

mokesčius? Jei pamėgintume sudaryti tokių atsvarų sąrašą, pirmoje vietoje neatsidurtų nei karinis, nei ekonominis šalies potencialas. Nes, jeigu taip būtų, tai menkai apsiginklavusi Suomija nebūtų atlaikiusi Stalino antpuolio, o turtingoji Prancūzija veikiauusiai nebūtų buvusi sutrypta Hitlerio bato.²

Valstybė nebūtinai turi būti turtingiausia, galingiausia arba dar kuo nors išskirtiniausia, kad sėkmingai gyvuotų, remdamasi tvirta vidine santara. Patikslinsiu – čia kalbama ne apie kokią nors lozunginę vienybę, diegiamą autokratinės viršūnės, o apie abipusį prielankumą tarp valdžios ir piliečių. Tokiam prielankumui netrukdo nei pati griežčiausia kritika, nei pats didžiausias erzelis, nes atidžiai į viską įsiklausoma, todėl dominuoja pasitikėjimu pagrįstas abipusis pozityvus nusistatymas.

Valstybės tvarumą lemia politinės valdžios ir pilietinės visuomenės atvirumas, garbingumas, idėjų ir praktinių veiksmų darna. Tokia būseną susikuriamą, kai suvokiame valstybę kaip svarbiausią organizaciją, turime jos ateities viziją, o pilietinių vertybių skalėje valstybinį interesą iškeliamo virš visų grupinių ir asmeninių interesų, gebame kitų atžvilgiu būti nešališki ir teisingi. Savo ruožtu iš politinių institutų pagrįstai tikimės komunikacinio atvirumo, socialinės atsakomybės ir teisingumo.

Valstybę vairuojanti politinė valdžia pelno pasitikėjimą, būdama pajėgi kurti ilgalaikes strategijas, kurias geba įgyvendinti, užtikrindama socialinę teisingumą visiems, atvirai komunikuodama su visuomene net kontroversiškiausiais, viešą atgarsį keliančiais „rezonansiniais“ klausimais. Atrodytų, elementaru, tačiau kodėl to pasiekti taip sudėtinga?

Fizikos kontekste sukibimas yra vienas universalusių daiktų tvarumo dėsnų. Socialiniam „sukibimui“ nereikia tokios universalios galios, bet ši sąveika įgauna socialinės atsakomybės ir pareigos pavidalą. Amerikietė Mary Parker Follett sukibimo dėsnį jau prieš šimtą metų pritaikė socialinių reiškinių aiškinimui ir adaptavo jį vadybai.³ Pasak Follett, taikant sukibimo dėsnį, kuris socialinėje aplinkoje reiškiasi kaip tarpusavio priklausomybė, galima

valdyti santykius, išvengti konfliktų arba sėkmingai juos spręsti, siekiant socialinės darnos. Tarpusavio susietumo dėsnis atveria kelią į bendradarbiavimą, į bendrojo gėrio paiešką.⁴

Politikos teatre sukibimo dantračiai smarkiai atšipę, netekę jautrumo, nes jo personažams įprasta kalbėti vienaip, o elgtis kitaip, keičiantis konjunk-tūrai, gali radikaliai keistis ir tarpusavio santy-kiai. Čia gerokai mažiau abipusiškumo, jį nustelbia konjunk-tūrinis išskaičiavimas. Tačiau ilgalaikėje perspektyvoje politinio veiksmo ir socialinio ato-veiksmio susietumas tampa lemtingu vektoriumi, visų politinės valdžios ir pilietinės visuomenės są-veikų ašimi. Ir vienai, ir kitai pusei būdingi vidiniai prieštaravimai, kiekviena gali elgtis nenuosekliai, vaikydamasi naudos, nepaisydama abipusiškumo principo. Kai tiek daug reliatyvumo, svyravimų ir abejonių, gyventi visiems kartu ir spręsti bendrus reikalus tenka itin kebliomis aplinkybėmis.

Šiuolaikinė vadyba nepalyginamai lankstesnė negu buvo prieš šimtą metų. Smarkiai pakelta aukš-tyn bendradarbiavimo, derybų, socialinės motyva-cijos kartelė, brėžiami aiškesni etiniai riboženkliai, bent jau norėjęsi tuo tikėti ir tuo vadovautis.

Tvarios valstybės vizija istoriniu aspektu

Natūralu, kad apmąstant valstybę, pamatiniais jos sąrangos segmentais buvo laikoma bendruomenė ir šeima. „*Nesant pilietinės bendrijos, visada vyksta karas kiekvieno su kiekvienu*“, – siunčia žinią iš XVII amžiaus Thomas Hobbesas.⁵ Visuomenės grupes jis vadino socialinėmis sistemomis, kurias „*vienija bendras interesus arba reikalas*“.⁶ Paminėjęs teisiškai susaistytas organizuotas sistemas, pridūrė, kad esama ir „*privačių kūnų, kurie sukuriami be jokio rašto arba kito rašytinio įgaliojimo*“, pavyzdžiui, šeima arba elgetų, vagių, čigonų korporacijos.⁷

Gerokai išsamiau bendruomenių reikšmę vals-tybės valdymui ir demokratijos kokybei apmąstė Alexis de Tocqueville'is (1805–1859). Pasirinkęs pa-vyzdžiu vienos valstijos sąrangą tuomet dar tikrai

kylančioje ir galią kaupiančioje, bet modernios de-mokratijos pamatus jau sukūrusioje Šiaurės Ameri-koje, Tocqueville'as vietinę bendruomenę be išlygų vadina veiksminga valstybinės sistemos grandimi. Sektinos demokratijos pavyzdžiu laikoma tokia vietinė bendruomenė, kuri kasmet išsirenka kelio-lika įgaliotinių, turinčių rinkti mokesčius, rūpintis švietimu, aplinka, higiena, komunikacijomis, – tai savotiška vietinė minivyriausybė. „*Laisvų tautų ga-lia slypi bendruomenėje. Bendruomeninės instituci-jos tautų laisvei reikalingos taip pat, kaip pradinės mokyklos – mokslui, jos daro laisvę prieinamą žmo-nėms, moko žmones ramiai ją mėgautis ir pratina ją naudotis*“.⁸ Daug Misisipės vandens nutekėjo nuo to laiko, kai prancūzas žavėjosi bendruomenių veiks-numu Jungtinėse Valstijose, tenykštės demokratijos pamatai jau gerokai paplauti, išklibinti, tačiau anuo-met susiklosčiusios sąsajos tarp lokalių savivaldos bendrijų ir centrinės valdžios išugdė ir užgrūdino daugybę amerikiečių kartų, sužadino jų aktyvumą, iniciatyvumą, verslumą.

Vėl trumpam atsigręžkime į klasiką. Montes-queiu (1684–1755) traktato apie įstatymų dvasią visi skirsniai patvirtina, kad atstovaujamosios demo-kratijos variklis yra dorovė. „*Kai dorovė išnyksta, garbės troškimas užvaldo visų širdis ir visi užsikrečia savanaudiškumu [...] Klestinčios demokratijos, įtvir-tinusios nuosaikumą kasdieniame gyvenime, atvėrė duris visuomeninio gyvenimo prabangai, kaip atsi-tiko Atėnuose ir Romoje*“.⁹ Štai taip – „*visuomeni-nio gyvenimo prabangai*“! Taip rašyta jau prieš 270 metų, kai Europoje, atsigaunančioje po viduramžių absoliutizmo, skynėsi kelią švietimo idėjomis grin-džiama liaudies valdžios idėja. Šiandien demokrati-jos idėją ir politinę praktiką charakterizuoja platus spektras labai prieštarų – sėkmingų ir abejotinių, net pražūtingų – apraiškų.

Socialiai teisingos valstybės interpretacija

Kiekvienas istorinės raidos tarpsnis valstybingumui ir demokratijai meta naujus iššūkius. Ne išimtis ir

pastaroji amžių bei tūkstantmečių sandūra, kai idėjų, kaip stiprinti valstybę, pasipylė lyg iš gausybės rago. Nepretenduodamas pristatyti išsamaus paveikslą, aptarsiu tuos autorius, kurie paliko ypač gilių pėdsaką, įtvirtindami socialiai orientuotą valstybingumą.

Mūsų seneliai ir tėvai gyveno karų, socialinių ir išsivaduojamųjų revoliucijų, neslūgstančios ideologinės priešpriešos laikais. Nerimas dėl nacionalinės valstybės, dėl demokratijos likimo, atsidūrus akistatoje su nacizmu ir bolševizmu, vidiniai sukrėtimai, socialinis nestabilumas lėmė, kad pasaulio (ypač Europos) politinė padangė priminė žaibų įnirtingai draskomą skliautą. Demokratija susirėmė su diktatūra, kapitalizmas su komunizmu.

Naujas politinės filosofijos idėjas bandyta kurti visuose žemynuose nuo Indijos ir Kinijos iki Afrikos ir Lotynų Amerikos. Europa ir Šiaurės Amerika teikė ypač daug kontrastingos medžiagos refleksijoms apie pasaulio tvarką ir likimą. Šioje terpėje radosi socialinio teisingumo, socialinio susitarimo, socialinio kontrakto teorijos. Sociopolitinių santykių labirinte toliausiai prasibrauti pavyko Johnui Rawlsui (1921–2002) su keletu oponentų bei šalininkų, paminėsiu Davidą Gauthier (1932) ir Brianą Barry (1936–2009).

Rawlsas socialinį teisingumą grindė abipusiu naudingumu ir nešališkumu. Sakysite, kas čia naujo? Juk kiekvieną problemą sprendžiame, siekdami naudoti sau, bet reikia prisiderinti ir prie kitos pusės poreikių, ir prie aplinkybių. Svarbu, ar stengiamės visa tai interpretuoti nešališkai. Ypač daug painių klausimų kyla, kai minėtas nuostatas bandome ekstrapoliuoti į politinių sprendimų lauką ar į viešuosius reikalus.

Kaip abipusio naudingumo ir nešališkumo principus pritaikyti valstybės valdymui? Sprendimo tenka ieškoti kaskart iš naujo, atsižvelgiant į konkrečią probleminę situaciją. Tarkime, daugelyje šalių darbo teisei arba švietimo politikai taikomas pozityviosios diskriminacijos principas, bet ar jis nešališkas, ar šališkas? Ar jis abipusiškai naudingas, ar kažkam

vis dėlto nenaudingas? Atsakymai pakibs ore, jei iš galimų atskaitos taškų neišsirinksime kurio nors vieno. Globojama grupė laimi, nes jai numatomos lengvatės, tačiau kitos suinteresuotos grupės negauna tikėtinos savo dalies ir jaučiasi diskriminuojamos. Atsakymas, ar tai teisinga, ar ne, priklausys nuo pasirinkto atskaitos taško. Rawlsas ir jo teorijos interpretatoriai akcentuoja socialinį teisingumą, kuris yra „*institucijų atributas*“, kitaip tariant, tai „*paskirstomasis teisingumas*“.¹⁰ Barry's paaikškina jį pavyzdžiu apie operos subsidijavimą. Operos išlaidavimas, kaip žinome, yra labai brangus malonumas, o gaunamos pajamos už bilietus nepadengia išlaidų. Belieka remtis kitais įplaukų šaltiniais – privačiais sponsoriais ir viešuoju biudžetu. Tuo būdu operą kofinansuoja visi mokesčių mokėtojai, o naudoti gavėjai yra tik tie asmenys, kurie dirba arba lankosi operos teatre. Taigi finansinę naštą prisiima visuomenė, nors patenkinami labai nedidelės grupės rafinuoti kultūriniai poreikiai.¹¹

Teisinga tai ar ne? Šališka ar nešališka? Atskaitos tašku pasirinkę ilgalaikį valstybės interesą, kurio aprėptis nelygintina su mano / mūsų lūkesčiais, turėtume sutikti, kad aprašytoje situacijoje mano našta (dirbančio statistinio Lietuvos gyventojų įnašas į viešąjį biudžetą) yra didesnė negu man tenkanti nauda, nes operoje nesilankau, o jei lankausi, už bilietą susimoku ir iš dalies kompensuoju spektaklio rengimo kaštus. Nešališkumo principas remiasi dviem argumentais – bendruoju ir specialiuoju: a) dabartinio gyvenimo sąlygos kurtos išstisus dešimtmečius, esame skolingi protėviams už kultūros paveldą ir tą skolą grąžiname, investuodami į šių dienų kultūrą, kurią perduosime palikuonims, b) opera, būdama dvasinės kultūros dalis, skleidžia aukštus viešosios moralės principus, turtina estetinį skonį, socialiniams santykiams suteikia taurumo, pilietiškumo, etiškumo...

Lietuvos spaudoje vis kyla ginčų, ar privačias mokyklas turėtų finansuoti viešasis biudžetas, ar tai vien moksleivių šeimoms tenkanti našta. Čia analogiška problema. Jos sprendimas turėtų remtis ne tik

finansiniais skaičiavimais dabartiniu laikotarpiu, bet ir ilgalaikės socialinės naudos bei kaštų analize.

Valstybės institucijų nešališkumo sąvoka aiškin-tina plačiai. Ji atliepia labai skirtingus visuomenės darinių ne tik dabartinius, bet ir būsimus vienos ar kelių kartų poreikius. Galutinis veiksmų ir sprendi-nių nešališkumas matuojamas valstybės stabilumo ir viešosios naudos kriterijais. O įtvirtinus nešališ-kumo nuostatą, judama teisingumo link.

Dauguma iš mūsų gerbia nešališkus ir socia-liai teisingus poelgius, antai pritaria, kad neįgalūs asmenys turėtų specialiai pažymėtas automobilių stovėjimo vietas, jų poreikiams pritaikytas judėji-mo priemonės, higienos kambarius. Pasisakome už socialinį teisingumą ir įsipareigojame remti tuos veiksmus, kurie užtikrina viešąjį interesą ir tvarką. Tokių pastangų vektorius nukreiptas iš apačios į vir-šų – iš pilietinės bendruomenės į valdžią. Panašus, tik iš viršaus kreipiamas, yra valdžios socialinio tei-singumo vektorius – mainais už pilietinę paramą, naudojamės tais bendrojo gėrio vaisiais, kuriuos skirsto valdymo ir savivaldos institucijos. Tuo sie-kiamo užtikrinti visuomenės gerovę, saugumą, išsi-mokslinimą, sveikatingumą ir t. t. Kad kiekvienas pilietis būtų motyvuotas prisiiimti tam tikrą naš-tą, jis irgi turi būti nešališkas. Pirmoji motyvacijos būti nešališkam paskata yra savęs vertinimo nešališku-mas. Tokio nešališkumo pradmenis teikia socialinė žmogaus prigimtis: aš gyvenu tarp kitų, tokių kaip aš, su jais bendradarbiauju. Socialinė branda vyksta, kai save lyginu su kitais.

Pateiksiu du paprastus buitinius pavyzdžius, ro-dančius mūsų gebėjimą būti nešališkais. Kai Lietu-vos krepšinio rinktinės narys, turintis kontraktą su užsienio ekipa, žaidžia jos sudėtyje prieš kurią nors reprezentacinę mūsų šalies komandą ir įmeta lem-tingus pergales taškus, mes juk neširstame ant jo, suprasdami, kad tokia jo pareiga, nors dėl to pra-laimėjo mūsų remiamas klubas. Kita probleminė situacija: kelių policininkas nubaudė mane už grei-čio viršijimą. Aš, be abejo, susierzinu, bet krebžda ir mintis, kad pasielgiau negerai (neteisingai), rizi-

kuodamas kitų saugumu. Ir jeigu nesu beviltiškas kelių gaidelis, vidinis nešališkumo balsas man lieps važinėti apdairiau.

Tiesą sakant, ne kiekvienas turi tokią stiprią neša-liškumo nuostatą, kad visada išlaikytų neutralumą, ypač susiklosčius situacijai, kai asmeniniai interesai kertasi su kitų interesais. Yra dvi galimybės išspręsti problemą. Tai negatyvioji paskata, kai egoistiniam siekiui užkardyti pritaikoma sankcija už prasilenki-mą su teisingumu arba su viešąja morale („teisingu-mo pagrindas yra institucinis“¹²). Vis dėlto sankcijų taikymas, nors ir atkuria teisingumą, apgina viešąjį interesą, retai kada sustiprina nusilpusią žmogaus motyvaciją elgtis nešališkai. Kitas kelias teisingumo link yra derybos, kai suinteresuotos šalys ieško abi-pusio sutarimo. Motyvacija taip spręsti ginčą yra la-bai praktiška – verčiau derėtis negu konfliktuoti. Ši Gautier teorija vadinama „*abiem pusėms naudinga teisingumu*“. Naudingumo motyvas yra kertinis šios teorijos taškas. Trumpiausias jos apibrėžimas skam-ba taip: teisingumas yra racionalus apdairumas, kuriuo vadovaujamesi, kai kitų žmonių pritarimas (ar bent nesikišimas) leidžia siekti savo tikslų.¹³ Kad užsitikrintume kitų paramą, deramės su jais, ieško-dami bendro (geriausio) sprendimo.

Tačiau derybos ne visuomet gali būti įmanomos arba produktyvios. Jei viena šalis turi akivaizdų galios pranašumą prieš kitą, ji pati arba silpnesnioji partnerė derybų vengs. Nereti atvejai, kai derybininkus demotyvuoja emocinė įtampa. Tiesa, efektyvus ir plačiai taikomas sprendimo būdas yra mediacija, tačiau net ir neutraliam tarpininkui ne visada sekasi – trukdo arba kurios nors ginčo šalies perdėtos ambicijos, arba spren-džiamoji problema yra tokia įsisenėjusi, kad apaugusi išvestinėmis pretenzijomis.

Demokratiją puoselėjančios valstybės pastaraisiais dešimtmečiais toli pažengė, įteisindamos bei remda-mos derybų, tarpininkavimo, konsultavimo ir kitus socialinių interesų derinimo mechanizmus.¹⁴ Natū-raliai kyla klausimas, ar įvairialypė tokio pobūdžio praktika priartina visuomenę ir valstybę prie neša-liškumo ir teisingumo? Nevalia ignoruoti fakto, kad

daugybė derybinių sutarčių prieštarauja viešajam ar valstybės interesui. Pavyzdžiui, gamintojai gali suderinti veiksmus, kad užimtų monopolinę poziciją rinkoje. Parlamento frakcijos gali susitarti dėl veiksmo, naudingo kuriai nors visuomenės grupei, bet žalingo kitiems socialiniams sluoksniams. Kriminalinės grupuotės irgi ne vien pešasi, bet ir derasi, kol randa visoms pusėms naudingus sprendimus.

Nepaisant įvairiausių kliūčių, visuotinės derybos vyksta nuolatos. Politikos tikslai apibrėžiami, ekonominiai sandoriai sudaromi, viešieji interesai ginami, privataus gyvenimo problemos sprendžiamos pasitelkiant derybas ir kitus tarpusavio susitarimo būdus.

Demokratiškos šalių visuomenės, kopdamos į stačią kalną socialiai teisingos valstybinės organizacijos link, ieško naujų būdų, kaip gyventi ir bendradarbiauti, laikantis viešų ir nešališkų politinės ir socialinės veiklos kriterijų. Grįžkime prie Rawlso socialinio teisingumo modelio: „*Visuomenė remiasi kooperacija, kurios tikslas – tarpusavio nauda.*“¹⁵ Žvelgiant per socialinio teisingumo prizmę, visuomenės subjektams būdingi arba sutampantys (iš bendradarbiavimo visi gauname naudos), arba konfliktiški interesai: „*Individams rūpi, kokio dydžio nauda, gaunama iš bendradarbiavimo, yra paskirstoma, nes kiekvienas, siekdamas rezultato, tikisi gauti didesnę, o ne mažesnę pelno dalį.*“¹⁶

Rawlsas politikai, ekonomikai, valdymui taikė nešališkumo ir teisingumo etiką, paremtą moralinėmis vertybėmis. „*Sutarimo [tarp valstybės ir visuomenės, – J. L.] idėja gali būti praplėsta iki pasirinkimų, paremtų visa etine sistema, ne vien teisingumo kriterijais.*“¹⁷ Pagrindinis svarmuo, užtikrinantis socialinį teisingumą, yra derėjimosi etika, socialiniai principai, o ne derėjimosi technika, kaip teigė tradicinė derybų teorija. „*Socialinio teisingumo principai numato būdą, kaip visuomenės baziniams dariniams paskirstyti teises ir pareigas, atitinkamai nustato socialinio bendradarbiavimo naudą ir našta.*“¹⁸ Derybininkų pradines pozicijas slepia vadinamoji nežinojimo uždanga (*veil of igno-*

rance), t. y. derybinis jų statusas yra be išlygų vienodas, nepriklauso nei nuo kiekvieno galios, nei nuo statuso, socialinės situacijos, turto ir t. t.¹⁹ Pirmoji derybų nuostata (principas): „*Kiekvienas asmuo turi teisę į kuo plačiausią pamatinę laisvę, suderinamą su panašia kitų laisve.*“ Antroji nuostata: „*Socialinės ir ekonominės nelygybės sąlygomis turi būti tvarkomasi taip, kad būtų galima (a) pagrįstai tikėtis, jog tai bus kiekvienam naudinga ir kad (b) tai būtų siejama su padėtimi ir pareigybėmis, kurios turi būti atviros visiems.*“²⁰

Socialinė nelygybė traktuojama kaip neišvengiamybė. Šiuo požiūriu Rawlsas priešinosi įvairioms lygiavos paieškoms, jo manymu, esamoje istorinėje epochoje tai visiškai prasilenkia su realybe. Antra, socialinę visuomenės nelygybę privalu valdyti pagal tokį algoritmą, kuris garantuotų, kad ekonomiškai silpnesnės grupės gaus didesnę bendradarbiavimo naudą. Teisingas paskirstymas neaplenkia ir turtingųjų, bet jų nauda, gaunama iš bendradarbiavimo, santykinai mažesnė negu žemesnių sluoksnių procentinė nauda. Trečia, teisingumui ypač svarbi nuostata, kad išsimokslinimas ir pareigybės būtų vienodai prieinamos visiems.

Toks derybų mechanizmas garantuoja nešališkumą, bendradarbiavimą, o galutinis rezultatas yra socialinis teisingumas.

Taikydami aukščiau minėtus principus, pamodeliuokime tam tikrą derybinę situaciją. Prisiminkime skandalingas derybas tarp Lietuvos vyriausybės ir mokytojų profesinių sąjungų. Derybų objektas – mokytojų atlyginimai, darbo krūviai, skirtingos sąlygos miesto ir kaimo mokyklose. Skandalų išvengiama, jei abi pusės nuo pat pradžios vadovaujasi keliomis įpareigojančiomis prielaidomis – tai visiška šalių lygybė, abipusė atsakomybė šiuo atveju už visuomenės švietimą, atsižvelgiant į valstybės biudžeto galimybes. Jeigu prieštaravimai itin dideli ir diskusijos bus painios, derybininkai gali deklaruoti papildomas įpareigojančias sąlygas, pavyzdžiui, kiekviena šalis turi teisę siūlyti pertrauką konsultacijoms su ją delegavusiais subjektais, pasitelkti nepriklausomus

ekspertus, gauti papildomus duomenis. Šalys, pasinaudojusios nežinojimo uždangos (*veil of ignorance*) taisykle, apibrėžia pradinę derybinę situaciją, nustato ir suformuluoja spręstinas problemas. Formuluojant derinamus įsipareigojimus, vadovaujamosi principais, kuriuos Rawlsas pagrindė kaip nešališkumą, abipusį naudingumą ir socialinių skirtumų mažinimą. Socialinis kontraktas atitiks minėtus kriterijus, jei išteklių skirstymas bus santykinai palankus švietimo įstaigoms, veikiančioms skurdese vietovėse; jei mokytojų gerovė bus proporcingai susieta su jų krūviais, su nevienodomis darbo ir gyvenimo sąlygomis, jei bus vadovujamasi viešuoju interesu išlaikyti patį optimaliausią gyvybingų mokymo įstaigų tinklą. Derybų baigtis bus laikoma sėkminga, jei pasiektas rezultatas, šalių įsitikinimu, atitiks esamas socialines ir finansines galimybes, o santykinai didesnę naudą gaus blogesnėje situacijoje esantys švietimo sistemos dalyviai.

Neignoruojame fakto, kad nešališkumo ir socialinio teisingumo etika yra labai trapi, pažeidžiama, ypač susidūrusi su individo, organizacijos, valstybės institucijos savanaudiškumu arba tiesiog ribotumu. Vis dėlto ji gyvybinga ir veiksminga. Juk turime moralinius autoritetus tiek politikos, verslo, sporto, meno sferose, tiek šeimoje. Juos gerbiame už nešališką, palankią nuostatą kitų atžvilgiu. Reiškiame pagarbą socialiai atsakingoms įmonėms ir institucijoms, kurios nuosekliai laikosi savo nusistatyto etikos kodekso.

Trumpas principų ir derybų modelio pristatymas neišsemia Johno Rawlso išplėtos socialinio teisingumo teorijos. Derybos yra tik vienas iš keleto instrumentų, padedančių teisingai paskirstyti pelną socialinės nelygybės sąlygomis, siekiant aukštesnio tikslo – visuomenės integralumo. Rawlsas atgaivino ir kertiniu akmeniu pavertė universalius etikos principus, žinomus nuo Dekalogo laikų. Dešimt Dievo įsakymų užtikrino tikinčiųjų bendruomenės santarvę, sugyvenimą, derinant skirtingus poreikius. Nešališka ir teisinga yra tai, dėl ko derybų šalys sutaria, taikydamos abipusės naudos taisyklę ir paisydamos viešojo intereso.

Valstybingumas tvirtėja, visuomenė laimi tiek, kiek bendromis jos narių pastangomis užtikrinamas socialinis teisingumas. ■

Tęsinys kitame numeryje

- ¹ Kristina Rickevičiūtė. Platono filosofijos bruožai kn.: Platonas. Valstybė. Vilnius. *Pradai*. 2000, p. 413–433.
- ² Priminsiu, kad mažai, palyginti neseniai tapusi nepriklausoma Suomija pasipriešino Stalino planui praplėsti kontroliuojamas teritorijas ir 1939 metais ginklu apgynė savo suverenitetą. Prancūzija, nusilpusi dėl šalies viduje kovojančių politinių grupuočių, neatlaikė nacių okupacinio spaudimo ir kaip valstybė atsidūrė ties išnykimo riba.
- ³ B. Janse, (2019). *Mary Parker Follett Contribution to Management*, Retrieved 20.07.2020 from toolshero: <https://www.toolshero.com/management/follett-contribution-to-management/>
- ⁴ Albie M. Davis. (1991). An interview with Mary Parker Follet. Kn.: *Negotiation Theory and Practice*, red. J. William Breslin and Jeffrey Z. Rubin, *Harvard Law School*, Cambridge, Mass.
- ⁵ Thomas Hobbes. *Leviatanas* (1999), Vilnius, *Pradai*, p. 138.
- ⁶ Ten pat, p. 230.
- ⁷ Ten pat, p. 240–241.
- ⁸ Alexis de Tocqueville. (1996). Apie demokratiją Amerikoje. Vertė Valdas Petrauskas. Vilnius. *ALK*, p. 71.
- ⁹ Montesquieu (2004). Apie įstatymų dvasią. Vertė Vita Malinauskienė. Vilnius. *Mintis*, p. 22,45.
- ¹⁰ Brian Barry. (2002). Teisingumo teorijos. Vertė Algirdas Degutis. Vilnius. *Eugrimas*, p. 364.
- ¹¹ *Ibid.*, p. 365.
- ¹² *Ibid.*, p. 375.
- ¹³ *Ibid.*, p. 22.
- ¹⁴ Lietuvoje veikia keletas įstatymų ir kitų teisės aktų, reglamentuojančių teisinės pagalbos, konsultacijų, mediacijos ir kitas praktikas, pavyzdžiui, LR Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos įstatymas, naujausia redakcija 2020 m. birželio 26 d.; arba LR Mediacijos įstatymas, 2008 m. liepos 31 d. ir kt.
- ¹⁵ John Rawls. (1999). *A Theory of Justice*, Revised Edition, *Harvard University Press*, p. 4.
- ¹⁶ *Ibid.*, p. 4.
- ¹⁷ *Ibid.*, p. 15.
- ¹⁸ *Ibid.*, p. 4.
- ¹⁹ *Ibid.*, p. 6–19.
- ²⁰ Brian Barry. (2002). Teisingumo teorijos, p. 239.

Vytautas LANDSBERGIS

SAJŪDIS IR LIETUVOS KULTŪROS PROGRAMA

Po trisdešimties, net po 32 metų įdomu aptarti senąsias vilties ir kovos ideologijas. Ko gero, net paskelbti vėl (ir kas nebuvo paskelbta), kad šiandien į save žvilgtelėtų tie, kurie tada jau buvo, o sykiu naujieji priaugusieji, kurių tada dar nebuvo.

Skaitai ir matai, kad yra aktualijų.

Aktualu susivokti ir savo istorijoje, ir dabartyje. Ar matome ateitį?

Straipsnį „Gėlės žmonijai, paminklai be datų“ rašiau ir plėtojau dar prieš Sąjūdžio Steigiamąjį suvažiavimą, tad 1988 m. vasarą ligi rugsėjo. Tai patvirtina juodraštis kišeninėje užrašų knygelėje (kažkaip išliko). Straipsnis, iš dalies aptvarkytas, kai kur trumpesnis, bet ir papildytas, pasirodė mano tekstų apie pertvarką knygelėje „Atgavę viltį“. Tad apima 1988–1990 m. laikotarpį kaip galimos ir utopinės Lietuvos kultūros programos eskizas. Kai kur panašu į manifestą. Dabar jį papildė, patikslina, paaiškina išlikusi juodraščių medžiaga. Tokiu pavidalu dokumentas skelbiamas pirmą kartą.

Pasikeitęs laikas ir viešasis žodynas, kitos realijos ir nutolusios ankstesnės sampratos kviečia dar ką paaiškinti.

Respublika – tai Lietuvos sinonimas, o ji jau buvo suvokiama kaip šalis, laikinai okupuota, bet žengianti į būsimą, atgausimą valstybingumą. Respublika – vienas dalykas, o SSRS – kitas. Tegu ir „tarybų šalis“ ar panašiai.

Taip reikėtų suvokti ir nurodytą artimiausiąjį tikslą – maksimalią Lietuvos autonomiją dar Sovietijoje. Kol kas.

Iš to, kas 1988-aisiais buvo plačiai rašyta ir nespausdinta, padariau straipsnį minėtai 1990-ųjų pertvarkos tekstų knygelei, bet jis kažkodėl nepateko į antrąjį rinkinio „Atgavę viltį“ leidimą Kanadoje 1991 m. Todėl ir liko, manau, nepelnytai užmirštas, nors nėra visai pasenęs. O anai pirmajai publikacijai jau 1990-aisiais prirašiau pradžią ir pabaigą.

Tiek paaiškinimo.

GĖLĖS ŽMONIJAI, PAMINKLAI BE DATŲ

*1988-ųjų vasara. Tarp pirmojo mitingo ir Steigiamojo suvažiavimo**

Tauta sukuria kultūrą. Tai kalba, raštija, mokslo ir meno formos, tai ir gamyba, ir buitės, ir papročiai, tikėjimai, tradicijos. Visa susiję. Kai archeologai atkasa

nežinotą kultūrinį sluoksnį, jie skaito žemėje likusias, lentynėlėse dar neišdėliotas žinias: kaip tie žmonės gyveno, kokiais įnagiais dirbo, medžiojo, kovėsi, ką valgė, kuo rengėsi ir puošėsi, kas jiems buvo gražu. Sena daina apie mergelę primena ir paaiškina, kaip jie mylėjo.

* Dalį šio teksto paskelbė *Švyturys* 1988 m. spalio mėn.

Jei po tūkstančio metų bus kam kasinėti mūsų laikus, visos žemių ir popierių iškasenos vėl teiks žinių. Kokį dirvožemį gavome, kokį palikome, kaip staiga XX amžiaus pabaigoje keitėsi Lietuvos upės ir ežerai, kokios naujos ir senos ligos susukdavo iškasamus (mūsų) kaulus, kokios mintys vargino apysveikes ir prakiurdytas kaukoles ir kodėl taip buvo?

Gal kokia patefono plokštelės nuolauža su populiarios dainelės posmu pasakys ir paaškins nepaprastai daug: štai, kas jiems buvo gražu, štai kaip jie mylėjo ir apie ką taip nežmoniškai stengėsi negalvoti, tokiu būdu dainuodami.

O tuo tarpu gyvenam, plūkiame, keikiame, džiaugiamės. Skurdinam kalbą, papročius, tradicijas; naikinam palikimą; sukuriame – netolygiai sėkmingai – šį bei tą mokslo, literatūros ir meno baruose. Visas tas gyvenimas ir kūryba yra mūsų kultūra, materialiai ir dvasinė; kitas tik iš nesupratimo ar nejuociom supaprastindamas dažnai laiko kultūrą vien dvasiniu gyvenimu, išreikštu kūrybos būdais.

Iš dalies tai teisinga. Gyvenimo turinį sudaro žmogaus nusiteikimas – viltis arba neviltis; noras kurti ką sau ir savo vaikams arba abejingumas, netikėjimas bent kiek tolesne ateitimi; atsivėrimas ir užsisklendimas; polinkis brandinti, reikšti asmens orumą ir vertę arba išsibarstyti be vidinių pagrindų, bėgti nuo problemų – nusigerti.

Tą turinį atspindi kūryba. Mūsų kūryboje ne tik būsimos kartos, jei bus jų, matys, kaip ir kuo gyvenom, bet ir mes patys čia turim nemeluojantį veidrodį.

O žinia ir tai, kad kūryba nėra vien tautinė savimonė ir palikimas nežinomiems paveldėtojams.

Tautos kūryba – gėlės žydėjimas, nepakartojama forma ir spalva praturtinantis pasaulio pievą. (Ši metafora, virtusi straipsnio pavadinimu, pavartota ir pranešime Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Steigiamajam suvažiavimui 1988 m. spalio 22 dieną.)

„Tegul žydi šimtas gėlių“, – sakė pirmininkas Mao (rodos), ir čia gal bus vienintelis (?) blogo pirmininko geras įnašas į socialistinę ideologiją. Tada – ar ne prieš trejetą dešimtmečių – tas jo posakis skambėjo kaip meno krypčių pliuralizmo (daugiariopumo) šūkis,

kur kas pažangesnis už Tarybų šalyje tebepuoselėjamą „idėjinį grynumą“. Nors gana neaišku, kas tas teigiamai linksniuojamas socrealizmas, bet visai aišku, kad kiekvienas nukrypimas nuo jo yra ydingas, blogas, rūsčiai smerktinas. Ko jau ko, bet ekspertų niekada netrūko.

„Šimtą gėlių“ perkėlę į tarptautinę ir istorinę plotmę, atsidursime Europos humanistinės minties tradicijoje, siekiančioje bent jau Šviečiamąjį amžių. Johanno Gottfriedo Herderio rinkinys „Tautų balsai dainose“ ne vien pateikė pluoštelį lietuvių liaudies dainų kartu su žinomų „didžiųjų“ ir kitų nežinomų „mažųjų“ tautų (estų, latvių, čigonų, eskimų) kūryba. Jis teigė didelę visų vertę, akivaizdžiai rodė, kad kiekviena tauta, gausi ar negausi, geba kurti šedevrus. Ir kiekvienas tinka, kiekvienas reikalingas „tautų balsų“ puokštei praturtinti. Lietuvos ir lietuvių kūrybos balsas, tąkart bene pirmąsyk ryškiau suskambėjęs, netrukus palydėtas Kristijono Donelaičio „Metų“ ir Liudviko Rėzos „Dainų“ publikacijų, vis tvirčiau skamba tautų bendrijoje.

Šiandien, turėdami sukaupę daug didesnę įnašą, juo skaudžiau susiduriame su dabartinėmis biurokratinio centralizmo kliūtėmis, blokuojančiomis laisvą tautų bendravimą.

Kokia stagnacijos dešimtmečių veidmainystė – neleisti užsienin išsamių tautinių parodų (nebent praslysta per kokią draugystę), dar daugiau – dailininkas negali net savo tautai rodyti drąsiausių, kūrybiškiausių darbų (pernelyg modernu, „vakarietiška“), bet valstybė pardavinėja juos pavieniams užsienio pirkliams [maršanams], pasiimdama valiutą.

Ko verta tebesitęsianti praktika, kad garsūs muzikai vyksta gastrolių į užsienio šalis, uždirba valiutą valstybei, nelyginant kokiam tų muzikantų savininkui, patys tegaudami trupinius. Kadangi ir trupiniai šio to verti, o dar svarbiau menininkui yra parodyti save, savo meną – tai žeminkis, muzikantėli, Maskvos „kultūrinėse“ įstaigose, tempk dovanas ir iš Lietuvos, ir iš užsienių, antraip anas labai svarbus, labai užimtas valdininkas arba ta išsipusčiusi, iš aukštybių dėbčiojanti valdininkė sugriauš tavo planus, be atsako pražudys stalčiuose net garbingiausius pakvietimus.

Vis didesnį susidomėjimą kelia mūsų kompozitorių kūryba, atsiranda pasiūlymų rengti užsieniuose lietuvių šiuolaikinės muzikos koncertus, net festivalius... Juoda kančia ir beveik beprasmiška tikėtis, kad pavyks ką nors vėlgi Maskvoje „prastumti“ per centrinę kompozitorių organizaciją, kuri tik žodžiais rūpinasi visos tarybinės muzikos propagavimu, o be jos pritarimo „neturi teisės“! (Įkurti atitinkamą biurą Lietuvoje, aišku, neskiriama lėšų.) Taip, čia irgi valiuta, kurios ta šalis gautų už mūsų kūrinius, bet TSRS kompozitorių sąjungos aparatininkai šaltai numoja ranka ir į šalies interesus. Reiktų mat padirbėti, o kam tas vargas?

Todėl ir kultūrai būtina decentralizacija, maksimali [respublikos] autonomija. Tada Lietuva tiesiogiai bendraus su pasauliu, pati kviesis ir siųs menininkus, rodys tautos kūrybą. (Panašūs dalykai ir mokslo, ir sporto srityse.) Kai tie kontaktai teiks pelno – tautos kūrybiškumas, jos kultūra skatina užsienio turizmą – atsiras valiutos ir dailininkų dažams, ir muzikų instrumentams, ir kompiuteriams, ir sintetizatoriams. Šiek tiek jos būtų ir dabar, betgi „nėra, draugai“. Ir sėdime lyg apkvailinti, jausdami, kaip juokinga ir pikta maldauti to, ką patys muzikai jau yra uždirbę.

Nereikia čia galų gale nei valiutinių sferų. Antai muzikos kūrybai remti, kompozitoriams padėti yra TSRS muzikos fondas, į kurį suplaukia [rublinis] procentas iš visų apmokamų koncertų. Tai kas, kad Lietuvoje itin išvystytas koncertinis gyvenimas – gali jį dar padvigubinti, patrigubinti, atitinkamai gausinti ir pajamas, ir atskaičiavimus į didį bendrą katilą (nekenktų viešumas!), bet vis tiek gausi

vien tą seniai nustatytą biudžeto šaukštelį.

Tokie tat konkretūs dalykai, kuriuos gal tiktų vadinti meno kūrybos ekonomika. Ji neatsiejama nuo realaus gyvenimo, ji lengvai suvokiama, nes turi atitikmenų kitose visuomenės gyvenimo srityse, bet vis dėlto nesudaro kultūros esmės.

Kultūra pirmiausia yra dvasios gyvybė, dvasios raiška. Iš čia, iš to supratimo turėtų augti kitos teorinės ir praktinės idėjos.

Nūnai atėjo laikas, kai normalūs dalykai, pasakyti ar net mėginami įgyvendinti, atrodo ryžtingi, revoliucingi. Bet štai prie jų jau pripratome, jie atrodo paprasti, natūralūs. Taigi pabandykim drąsiai bent įsivaizduoti, kaip normaliai turėtų vystytis dabartinės ir būsimos Lietuvos kultūra.

Vaikų auklėjimas darželiuose priklauso nuo tėvų noro ir išteklių. Yra valstybės išlaikomi darželiai ir yra privatūs (gali vadintis kooperatiniais). Valsybiniuose darželiuose vaikai prižiūrimi jų nesargdinant (pagausėję susirgimai dėl maisto ar peršalimų – apsilėidimo ženklas, tad gėda ir nuobauda).

Mitingas Vingio parke 1988 m.

Auklėjimas – pagal naujas, žmoniškas ir vaikiškas, programas bei rekomendacijas, be kvailinančių „politinių“ injekcijų ir kalbų mišrainės (visas personalas gražiai taisyklingai kalba vaikų gimtąja kalba), pagrįstas tautosaka ir žaidimais. Be muštro, peikimų, gąsdinimų, be pastangų suformuoti vienodai besielgiančias lėlytes, o su dėmesiu ir meile kiekvieno vaiko individualybei. Privatūs (kooperatiniai) darželiai gali būti visai maži, įrengiami vaikus mylinčių moterų butuose ir panašiai – taigi su dar geresne priežiūra ir individualiu dėmesiu, nors gal brangiau tėvams kainuojantys. Auklėjimo principai čia tie patys, tik dar laisviau, kūrybiškiau taikomi. Antai pagal vaikų elgesio, kalbėsenos ir saviraiškos trūkumus (atitinkamai tėvams pageidaujant), pagal auklėtojų talentą ir polinkius bei kvalifikacijas ryškėtų balsu sekamų ir kartu su vaikais kuriamų pasakų arba muzikos, šokio, sporto vaidmuo; galbūt ir religinės, ir etikos valandėlės. Visa tai įmanoma, kai vaikai – tėvų, o ne valstybės, kai tėvai gali pasirinkti, į kokį darželį jų vaikutis eis, ir, matydami rezultatus, pritaria arba nepritaria. Pastaruoju atveju atsiima, pakeičia darželį, todėl prasčiau besitvarkąs privatus natūraliai užsidaro.

Vidurinių mokyklų programos formuojamos ir tvirtinamos, jei reikia tvirtinti, respublikoje, tad be jokių „aukštesnių“ už ją, neva geriau išmanančių instancijų. Programos įvairios, nes ir mokyklos įvairaus profilio, kurį lemia jų pačių iniciatyva, žmonių norai ir visuomenės poreikiai. Pedagogika atgauna humanistinę kryptį. Mokytojo profesionalumą lydi pašaukimo aureolė, nebe amatininko valdininko pančiai. Principinis nacionalinės mokyklos tikslas bei metodas – dvasinis ugdymas ir žengimas į žinių pasaulį per gimtąją kalbą, tautosaką ir tautodailę, per savosios literatūros, istorijos, krašto geografijos pažinimą. Taip nuo mažumės formuojamas tikras gimtosios žemės šeimininkas, sąmoningas šalies patriotas, būsimas atsakingas pilietis.

Aukštosios mokyklos puoselėja didžiausią kultūros turtą – nacionalinę inteligentiją. Čia atkurtas mokslo prestižas, keliamos idėjos, laisvos diskusijos lavina

kritinį mąstymą, žadina kūrybiškumą. Universitetai Vilniuje ir Kaune,¹ visos aukštosios mokyklos naudojasi savivalda ir autonomija. Demokratiniai savivaldos principai duoda pavyzdį, ko jaunieji inteligentai sieks, ką puoselės, įsilieję į visuomenės gyvenimą. Prisiminimai, senųjų godos, kokie kadaise būdavo rektorių rinkimai Dailės arba Pedagoginiame institute, skamba tarsi sąmojinga fantastinė literatūra apie marsiečių papročius.

Respublika, suprantama, disponuoja nevaržomais ryšiais su visu mokslo pasauliu, pati priima užsieniečius, norinčius čia studijuoti, o savo jaunimą siunčia tobulintis užsieniuose. Žmonės niekaip nesupranta, kodėl kadaise tie keliai vesdavo per vieną didelį miestą už respublikos ribų ir taip lengvai nutrūkdavo... Atvejais, kai senaisiais 1988-aisiais penkiems Vilniaus universiteto absolventams jau su vizomis ir bilietais į užjūrio universitetą vis dėlto neleista išvykti, nepateikiant net formalaus paaiškinimo, netelpa į sveiką protą.² Prie alaus bokalo pasakojamos ir dar įdomesnės senų laikų istorijos.

Meno kūryba rūpinasi patys menininkai, burdamiesi, jei nori, į vienminčių draugijas arba vienkrypčių organizacijas. Valstybė padeda respublikos ir jos tautų kūrybą rodyti visur pasaulyje. Rašytojų ir mokslininkų knygoms, aktualiai periodikai popieriaus visada tiek, kiek reikalauja paklausa. (Valstybė mąno, kad nepateisintų savo buvimo, jei neužtikrintų bent popieriaus nacionalinei raštijai).³ Architektai vėl kuria, nebevaržomi statybininkų diktato (ir lietui neatsparių plytų deficito), todėl su triguba atsakomybe mąsto apie žmones, kurie gyvens jų suprojektuotame name, jų mieste.

Respublikos gamta ir menas, visi istorijos paminklai be savo tiesioginės dvasinės vertės suvokiami dar ir kaip didžiausias pajamų šaltinis, pagrindas išvystyti tarptautinį turizmą. Todėl jie nuoširdžiai, šeimininkiškai puoselėjami, o buvę griovimai, niokojimai, apribojimai ir teršimai atrodo kaip nugrimzdęs praeitin, į blogą sapną panašus bepročių laikas.

Atitinkamai suvokiama Lietuvos gamta – ne kaip užnuodijimo, atsiprašau, naudojimo, eksploatacijos objektai, o pirmiausia kaip čia gyvenančių žmonių

laimės pagrindas. Be to, nejučiom pastebėta, kad graži, švari gamta – daug didesnis pajamų šaltinis, nepaprastai išaugus tarptautiniam turizmui į tokį retą XXI amžiuje žalių miškų, mėlynų ežerų, nafta neužterštų paplūdimių kraštą.

Dorovė – kultūros dalis ir žmoniškos būties pagrindas – vėl grįžta į visuomenės gyvenimą, tarpusavio santykius, profesinį ir bet kurį darbą. Kenkti kitam, apsileisti, burnoti, vengti darbo arba dirbti blogai, gaminant niekalą, – visa tai smerkia viešoji nuomonė, taip besielgiantis žmogus niekam neatrodo nei drąsus, nei protingas. Panieka ir užuojauta lydi girtuoklį, užuojauta ir parama – jo šeimą. Gerti iki kojų ir liežuviu strapaliojimo yra didi gėda – tai asmenybės neįvertiškumo ženklas.

Kadangi religija vėl suvokiama kaip normali kultūros dalis, tai ir bažnyčia nebelaikoma nei valstybės priešė, nei mirtina kitos ideologijos konkurentė – siekiama visų jėgų bendradarbiavimo. Tikintiesiems grąžinamos bažnyčios, leidžiama statydintis naujas, norima, kad iš jų sklindanti etika ir estetika juoba tarnautų gėriui.

Žmonės dirba ir dainuoja...

Buvęs laikas, tebesąs, ateisiantis laikas – ėgi pastarąją sąvoka pradėjau aną utopijos žanro intarpą,⁴ po kurio jau reikia ir baigti triskart atidėliotą ir vis plėtinėtą straipsnį, tam tikrą kultūrinės pertvarkos tikslų, siekių eskizą. Bendrąją situaciją ir uždavinius, kuriuos išspręsti padės Lietuvos persitvarkymo sąjūdis, dabar mėginsiu formuluoti paprastomis tezėmis.

Tautos kultūros prigimtinė paskirtis – būti savimi ir tuo praturtinti pasaulio tautų bendriją, jų kultūrų visumą.

Kas kliudo tautai subrandinti save, sukrauti gražiausius žiedus, juoba kas veikia, kad jos kultūra sunyktų ir išsigimtų, tas tyčia ar netyčia nusikalsta žmonijai.

Kas kovoja prieš tokią klaidingą veiklą arba sąmoningai pikta kėsia, tas gina ne tik savo tautą – jis gina teisingumą ir žmoniškumą.

Šį Sąjūdžio linija – humanistinė plačiausia prasme, kad žmonių širdyse būtų daugiau vilties ir noro gyventi, o akyse – šviesos, žvelgiant į ateitį.

Bet štai čia susiduriame su kita, anksčiau beveik nenumatyta grėsme.

Norint gyventi dvasiškai visavertį gyvenimą, norint regėti ir kurti šviesesnę ateitį, reikia apskritai gyventi.

Ekologinė padėtis, ekologijos krizė Lietuvoje pasiekė kritinę ribą.

Dar dešimtmetis, gal vos keleri metai, ir Nemuno kraštas taps mirusiu Nemuno kraštu. Žydroji Baltija – nuodingas purvynas. Marios vienos ir kitos – balos be žuvų, tik infekcijų židiniai. Švelnusis Lietuvos dangus jau nebe protarpiais, o ištiesai rūgštinti laistys gels-tančius pušynus. Kuo laistysim sąžinę? Ir kokie gims mūsų palikuonys, kiek jų begims?

Tauta turi norėti gyventi ir kovoti už visą gyvybę, kitaip ji jau dabar yra mirštanti, o dar trumparegė, šiuo ar tuo pasisvaiginanti būtybė.

Ir džiaugsmas, kad prisiperkam brangių daiktų, ir kad turime mokslo, meno pasiekimų, kurie pastebimi pasaulyje, kurie ten garsina Lietuvos vardą – ar tai nėra trumparegių tostai prie stalo, puotaujant maro metu?

Nesakau, kad neturime tikrų dvasinės kultūros žiedų, nesakau, kad jais nereikia džiaugtis. Bet kad nebūtų taip, jog statomės avansu paminklus be datų. Gal kas nors pas-kui nustatys apytikrą laikotarpį, kada šitame pamišusios civilizacijos išnaikintame krašte gyveno iš tiesų gabi, iš tiesų darbšti, daug ką mokėjusi gerai daryti lietuvių tauta.

Nepeiktini nė paminklai – ką dar spėsime įnešti į žmonijos mokslo ir meno lobyną, lietuviškai pasirašydami, kad buvome. Tai tuo atveju, jeigu nebeįstengsime susivokti, nepajėgsime pasipriešinti ekologiškai ir kitoms beprotybėms.

Bet neįmanoma nepajėgtume? ■

¹ Intensyvus visuomenės, inteligentijos ir Sąjūdžio siekis, kad Kaune būtų atkurtas Vytauto Didžiojo universitetas

² Užrašų knygelėje išliko ir duomenys apie tą pasityčiojimą: „VU IV k. – į Viskonsino universitetą. Linas Galkauskas, fiz.; Gintautas Stankūnavičius, geol.; Raimundas Lideika, teis.; Ragnė Racevičiūtė, angl.; Simona Biveinytė, psichol.“

³ Popieriaus iš valdžios galėjai gauti arba negauti. Sąjūdis jo atsiveždavo net iš Komijos...

⁴ Nuo teksto vietos juodraštyje: „Atėjo laikas, kai jau reikia...“

Alvydas ŽICKIS

LUKIŠKIŲ AIKŠTĖ PO PERTVARKOS

Anksčiau, lankydamasis Vilniaus centre, mėgdavau sukkti per Lukiškių aikštę. Kai buvo demontuotas Lenino paminklas, žavėjo atsivėrusi erdvė, iš visų keturių pusių apsupta brandžių liepų eilėmis su Šv. apaštaly Pilypo ir Jokūbo bažnyčios bokštais netoliese. Platūs kelių pakopų granito laiptai, iš Gedimino pr. vedantys Aukų g. link, pabrėžė kompozicinį Tauro kalno ir aikštės Neries terasoje ryšį. Buvo išlikę gerai prižiūrimų vejų plotai, patogūs suolai, puošnūs šviestuvai.

Dabar želdynas vargiai beatpažįstamas. Nebėra nei liepų, vešėjusių prie Gedimino pr., nei centrinės priei-

gos su minėtais laiptais. Buvusi natūraliai išraiškinga terasa užpilta gruntu, mechaniškai išgrįstas trečdalis aikštės ploto. Palijus vanduo teka žemyn nuo prospekto ir tvenkiasi kitoje aikštės pusėje. Kaip ir turėjo atsitikti, liepos, augusios vejoje, dabar, atsidūrusios akmens gniaužtuose, nudžiūvo. Kitose dviejose aikštės kraštinėse priešais natūralaus pavidalo liepas pasodinti ir suformuoti stačiakampiai gretasieniai špaleriai – konstrukcijomis išstampytų medžių eilės. Laisvai aikštę kertantys lieto betono takai turėtų priminti gyvą išsišakojusį medį, bet jis matomas tik iš paukščio skrydžio, o veja beprasmiškai suskaldyta į menkaverčius želdinių plotelius. Paminklinis kryžius 1863 m. sukilimo aukoms pagerbti, prieš šimtą metų pastatytas aikštės išklotinėje, atgręžtoje į Gedimino pr., dabar pasuktas skersai (pagal ašis, suprantamas vien projekto autoriams) ir tapo visiškai nepastebimas tarp medžių. Ši poilsiui, atokvėpiui skirta erdvė pertvarkyta taip nevykusiai, kad belieka ją dirbtinai gaivinti (pavyzdžiui, įrengiamas pliažas ant grindinio po nudžiūvusiomis liepomis).

Buvusios Lenino aikštės pertvarkos istorija prasidėjo 1995 m., Vilniaus savivaldybei surengus pirmą atvirą projekto konkursą. Nuo tada įvyko dar trys (1998, 2008 ir 2010 m. – šį organizavo Aplinkos ministerija), bet nė vienas projektas nebuvo pripažintas tinkamu. Toliau

Lukiškių aikštė 2009 m. dar atliko savo funkciją. Alvydo Žickio nuotrauka

spřesti Lukiškių aikštės likimą Vyriausybė vėl pavedė Vilniaus savivaldybei, o ši nutarė viską atlikti be ilgų diskusijų – paskelbė jungtinį viešąjį pirkimą, projektavimo ir vykdymo darbus patikėdama vienam tiekėjui. UAB „Vilniaus vystymo kompanija“ 2015 m. paskelbė „Lukiškių aikštės sutvarkymo darbų su techninio darbo projekto parengimu ir projekto vykdymo priežiūros“ mažiausia kaina konkursą, nors neturėjo net esminio projekto – nustatyta tvarka viešai pristatytos ir visuomenės apsvarstytos sampratos, kaip tvarkyti aikštę. Ankstesnių 4 konkursų nesėkmės neleido tikėtis, kad šio konkurso laimėtojai parengs tinkamą projektą (nutarta vadovautis 2010 m. konkurse II vietą laimėjusiu projektu). Du dešimtmečius užsitęsusi epopėja buvo nutraukta, užuot ištaisius konkursų organizavimo klaidas.

Prasidėjus pertvarkos darbams, Kultūros ministerija ir Šiuolaikinio meno centras 2017 m. pakvietė meno kūrėjus dalyvauti Lukiškių aikštės memorialo idėjų konkurse. Iš 30 pasiūlymų atrinktus 5 nutarta toliau tobulinti kūrybinėse dirbtuvėse. Visi kiti nebuvo viešai rodomi. Laimėtojai paskelbti, neatsižvelgiant į tai, kad aikštė pertvarkoma, bet galutinė jos vizija vis dar neaiški. Nekeista, kad viskas baigėsi dar vienu skandalu...

Nudžiūvusių medžių nebeatgaivinsi, o grindinio akmuo dar ilgai gulės. Tačiau ir toliau taip elgdami si sugadinsime kitus miesto želdynus (antai „stumiamas“ visuomenės pritarimo nesulaukęs Vilniaus Pilių parko su tiltais per griovas sumanymas). Todėl svarbu išnagrinėti ir įvertinti lemtingas klaidas.

Ieškant sprendimo, kokį pavidalą suteikti Lukiškių aikštei, buvo keliamos prieštaringos užduotys, o įvairūs variantai vertinami skirtingais požiūriais, pavyzdžiui, statyti grandiozinius antžeminius ar požeminius statinius, ištaisai išgrįsti lauko akmenimis arba išsaugoti kaip želdyną. Konkursai parodė, kad paskirstyti premijas nesunku, deja, neatsirado, kas suformuluotų projektų vertinimo motyvus. Kraštovaiz-

Lukiškių aikštės konkursinis projektas. 2008. Regimantas Pilkauskas ir Alvydas Žickis
Dovilės Adonženytės vizualizacija

džio architektūros konkursuose vyrauja įstatymiškai nepagrįsta praktika, kad komisija, įvertinusi pateiktus projektus, paskelbia tik jų eilę pagal balus, bet neatskleidžia kokybinių charakteristikų, išlaptina vertinimo protokolus. Apie nepremijuotus darbus daugiau nepasakoma nė žodžio. Tai, kad surengus keturis konkursus nepavyko rasti tinkamo projekto, lėmė ne architektų, dailininkų profesionalumo stoka, bet užsakovų (konkursų skelbėjų) ir projektų vertintojų neatsakingumas, atsainiai ignoruojant visuomenę.

„Per visus 20 metų nebuvo paskelbta nė viena išsami Lukiškių aikštės suplanavimo projektų recenzija. Projektų vertinimo komisijos nariams užčiauptos burnos, o potencialūs kompetentingi recenzentai, kurie būtų paskelbę savo išsamias recenzijas, nebuvo pasamdyti. Savanoriškai imtis tokio didelio ir atsakingo darbo, matyt, niekam nekilo noras. Diskusijos uždaruose valdininkų ar verslininkų kabinetuose apie tai, ką pastatyti Lukiškių aikštėje – Vytį ar kurį kitą simbolį, – yra pernelyg mėgėjiškos“, – knygoje „Miesto želdynų plėtotė“ (2019) rašo Regimantas Pilkauskas.

Sunku suderinti įvairias nuomones ir pelnyti visuomenės pritarimą, tačiau tik eidami tokiu keliu kursime funkcionalius, ekonomiškus ir gražius viešuosius želdynus. ■

BE MENO ŽMONĖS NENUMIRS, NEBENT IŠPROTĖS

*Su režisiere Gabriele TUMINAITE kalbasi
Ramunė BALEVIČIŪTĖ*

Nors šiuo metu teatras, regis, vos kvėpuoja, patekęs į pandemijos gniaužtus, su režisiere Gabriele Tuminaite buvo nelengva suderinti laiką pokalbiui. Ji visa galva pasinėrusi į Vilniaus mažojo teatro veiklą, kuri ne tik nesustojo, tapo net intensyvesnė. Be savo individualių kūrybinių sumanymų, rūpinasi jaunųjų menininkų kūrybos sklaida ir visos teatro trupės gyvybingumu. Valstybiniame Vilniaus mažajame teatre dirbdama meno vadovo pavaduotoja, Tuminaitė gilinasi į nacionalinę dramaturgiją, aktyviai plėtoja edukacinę veiklą, inicijuoja tarptautinius projektus. Tikėdama švietėjiška teatro galia ir puoselėdama atviro teatro viziją, kiekvieno spektaklio kūrybos procesą ji paverčia ne tik menine laboratorija, bet ir edukacine kelione, į kurią įtraukia visą teatro kolektyvą. Sukurtus spektaklius visada plačiai pristato publikai, skatindama kultūrinį dialogą. O dabar, kai nekantriai laukiama, kada pagaliau teatrai vėl atsivers publikai, kalbėjomės apie scenos meno viziją, režisieriaus profesiją ir pandemijos pamokas.

Ramunė Balevičiūtė. *Kaip manai, kodėl šiandien ver-
ta kurti teatrą?*

Gabrielė Tuminaitė. Manau, teatras kaip fenome-
nas buvo, yra ir bus, specialiai jo kurti nereikia. Tai
natūralus kultūros reiškiny, net pats terminas jau
įgavęs daugybę reikšmių. Lygiai taip pat galima klaus-
ti, ar verta kurti muziką, rašyti knygas? Ekonominiu,
technokratinio požiūriu visiškai neverta – be teatro, be
muzikos, be knygų žmonės nenumirs. Gal tik išeis iš
proto, bet vis tiek gyvens, dirbs, kentės. Taigi čia egzis-
tencinis klausimas.

O jeigu kalbėsime apie pandemiją ir laikinai su-
stabdytą veiklą, tai kiekvienas teatro kūrėjas pats pasi-
renka, ar pasiners į tylą, ar aktyviai reikšis Zoom'e, ar
kitomis formomis. Elgiasi pagal savo temperamentą,
taiko savą metodiką. Dabar „kurti teatrą“ nebūtinai

reikia žūtbūt verstis per galvą, demonstruoti neįti-
kėtinus rezultatus. Galbūt tai iš tikrųjų reikšia grįži-
mą prie fundamentalaus klausimo, ar išvis to reikia?
Kiekvienąkart pradėdama repetuoti užduodu sau tą
nelengvą klausimą, ir kuo nuoširdžiau į jį atsakau,
tuo geresnis būna spektaklis. Suprantu tuos, kurie
tvirtina, kad dabar nėra prasmės kurti, esą vis tiek tai
tik kūrybos „imitavimas“, nes teatras yra gyvų žmonių
susitikimas, ritualas, skirtas pramogai ar provokacijai,
netekties apmąstymui, vilties sužadimui ir t. t. Kita
vertus, kūrėjai juk neturi nustatytų valandų ar grafikų.
Kūryba vyksta 24 valandas per parą ir visą gyvenimą,
nesvarbu, ar vasara, ar žiema, ar pandemija, ar atosto-
gos, ar laisvadieniai, ar valstybinių švenčių dienos – kū-
rybos procesas niekada nenutrūksta. Nenutrūko ir da-
bar. Tikiu, kad karantino sąlygomis vykstančios naujų

scenos meno formų paieškos, spektaklių rodymo eksperimentai duos įdomių rezultatų. Tai tinkamas metas stiprinti veiklą teatro viduje. Pavyzdžiui, Mažasis teatras pradėjo projektą *DramaTest*, kuriuo siekiame pritraukti į teatrą kuo daugiau jaunų įdomių kūrėjų. Kol kas viskas vyksta uždarai, tačiau rezultatai bus pristatyti žiūrovams.

Bet kokių atveju prasmę mūsų kūrybai suteikia publika. Galbūt pernelyg ją romantizuojame, bet dirbame, planuojame, kuriame tik dėl jos. Ji yra būtina teatrui kaip jo vertės rodiklis – kartais tarpusavio santykis būna džiaugsmingas, kartais skaudus, bet svarbiausia, kad jis užsimegztų. Tiesioginis susitikimas su konkrečiais žiūrovais yra to keisto žaidimo, kurį vadiname teatru, pati laukiamiausia dalis. Ir ne tik per premjeras. Net jei vaidinamas koks šimtas spektaklis, žiūrėk, aktorius jau eina į užkulisius, kad užmestų akį, kokia publika susirinko. Kaskart apima noras toje minioje surasti bendramintį, tarsi kokį sąmokslininką, kuris tave supras. Žmonėms reginių labai reikia – tuo įsitikinome per pirmąjį karantiną, kai pasirodymai, rengiami lauke, sukėlė didžiulį susidomėjimą.

Pandemijos laikais ir valdžios atstovams būtina tiksliai ir išsamiai atsakyti į klausimą, ar verta kurti teatrą, o jeigu verta, tai gal krizės akivaizdoje derėtų jį paremti? Kada pagaliau bus suskaičiuoti aktorių ir kitų kūrėjų mokestiniai indėliai ir praradimai, kada pagaliau bus suvokta, kad žmogus, atėjęs į teatrą, koncertą ar kino festivalį, sukuria daug daugiau BVP nei gulėdamas lovoje su *Netflix*? Kada pagaliau bus oficialiai pripažinta, kad kultūros sektorius niekuo nenusileidžia, pavyzdžiui, statyboms – jis yra visavertė ekonomikos dalis, teikianti dar ir emocinį terapinį poveikį. O gydytis po pandemio tarpsnio reikės visiems. Perėjimą nuo savivoliacijos prie įprastinės socializacijos geriausia būtų pradėti koncertuose, spektakliuose, kino teatruose...

Kaip pasikeitė Tavo teatro supratimas nuo pirmųjų profesionalių susidūrimų su juo iki dabar, kai esi atsakinga ne tik už savo meninių sumanymų įgyvendinimą, bet ir už viso Vilniaus mažojo teatro kūrybinės krypties formavimą?

Tikrai nežinau, kas pasikeitė. Studijuoti buvo smagu, mes, visi kurso režisieriai, nors tokie skirtingi, leisdavome daug laiko kartu, buvome solidarūs, turėjome bendrų idėjų, planų, kuriuos bent iš dalies įgyvendinome. Mano kurse buvo Rugilė Barzdžiukaitė, Artūras Areima, Paulius Ignatavičius, Kirilas Glušajėvas, Vilius Malinauskas, Nelė Ivančik, Marija Simona Šimulynaitė. Kartu su aktorių kursu sugalvojome ir įgyvendinome pirmuosius festivalius „Tylos!“ Teatrą suprantu kaip grupę žmonių, kurie pasitiki ir tiki vienas kitu, bet kiekvienas tuo pat metu yra visiškai laisvas. Taip įsivaizduoju ir Vilniaus mažąjį teatrą – visi būsimieji darbai, tarp jų ir naujasis projektas *DramaTest*, yra būdas rasti kryptį ateinantiems ketveriems metams ne tik man vienai, bet visam kolektyvui. Programos negalima dirbtinai sudėlioti, ji turi rasti natūraliai, kad būtų motyvuota, remtųsi aukštais profesiniais kriterijais. Nors teatras neabejotinai yra „bendras reikalas“, bet man tenka sunkiausia užduotis – priimti sprendimus.

Iš Tavo kūrybinės ir organizacinės veiklos susidaro įspūdis, kad vykdai misiją, skirtą nacionalinės literatūros sklaidai, jos priartinimui prie šių dienų. Kuo Tau pačiai įdomi ir svarbi lietuvių klasika, su kokiais iššūkiais tenka susidurti, adaptuojant ją scenai?

Iš anksto tokių ketinimų neturėjau. Man pasidarė įdomu, nes gana vėlai atradau tuos kūrinius. Ne todėl, kad būčiau jų neskaičiusi (net rašinėlius mokykloje stropiai rašiau), o todėl, kad apėmė noras pateikti juos visai kitu kampu. Neįtikėtina, kad užsimota griauti Salomėjos Nėries paminklą, kad niekinama Žemaitė, Binkis, Vaižgantas... Nors tuo pat metu abiturientai per egzaminus privalo analizuoti Žemaitę, Vaižgantą, Biliūną... Skaityti šių rašytojų biografijų jie neturi laiko, išsamiau gilintis nenori. Susiklosčiusi nuomonė, kad tai nuobodu, pasenę... Gimnazistai perskaito privalomą apsakymą, o kiti – viso labo ištrauką, kuri atrinkta gal dar sovietmečiu, ir įvyksta dvigubas nesusipratimas. Žmogus pačiame kūrybingiausiame amžiuje įgyja formalų požiūrį į literatūrą, tarkime, jam įkalama į galvą, kad konkretus autorius yra reikšmingas tik dėl kokios nors onomatopėjos ar hiperbolių. Manau, labai

Vaižgantas. *Dėdės ir dėdienės*. Režisierė Gabrielė TUMINAITĖ

Lauros Vansevičienės nuotr.

kenksminga užblokuoti jautrumą savo pačių paveldui, kurio nepažinus, neleidžiama jo pažinti ir kitoms kartoms. Užtrenkiamos durys savarankiškam suvokimui, vertinimui, diegiamas nevisavertiškumo kompleksas, esą mūsų literatūra nieko verta, tautos šaknys prastos, visas kultūros paveldas neįdomus. Bet juk tai netiesa! Todėl svarbiausias išbandymas, adaptuojant lietuvių klasiką scenai, yra atsiriboti nuo tokio požiūrio, pamatyti kūrinį toje šviesoje, kurioje ir dėl kurios jis buvo kuriamas.

Kaip suprantu, generuojant būsimo spektaklio idėją, literatūrinė medžiaga Tau labai svarbi. Kuo pjesė ar kitas literatūros kūrinys pirmiausia patraukia dėmesį?

Paslaptimi, kurią norisi įminti. Kol kas vadovaujuosi patarimu remtis kūriniais, pasakojančiais apie žmogų, jo likimą. Žemaitės „Marčią“ pasirinkau ne todėl, kad tai lietuvių literatūros klasika. Iš naujo perskaičiusi, apstulbau, koks šiuolaikiškas, aktualus šis pasakojimas. Galima sakyti, atsiskleidžia „šekspyriški“ žmonių likimai, ta siaubinga nelaimingos Vingių šeimos aplinka, kur atsiduria visų apgauta Katrė. Man gero teksto kriterijai paprasti: įtraukianti istorija, įdo-

mūs personažai, gerai išrašyti dialogai arba monologai.

Sakai, kol kas vadovaujiesi patarimu. Ar tai Tavo tėčio režisieriaus Rimo Tumino patarimas? Kokie judviejų profesiniai kūrybiniai santykiai?

Taip, patarė būtent jis. Visų pirma jis mano tėvas, o vėliau tapo ir profesijos mokytoju. Prieš studijuojant režisūrą, neplanavau turėti ką nors bendra su teatru, nes tai buvo „tėvų reikalai“, į kuriuos per daug nesigilinau. Bet, kai sugalvojau įgyti režisieriaus profesijos žinių, kaip tik vyko atranka Lietuvos muzikos ir teatro

akademijoje, pasirinkau tėvo kursą, nes, kaip ir kiti ten stojusieji, maniau, kad jis yra geriausias savo profesijos žinovas, iš jo tikrai galėsiu šio to išmokti. Esu kaip ir tąsa – jo suvokimo, jo įkurto teatro krypties. Bet čia nėra jokio įpareigojimo. Apsisprendžiau stoti į LMTA dėl egoistinio noro pramokti režisūros ir dėl to, kad man patinka būtent toks teatras. Vėliau, siekdama įgyti patirties, pradėjau bendradarbiauti su Rimo Tumino kūrybine komanda, vykdančia tarptautinius projektus, tapau jos asistente. Šiaip asistavimas yra labai naudingas, ypač jaunam režisieriui. O vėliau tampa tarsi gromis kūrybinėmis atostogomis – nors darbas intensyvus, bet nėra tokios totalios atsakomybės už galutinį rezultatą. Viskas atrodo paprasčiau, nes lengva atsiriboti, nekamuoja nerimas. Todėl asistuoti man labai patinka. Žinoma, režisūros neišmoksi vien asistuojant, turi pats kurti spektaklius. Tai absoliučiai praktikos profesija, todėl režisieriai taip ilgai laikomi „jaunaisiais“, nes šį tą suprasti iš tikrųjų pradėti tik po kokio dešimto spektaklio – tą man irgi pasakė tėvas. Režisūra – intensyvi, bet lėta profesija, jai reikia kantrybės. Tuminas, reikalui esant, duoda labai gerų patarimų, pažeria įdomių išvalgy, todėl įtraukiau jį į *DramaTest* kaip vieną iš mentorių,

kurie konsultuos (kol kas nuotoliniu būdu) jaunuosius režisierius, jiems kuriant eskizus.

Vilniaus mažajame teatre per pandemiją tapau atsakinga už repertuaro ir teatro veiklos formavimą. Žinoma, tai kelia daug nesusipratimų, net įtarimų – juk esu Rimo Tumino dukra ir einu atsakingas pareigas. Puikiai suprantu tokias abejones, todėl sau keliu daug didesnius reikalavimus negu kitiems, privalau kurti ambicingus planus, kad įrodyčiau, ką sugebu. Šiuo atžvilgiu mano pavardė jokios „nuolaidų kortelės“ nesuteikia.

Nemažai kūrybinių projektų įgyvendinai kartu su menininke Paulina Pukyte – pastatei jos kūrinių „Bedalis ir labdarys“, ji talkino, kuriant Žemaitės „Marčios“ inscenizaciją, spektaklio „Čia nebus mirties“ dramaturgiją. Artimiausiuose planuose – dar vienas bendras darbas. Kur slypi judviejų tandemo stiprybė?

Manau, stiprybė ta, kad Paulina labai sąžiningai viską daro. Kilus kūrybiniam ginčams, kovoja ne už save, bet už kūrinių. Svarbus jos talento bruožas – tikrumas. Paulina yra laisva, jautri, ironiška. Naujasis jos kūriny „Kalno poza“ taps videofilmu. Meninę realybę, kokioje šiandien gyvename, kažkas taikliai apibūdino klausimu: „Kokia čia forma: kino teatras ar teatro kinas?“ Kinas ir teatras turi panašumų, bet vis dėlto daugiau esama skirtumų, o bandant abu juos tiesiog paprasčiausiu būdu sujungti, dažniausiai atsiranda tik prastai nufilmuotas spektaklis. Todėl būtina ieškoti, kaip kino kadre išgauti teatro efektą. Paulinos pjesės dažnai primena kino scenarijus, ne išimtis ir „Kalno poza“. Todėl tikiuosi, kad tai bus geri klijai, „suklijuosiantys“ teatrą su kinu.

Esi išbandžiusi nemažai netradicinių erdvių. Alfredo de Musset „Fantazijas“ buvo kuriamas ir premjera parodyta teatro dirbtuvėse, Racine'o „Faidros“ eskizas – Mažajo teatro fojė, didelį projektą kartu su komanda įgyvendinai buvusio Lukiškių kalėjimo erdvėse. Kada kyla poreikis išeiti iš tradicinės scenos-dėžutės?

Visada. Pirmiausia reikia išsiaiškinti, kur vyksta veiksmas: rūsyje, pakrantėje, ant ledo, partyje ar kitur.

Nebūtina to vaizduoti tiesiogiai, bet visa komanda turi tą žinoti. Spektaklio „Čia nebus mirties“ premjerą teko atšaukti, nes paskelbtas karantinas nutraukė kūrybos procesą. Netikėtai gavę galimybę spektaklius rodyti buvusiam Lukiškių kalėjime, nuėjome apžiūrėti erdvės. Nusprendėme, kad premjera įvyks ir būtent toje vietoje – buvusiam Lukiškių kalėjime. Beje, pritaikyti spektaklį toms erdvėms turėjome vos keletą dienų, todėl repetavome scenoje. Apskritai man kita, ne teatro, erdvė yra aiškesnė. Joje lengviau išgauti atmosferą, tikrumą, netikėtumą, nuostabą ir t. t. Juodoji dėžutė diktuoja savas taisykles, joje viskas sudėtingiau, nes atmosferą reikia sukurti tarsi iš nieko, labai tiksliai parinkti daiktus, išgauti garsus, komponuoti veiksmą. Šiaip ar taip, svarbiausia, kad spektaklis būtų gyvas.

Ar turi savo darbo su aktoriais metodą?

Ne. Bent jau vieno, kurį galėčiau aiškiai apibrėžti. Pagrindinis metodas – pasitikėjimas, o tada reikia siekti, kad atsivertų personažai, bandau perprasti juos, taikydama visus metodus – ir Stanislavskio, ir Brechto, ir Meisnerio, ir objektų teatro, ir klounados ir t. t. Pagrindinė sąlyga, kad nebūtų apsimitinėjama, kad aktoriai „nenudavinėtų“, „nevaizduotų“, nesvarbu, koks to spektaklio žanras. Scenoje viskas turi būti gyva ir tikra. Ir po premjerų tęsiu repeticijas, toliau kankinu aktorius, nors dabar jau mokausi juos paleisti, atstoju nuo jų, kai suvaidinamas koks septintas spektaklis.

Tavo kūrybinis kelias glaudžiai susijęs su Vilniaus mažuoju teatru – puikiai pažįsti jo trupę, jauti publikos lūkesčius. Bet ar nekyla noras padirbėti visai kitokioje aplinkoje, su nepažįstamais kūrėjais?

Taip, dabar esu lyg ir „pasmerkta“ kurį laiką dirbti Mažajame teatre. Viena vertus, tai sunku, antra vertus, užsimezges ryšys ir bendra patirtis yra labai vertinga. Nesakyčiau, kad labai gerai pažįstu visą trupę. Taip, žmones pažįstu, bet žinau, kad jie tikrai turi savybių, kurios gali nustebinti. Todėl svarbu, kad Vilniaus mažajame teatre dirbtų ir kiti profesionalūs režisieriai, kurie padėtų trupei atsiverti, pamatyti save iš kitos perspektyvos. O su nepažįstamais tikrai esu linkusi dirbti.

Kaip manai, kuo lietuvių teatras yra ir galėtų būti įdomus pasauliui, ko jam galbūt trūksta?

Patrauklus daug kuo. Lietuviai šiaip yra kūrybinga tauta. Save vertinti, žinoma, rizikinga, bet, kiek tenka bendrauti su užsieniečiais, jie iš tikrųjų žavisi Lietuvos teatru, juo domisi, – kol kas dar veikia būtiosios šlovės inercija. Tikrai nepavyks diktuoti madų, tendencijų, bet esama išskirtinių asmenybių, kurios atstovauja visam mūsų šalies teatrui. Juo domimasi, tačiau niekur negalime prisistatyti, kaip lygiaverčiai partneriai, nes teatro sritis jau dvidešimt metų neindeksuojama, skurdas tiesiog bado akis... O tai reiškia, kad galime būti patys įdomiausi, bet vis tiek išnyksime iš akiračio. Lietuva jau niekam nėra „postsovietinės“ egzotikos sklaidinas kraštas, esame normali besivystanti šalis, taigi niekas kitas į mūsų kultūros sklaidą neinvestuos – patys turime tuo rūpintis. Jeigu finansavimas ir toliau liks toks, koks nustatytas prieš du dešimtmečius, tai teatras, o ir apskritai visa kultūra sunyks. Aukštąjį mokslą įgyjantis režisierius savo diplominiam darbui gauna apie 300 eurų. Žavimės lenkais, vokiečiais ir kitais, bet pagrindas visur yra toks pats – stipri, organizuota mokykla ir normalus finansavimas. Trūksta ir aiškumo, kas mūsų teatrus pristato užsienyje. Teatro sąjunga? Kultūros atašė? Bet jų lėšos irgi ribotos, o asmeninės iniciatyvos kartais sulaukia aršios kritikos... Tad liaukimės svaičioję apie „gerovės valstybę“, verčiau aptarkime galimybes bent šiaip taip išgyventi, aiškiau apibrėžkime kultūros strategiją.

Esi dirbusi Kinijoje, Italijoje. Ką priklausymas didelėms tarptautinėms komandoms davė Tau kaip menininkei?

Kad ir kur atsidurčiau, kaskart įsitikinu – visi žmėnės vieno kraujo, o gera literatūra ir teatro kalba suvienija. Kultūriniai skirtumai tampa tiesiog nuotykiu. Ir Kinijoje, ir Italijoje dirbau su legendiniu trio – tai režisierius Rimas Tuminas, scenografas Adomas Jacovskis ir kompozitorius Faustas Latėnas, deja, pernai miręs. Planavau, jeigu tektų dar asistuoti, filmuočiau

dokumentinį filmą ne tiek apie spektaklio kūrimą, kiek apie jų trijulės bendravimą. Būtų geras ir labai sąmojingas filmas. Dvi kinų filmavimo grupės dokumentavo visą „Fausto“ repeticijų procesą. Kartais tai labiau priminė ne sceną, bet filmavimo aikštelę. Prie operatorių taip pripratome, kad nebekreipėme dėmesio, o dabar baisoka, ko ten prifilmuota, nes jie sukiojosi visur.

Užsienyje, kur dirbau kaip režisierė, įgavau pasitikėjimo, nes kurdamas svetur nesijauti kaltas. O štai Lietuvoje kažkodėl nuolat esu kaltinama dėl pavardės, dėl to, kad dirbu Mažajame teatre, kad statau tokius, o ne kitokius spektaklius ir pan. Dabar, kai dėl karantino nuplaukė visi planai, tarp jų ir gastrolės, visas tas „lietuviškas“ bendras niurzgėjimas už nugaros tampa dar irzlesnis, garsesnis. Gal taip manyti verčia mano pačios vidinė baimė ir kompleksai? Nieko nekaltinu, nes pati esu iš tų niurzgančių, matyt, čia tautos bruožas. Išvažiuoti kur nors tiesiog būtina, nes tai leidžia nuo visko atsiriboti, o sugrįžus lengva pradėti darbus lyg nuo tuščio balto lapo. Gaila, bet dabar kurį laiką bus kitaip.

Žinau, kad seki šiuolaikinio teatro ir kino tendencijas. Kas iki pandemijos Tau atrodė įdomiausia, perspektyviausia?

Jau pamiršau tą laiką „iki pandemijos“, net nepameni, kas vyko, kažkoks rūkas viską apgaubęs. Gal vėliau ateis suvokimas, kas konkrečiai atsitiko. Ši krizė iš esmės atvėrė visas stropiai slėptas, bet jau seniai kamuojančias problemas, apnuogino žalingą gyvenimo būdą, ydingą politiką, iškreiptus ekonominius santykius. Bet įžiebė viltį, kad po pandemijos gal tapsime šiek tiek geresni, jautresni, žinoma, kai atgausime pusiausvyrą. O kalbant konkrečiau, sveikinu Vilniaus iniciatyvą atverti miesto kiemus teatrų pasirodymams. Tai šimtu procentų davė naudos. Jeigu savivaldybė tai tęs, Vilnius vasarą galėtų tapti aktyviu teatro centru, nes vietų, kur būtų galima rengti pasirodymus, sostinėje netrūksta.

Dėkoju už pokalbį. ■

PRIARTINTAS JUDESYS: FESTIVALIO NAUJASIS BALTIJOS ŠOKIS FILMŲ PROGRAMA

Bene kiekviename šokio bendruomenės susitikime su žiūrovais užsimenama, kad šokio esmę sudaro judesys. Tačiau nepamenu, kad jis būtų atsiskleidęs taip ryškiai, kaip 2020 m. Per rudens–žiemos sesiją *Naujasis Baltijos šokis* parodė 3 užsienio meistrų, 8 lietuvių sukurtus šokio filmus. Pandemijos sąlygomis tai buvo vienas iš tų retų atvejų, kai išvarginta per teklinės informacijos, su dideliu malonumu leidau laiką prie kompiuterio ekrano. Susidomėjusi žiūrėjau ne namudinius šokio filmukus ar mėgėjiškus abejotinos kokybės ir neaiškaus likimo spektaklių įrašus, o *tikrus* šokio filmus. Apgailestavau nebent dėl to, kad žiūrovai negali jų pamatyti didžiajame kino teatro ekrane.

Apie festivalio *Naujasis Baltijos šokis* rudens–žiemos filmų programą jau daug prirašyta, todėl nusprendžiau koncentruotis į tai, kas tose recenzijose neakcentuota, arba, mano manymu, akcentuota per mažai.

Kultūros bendruomenė iš tikrųjų domėjosi filmais, skirtais scenos menui, vieni viešai, socialinių tinklų platformose, kiti savuose rateliuose *Naująjį Baltijos šoki* vadino įsimintiniausiu praėjusių metų įvykiu. Kodėl šio festivalio rudens–žiemos sesijos filmų programa taip išsiskyrė iš kitų 2020 m. vykusių scenos meno festivalių? Pabandyčiau išryškinti tam tikrus sėkmę lėmusius aspektus.

Laikas. Festivalių ir premjerų virtinė, nepaliaujamai vykusi visą vasarą iki pat lapkričio pradžios, nutrūko. Prieš prasidedant *Naujojo Baltijos šokio* rudens–žiemos sesijai, jau tris savaites kamavo antrasis karantinas.

Sprendimas buvo itin paprastas, tačiau gerai pamatuotas, – festivalis siekė išlaikyti kokybę, todėl, manau, sąmoningai nebuvo keliamasi į *Zoom* ar kitas pandemijos sąlygomis populiarias platformas, kurios tarsi turėtų užmegzti artimesnį ryšį su žiūrovais, tačiau nesuteikia (bent jau kol kas) estetinio pasitenkinimo, nors tai viena iš svarbiausių sąlyčių su meno kūriniais priešasčių.

Kokybė. Po aštuonių (tiesa, su pertraukomis) mėnesių, kuriuos teko praleisti daugiausia prie kompiuterio ekrano, užtvindyto neaiškios kokybės lietuviškų spektaklių įrašais bei transliacijomis, pradėta ilgėtis aukštos kokybės, geros raiškos, kamerai pritaikytų tikrų videokūrinių.

Priemonės. *Naujasis Baltijos šokis* sąmoningai nekūrė hibridų. Tiesiog rado terpę, kuri Lietuvoje, priešingai nei, pavyzdžiui, Vakarų Europos šalyse, yra dar visiškai nauja. Festivalis pasiūlė atskleisti šoki iš visai kitos perspektyvos, suteikdamas galimybę pasižiūrėti šokio filmus.

Egzistenciniai klausimai, aptariami šokio filmuose

Nors pamatėme tik tris užsienio autorių filmus, kiekvienas iš jų – aukščiausios prabos kūrinys, šokį atskleidžiantis vis kitu rakursu. Filmai labai skirtingi, bet visi jie yra kamerai pritaikyti spektakliai, vykstantys scenoje. Pavyzdžiui, režisieriaus ir choreografo Akramo Khano „Žizel“ – labai kokybiškai nufilmuotas baletas. O visi be išimties lietuviški šokio spektaklių filmai iš esmės sukurti lauke, daugiausia egzotiškoje gamtoje. Užsienio programos filmus vienija ir tai, kad keliami egzistenciniai klausimai, koncentruojamasi į šokio choreografiją, estetinę raišką.

Anglijos nacionalinio baletu „Žizel“ – visoje programoje vienintelis šiuolaikinis baletas. Viena vertus, šis filmas atrodė tam tikras svetimkūnis, antra vertus, tai patraukliai įpakuotas *saldainis*, galintis privilioti tuos, kurie šiuolaikiniu šokiu nelabai domisi. *LRT plus* transliuotas spektaklis turi ypatingų galių išplėsti auditoriją.

Gerai žinoma „Žizel“ istorija čia virsta beveik 2 valandų šiuolaikiniu baletu. Įspūdinga scenografija ir kostiumai, išskirtinė plastika, darnūs judesiai, įdomūs choreografiniai sprendimai – spektaklis skirtas plačiajai auditorijai. Gerai žinomas choreografas Khanas ėmėsi ir režisūros – būtent ši grandis pasirodė pati silpniausia. Siužetas supaprastintas, o raiška mažiausiai primena šiuolaikinį šokį. „Žizel“ – gerai „sukaltas“, tačiau banalus holivudinis blizgutis (*blockbuster*). Erzino vietomis tiesiog komiškas dramtizmas. Bendrame šokio filmų kontekste šis atrodė kaip ano amžiaus atgyvena, kai tokie vaidybos požiūriu perspausti kūriniai buvo laikomi teatro scenos norma.

Režisierius, choreografas, kompozitorius Hofeshas Shechteris supažindino žiūrovus su teatine filmo „Klounai“ adaptacija. Šis itin spalvingas šokio spektaklis patraukliai adaptuotas judančiai kamerai. Tai geras pavyzdys, kokią didelę pridėtinę vertę šokio spektakliui gali suteikti kino operatorius – „Klounų“ atlikėjai objektyvo nevangia, galima gėrėtis unikalia veidų ekspresija. Patraukli ir šio filmo trukmė – mistiški, tačiau nepaprastai energingi ritualai, teatro scenoje atliekami beveik pusvalandį, išlaiko dėmesį, žiūrovų nenuvargindami.

Kai kurios kitos labiausiai dėmesį patraukusios scenos stebino nepaprastai tiksliai, gaivališku ir paveikiu atitikimu tarp judesių ir muzikos. Shechteris vaizdą ir garsą derina milisekundės tikslumu – muzika išmoningai praturtina choreografiją. „Klounai“ pulsuoja Vakarų Europos istorinių šokių motyvais, rytietiškais elementais ir paslaptimi.

Prancūzų choreografo, šokėjo, akrobato ir mago Yoanno Bourgeois beveik valandos trukmės „Didieji vaiduokliai“ gniaužia kvapą, perteikdami Paryžiaus šventove vadinamo Panteono, iškilusio XVIII a., atmosferą. Erdviose salėse šokėjai / akrobatai demonstruoja ribinius, balansavimu pagrįstus judesius, fizinę jėgą, nepaisančią gravitacijos.

Skambant klasikinei muzikai, regime kūnus, išreiškiančius nesvarumo būklę, o naratorius kelia egzistencinius klausimus. Be kita ko, filmas asocijuojasi ir su mums visiems bendra, ribine dabartinės pandemijos būseną, kai balansuojama tarp gyvybės ir mirties, tarp realybės ir fantazijos. Tai, kas buvo įprasta, ranka pasiekama, staiga atsидūrė taip toli, kad daugelį tų dalykų galime tik prisiminti ar apie juos pasvajoti. Filmas „Didieji vaiduokliai“ glumina, provokuoja, ramina, guodžia, užjaučia, atskleisdamas meno, judesio ir minties grožį.

Tikrovę skrodžiantis judesys: lietuviški šokio filmai

Lietuvių, priešingai negu užsieniečių, filmai kelia ne tik egzistencinius, bet ir socialinius klausimus. Svečių programoje dominavo choreografų parengtas, surepetuotas ir „diriguojamas“ šokis, o Lietuvos kūrėjai tarsi susitarę (bet gal visiškai nesąmoningai) akcentavo ne tiek gerai „atidirbtą“, surežisuotą šokį, kiek judesius. Kartais kamera juos priartindavo stambesniu planu, kartais jie išryškėdavo būtent dėl savo taupumo, negausių intarpų. Lietuvių filmuose šokis savitai dekonstruojamas, atskleidžiant jo sandarą. Beveik kiekviename filme skambėjo nebylūs klausimai, kas yra šokis? Kaip mes jį matome? Kada pripažįstame, o kada ne?

Dvi programos – užsieninė ir lietuviška – ne tik kontrastavo tarpusavyje, bet ir nubrėžė labai skirtingas šokio kryptis. Neslėpsiu, lietuvių kūriniai mane

itin pradžiugino. Šokis, paverstas filmu, atskleidė šokėjus visai kitaip, negu buvome įpratę matyti scenoje. Visus filmus vienija gyvas judesio pulsavimas, dominuojantys gamtos motyvai, išpuoselėta kinematografinė estetika.

Vilmos Pitrinaitės šokio spektaklio „Somaholidays“ nebuvau mačiusi, todėl palyginti su filmu negaliu. Keturių šokėjų šėlionės, trunkančios 20 minučių, atveria savitą perspektyvą pagal savas taisykles – žiūrovai neįpareigojami sekti konkrečių judesių, nenutrūkstama kūnų ekstazė panardina į haliucinacinę būseną. Bet jau po dešimties minučių supratau, kad pernelyg užsitiesęs šėliojimas po Kuršių Neriją nieko daugiau nežada, todėl nekantriai laukiau filmo pabaigos.

Vilniaus miesto šokio teatro *Low Air* spektaklis „Žaidimas baigtas“, pastatytas pagal Julio Cortázarą apsakymų rinkinį tokiu pačiu pavadinimu bei romaną „Žaidžiame klases“, – vienas įsimintiniausių lietuvių šokio filmų. Tarsi neliteratūrinė magiškojo realizmo tąša. Scenoje matydavome dažnai besikartojantį veiksmažodį ir judesius, kurie sukeldavo sapnišką, net meditatyvią būseną, tačiau kartu jausdavomės lyg atsidadę muziejuje – kiekvienas iš tamsos išnyrantis naujas atributas (daiktas) čia tapdavo eksponatu.

Filme „Žaidimas baigtas“ kuriamas mistiškas, beveik lynčiškas pasaulis, apgaubtas *darkjazz* rūku. Per visą spektaklį-filmą skamba Ado Gecevičiaus saksofono ir mušamųjų garsai, tamsūs, hipnotizuojantys, melancholiški... Žiūrovai klampinami į tirštą magišką realizmui būdingą atmosferą, iš sapno nepažadina net vaizdas, kai šokėjo Lauryno Žakevičiaus galva panyra į akvariumą.

Viskas atrodo išspręsta teisingai, visi kūrėjų žingsniai lyg ir motyvuoti. Bene gražiausia scena, kai našlė, užsidengusi veidą juodu vualiu, naktį sėdi po žydinčia obelimi (ar vyšnia). Tačiau filmas nepajėgia sukurti naratyvo, pratęsiančio šokio spektaklį, nepasiūlo išeities iš to samantų medžių labirinto. Persekiojo nuojauta, kad čia tiesiog šokio spektaklio perkėlimas, adaptacija kamerai gamtoje. Vis dėlto reikia paminėti svarbų faktą, kad *Low Air* vienas pirmųjų Lietuvoje dar per pirmąjį karantiną sukūrė

ir pristatė žiūrovams nufilmuotą savo spektaklį.

Bene poetiškiausias festivalio filmas – Šeiko šokio teatro spektaklis „Po oda“, sukurtas prancūzų režisierių Trécy Afonso ir Mathildės Monfreux. Įsiklausant į gamtą, atskleidžiama bendra judesių, gamtos ir žmogaus dermė. Šeiko šokio teatras, ne pirmą spektaklį kuriantis Kuršių Nerijoje, atrodo, itin jautriai įsiklauso į šį trapios gamtos lopinėlį, kiekvienai filmo scenai irgi motyvuotai pasitelkiama išskirtinė aplinka. Kūrėjai apgalvotai rinkosi vietas, kuriose judesys natūraliai įsilietų į unikalų pajūrio ir pamario kontekstą.

Rūtos Butkus ir Dovilės Petkūnaitės „Dirbtinis“ – vos dešimties minučių lengvas, neįpareigojantis, tačiau rimtus ekologijos klausimus gvildenantis filmas. Vulkaninės kilmės Kanarų salose nuo juodos krantinės keliasi dvi būtybės, aprengtos blizgaus plastiko skiautėmis, primenančiomis pakrantėse besimėtančias šiukšles, pavyzdžiui, saldinių popierėlius. Kartais tvedu šokėjai vaikiškai šėlioja pajūryje, kartais iš aprūdijusio, nebeveikiančio radaro moja rankomis tariamai publikai. Beveik per visą filmą judesius išreiškia ne atlikėjų kūnai, o tos vėjyje besiplaikstančios plastiko skiautės, vandens bangavimas, pustomas smėlis, linguojantys medžiai...

Į dar tolimesnes nei „Dirbtinis“ vietas nukelia žiūrovus Sakurako – jos šokio spektaklį „Sakura Dream“ prancūzų ir japonų komanda nufilmavo Japonijoje. Patrauklus, egzotiškas, itin estetiškas kūrinys supažindina su Sakuros dvasios istorija. Šokio teatrą „Okarukas“ įkūrusi Sakurako gilinasi į tradicines Japonijos šokio technikas, jos perteikiamos ir filme, tačiau siūlomas dar vienas mitas pasirodė pernelyg iliustratyvus, atliepiantis visus tuos beveik atmintinai žinomus japoniškus vaizdinius, pritaikytus europiečių akims. Viena vertus, „Sakura Dream“ siūlo visai kitokią judesių manierą, antra vertus, galbūt todėl, kad bando atliepti mums tolimos šalies šokio tradicijas, dar kartą stereotipiškai rekonstruoti vizualinį japonišką naratyvą, šis šokio filmas atrodė pernelyg sekus, neaktualus, nesiūlantys naujos interpretacijos.

Raimondos Gudavičiūtės filmo „M(e)&M(other)“, sukurto kartu su Ingrida Gerbutavičiūte, stilistika kitokia – tai kūrėjos portretas, asmeninė šokėjos ir jos

Erika VIZBARAITĖ. „Ma 108“. Filmo kadras

motinos istorija, išsiskirianti ekspresyvia judesių raiška. Filmuota urbanistinėje aplinkoje. Itin jautrus naratyvas, viena vertus, yra filmo pranašumas, antra vertus, gali kelti tam tikrą atmetimo reakciją – nuoširdi, atvira istorija darosi vis jausmingesnė, papildoma dramatišku muzikiniu motyvu. Žiūrėdama šį filmą, trunkantį maždaug septynias minutes, kartais pajusdavau, kad tiesiog manipuluojama žiūrovų emocijomis.

Erikos Vizbaraitės „Ma 108“ ir Mariaus Paplausko „Tankynė“ man pasirodė ne tik išskirtinai brandūs, estetiniu požiūriu išraiškingiausi, bet ir bene paveikiausi iš visos *Naujojo Baltijos šokio* pasiūlytos lietuviškų šokio filmų programos.

Erikos Vizbaraitės „Ma 108“ – pasakojimas, aprėpiantis meditaciją, ritualus, tautinius motyvus, oranžinius (kažkodėl) Maroko kalnynus, vienatvę, savęs paieškas ir laukinę gamtą, sklidiną natūralių garsų. Įspūdingi vaizdiniai primena gerai atrinktas nuotraukas – pagiriamojo žodžio nusipelno operatorių komanda, šiam filmui suteikusi meninę kinematografinę vertę. Kontrastingas būsenas Vizbaraitė išreiškia

taupiais, rituališkai pasikartojančiais judesiais.

Mariaus Paplausko „Tankynė“ beveik sukelia katarsį, nepaprastai tiksliai (iki skausmo) perteikdama dabartines, pandemijos nulemtas emocines būsenas, atskleisdama pasiklydusio, o gal iš miško kaip iš labirinto nepajėgiančio ar sąmoningai nenorinčio išeiti žmogaus savijautą. Žiūrovams neleidžiama atsipalaiduoti iki pat paskutinio kadro. Nepatogios kūnų pozos asocijuojasi su beveik išnarintais sąnariais, įspūdį sustiprina Arūno Perioko muzikinės kompozicijos. Šis filmas įrodė, kad šokėjas bei operatorius Marius Paplauskas apdovanotas ir režisieriaus talentu. Ši kūrinį vertėtų parodyti ne tik šokio filmų programoje, bet ir kino festivalyje.

Lietuvių kūriniai primena gaivalą savo dar nestandartiškais sprendimais, kaip turėtų atrodyti šokio filmas. Eksperimentuodami kūrėjai tarsi klausia, kas yra šokis? Beje, filmuose daug žalios spalvos, simboliškai laikomos vilties, ramybės simboliu. Tai patvirtina, kad Lietuvos šokio kūrėjai per itin trumpą laiką sugebėjo susikurti ir atskleisti tam tikrą tapatumą, kuris atrodo įdomus ir daug žadantis. ■

DETEKTYVAS SU ULTRA VIOLET, arba VIENOS FOTOGRAFIJOS ISTORIJA

Kai pernai gruodžio 29 d. pranešta, kad mirė Pierre'as Cardinas, iškart prieš akis iškilo susitikimo su šia mados pasaulio „žvaigžde“ epizodas. O buvo taip.

Prieš daug metų Lenkijoje išleista verstinė knyga „15 minučių šlovės, mano metai su Andy'ū Warholu“. Į jos pristatymą atvyko pati autorė – Ultra Violet (Isabelle Collin Dufresne). Viešėdama Varšuvoje, apsilankė ir mano dirbtuvėje, anuomet Bednarska gatvėje. Įdėmiai apžiūrinėjo rodomus kūrinius, katalogus, pasakojo apie laiką, praleistą su garsiuoju Warholu. Atsisveikindama nurodė savo adresą, telefono numerį, kvietė apsilankyti...

Bėgo metai. 1998-aisiais atvykęs į kūrybinę komandiruotę Paryžiuje, *Cité des Arts International*, parašiau laišką Ultra Violet, kuri gyveno Nicosje. Nudžiugusi ji iškart atsakė ir pakvietė atvažiuoti, ypač kad artėjo miesto dailininkų rengiama atvirų durų diena. Taigi sėdau į traukinį *Paris-Nice*.

Ultra Violet sutiko labai šiltai, rodė savo paveikslus, kuriuose dominavo angelai, kažkoks kosmosas. Iškart pastebėjau, kad spalvinės klausos ji neturi, tačiau į jos kūrybą žvelgiau atlaidžiai, kitaip tariant, per Warholo šlovės prizmę.

Atvežiau jai dovanų albumą su savo darbais. Vos paėmusi į rankas, susidomėjo nuotrauka „Hommage à Vincent van Gogh“ – ten Stasio barzdotas veidas, apkaišytas teptukais, apsuktas balta medžiaga.

Ultra Violet taip susižavėjo tuo įvaizdžiu, kad entuziastingai pasakė:

– Žinai, netrukus darysiu savo parodą Paryžiuje, Pierre'o Cardino galerijoje. Per atidarymą galvą pasi-puošiu teptukais, kaip šioje nuotraukoje.

Aš nustebau:

– Bet juk čia mano autorinis sumanymas. Nesutinku. Negalima...

Stasys Eidrigėvičius, Ultra Violet, Janusz Głowacki. 1992

Stasys EIDRIGEVICIUS. „Hommage à Vincent“ 1992. Performansas

Bėgo dienos. Vasarą gavau Pierre’o Cardino galerijos *Du Cyrk* kvietimą į Ultra Violet parodos „Apokalipsės angelai“ atidarymą.

Karštas pavakarys. Apsivilkęs lengvais drabužiais, atsivežtais iš Indijos, pėstute pasiekiau galeriją. Žinoma, jaučiausi sunerimęs – svarsčiau, kokio pokšto galima tikėtis iš Ultra Violet?

Prie įėjimo į galeriją stoviniavo gausus Paryžiaus aukštuomenės būrys. Pagaliau tarp svečių išvydau Ultra Violet – ačiū Dievui, ne su teptukais, bet su angelo sparneliais. Atsipalaidavau ir nutariau mėgautis dosniomis vaišėmis.

Prie manęs prieina pats Pierre’as Cardinas. Sveikinausi, apžiūrinėdamas indiškus marškinius, po to klausia:
– Iš kur esate, jaunas žmogau?

Pagalvojau, o kaip gražiai kreipiasi – „jaunas žmogau“...

Prisistatau, padovanoju mažą knygelę GGG, išleistą Japonijoje, *Ginza Graphic Gallery*. Jis varto, žiūri susidomėjęs ir sako:

– Gal norėtumėte mano galerijoje surengti parodą?

Nespėjau net padėkoti už pasiūlymą, nes priėjo Ultra Violet, paėmė Cardiną už parankės ir nusivedė, sakydama: „Eime, noriu parodyti jums vieną paveikslą.“

Taigi mudviejų pašnekesys nutrūko. Visą vakarą tikėjausi, gal pavyks pratęsti pokalbį, bet svečių rinkosi vis daugiau ir daugiau, visi atėjusieji stengėsi pabendrauti visų pirma su Cardinu.

Atkreipiau dėmesį į viešnią, išsiskiriančią įvairiaspalviais plaukais – sakau jai *labas*, ji man prisistato vardu. Nieko nesupratau. Atsiprašęs, kad prastai kalbu prancūziškai, padaviau šratinuką – gal užrašys ant kvietimo? „Paryžiuje mano vardas labai gerai žinomas“, – šyptelėjo ji. Ogi žiūriu, užrašė: „Orlan.“ Aa, taip, taip, girdėjau, girdėjau, tai ta, kuri savo veidą pjausto... Įdomu, kad po daugybės metų, 2009-aisiais, Orlan atėjo į mano parodos Paryžiuje atidarymą filmo *Bouzkashi* premjeros proga.

Rašydamas šį straipsnį, nutariau pasitikslinti datas ir pavadinimus, todėl atidariau Ultra Violet puslapį. Matau informaciją – mirė 2014 m.

Bet... KĄ dar MATAU? Taigi nuotrauką – Isabelle veidą apsvyniojusi balta juosta, į kurią prikaišiota įvairaus dydžio teptukų, panašiai kaip mano fotografijoje. Po nuotrauka data – 2010.

ŠOKAS. Vadinasi, Ultra Violet neatsispyrė pagundai, vis dėlto iškrėtė tą gana neskanų pokštą.

Vizijos vagystė? Taip.

Vaikštau po dirbtuvę lyg elektros srove trenktas.

Skambinu sūnui, pranešdamas apie „atradimą“.

Tos nuotraukos istorija tokia: Lenkijoje, *Kazimierz Dolny*, saulėgrąžų lauke, 1992 m. vasarą surengiau performansą, skirtą Vincentui van Goghui. Kitaip sakant,

įsijaučiau į van Gogho vaidmenį. Iš tikrųjų Vincentas kadaise Pietų Prancūzijoje, kai po ginčo su Gauguinu nusipjovė ausį, apsvyniojęs galvą baltu skuduru, tapė autoportretus, kurie dabar atsidūrę įvairiuose pasaulio muziejuose. Taigi aš savo galvą irgi apsukau marle, apkaišydamas įvairaus dydžio teptukais, kitaip tariant, pabrėždamas glaudų ryšį su tapyba. Toks buvo Vincento gyvenimas, mano irgi panašus, susijęs su menu. Čia ir prasmė, ir gelmė.

Tas performansas vyko visą vasarą – saulėgrąžų lauke buvo kuriamas ir videofilmas, kasdien vis kita scena iš van Gogho gyvenimo.

Šis įvykis įamžintas ir nuotraukoje. Vieną dieną savo dešimtmečio sūnaus Ignaco paprašiau, kad saulėgrąžų lauke nufotografuotų savo tėvą Vincento vaidmenyje.

Na ir prasidėjo netikėtas šios nuotraukos žygis per pasaulį.

1992 m. rengdamas retrospektyvinę parodą Krokovoje, portretą su teptukais įdėjau ir į katalogą, ir ant kvietimo, kurį išsiunčiau į įvairius muziejus, tarp jų ir į Metropoliteno muziejų Niujorke. Kuratorė Roberta Smith padėkojusi atsakė, kad šią nuotrauką-kvietimą pasikabino virš savo darbo stalo.

„Hommage à Vincent van Gogh“ įdėjau ir ant plakato, kai 1996 m. vyko paroda Šveicarijoje, *Le Locle* dailės muziejuje, ir į Japonijoje išleistą knygą *GGG books 34-1997*, JAV grafinio projektavimo žurnalas *Graphis-323* tą performanso fragmentą išspausdino 1999 m. rugsėjo / spalio numeryje.

Atverčiu dabar tą žurnalo puslapį, kur įdėta maniškė nuotrauka, dedu šalia *Ultra Violet* veidą, papuoštą teptukais, prašau sūnaus, kad nufotografuotų „du viename“.

Įkeliame į mano *Facebook* paskyrą. Skaitome komentarus.

Vienas pastabus žiūrovas iškart parašė: „*Plagiatas*.“

Su ta nuotrauka būta ir daugiau nuotykių. Dešimtojo dešimtmečio pradžioje amerikiečių žurnalas *Newsweek* rengė straipsnį apie išsilaisvinusių Rytų bloko šalių meną. Bet spausdinti jį neskubėjo, vis atidėliodavo, nes pirmenybė šiame žurnale teikiama politinėms naujienoms, kasdieniniams įvykiams. Pagaliau nuspręsta paskelbti 1995 m. kovo numeryje. Gavau žinią, kad į pirmą žurnalo viršelį įdės „Hommage à Vincent“. Nudžiugęs pasakiau sūnui, kad jis, ko gero, bus jauniausias fotografas, kurio nuotrauka atsidurs tokia svarbiame leidinyje. Ignacas paklausė, ar gaus honorarą. Nedrąsiai, bet vis dėlto pasiteiravau redakcijos. Atsakė, kad žadama sumokėti 3000 dolerių. Sūnus nekantraudamas klausinėjo, kada nuotrauka bus išspausdinta. Nujausdamas, kad žurnalas jau išleistas, vykstu į Varšuvos centrinį spaudos kioską. Akimis ieškodamas naujojo *Newsweek* numerio, dairausi, dairausi, bet veido, apkaišyto teptukais, nematau. Tada klausiu, ar *Newsweek* yra. Taip, yra. Bet kas tai? Ant viršelio pamatau persikreipusį veidą, pasirodo, tai japonų teroristas, kuris Tokijo metro ką tik įvykdė dujinę ataką...

Niels HAV [g. 1949] žymus danų poetas ir novelistas, pelnęs Danijos Kultūros tarybos premiją. Jo knygos išverstos į anglų, portugalų, turkų, kurdų, persų, arabų, olandų ir serbų kalbas. Naujausia – „Laimės akimirkos“, išleista 2020 m. Dvi knygos anglų kalbą išleistos JAV ir Kanadoje. Rašytojas su kitu ne mažiau iškiliumi danų poetu Klavsu Bondebjergu lankėsi Lietuvoje, ką tik atkūrusioje nepriklausomybę, skaitė savo kūrybą Vilniaus Šv. Jonų bažnyčioje.

Niels HAV (Danija)

Sapnas apie klumpes

Sapnavau, kad grįžtu namo
ir avėsiu tikrai klumpėmis.

Nebelakstysiu, apimtas streso, kaip girta musė
po oro uostus, nelankysiu kvailų furšetų,
negaišiu laiko beprasmiams susitikimams.

Gyvensiu pagal tuščią kalendorių
pagarbiu atstumu nuo kitų.

Stovėsiu po kraigu, stebėsiu
migruojančius paukščius
kovą, vėliau spalį,
laimingas,
kad niekur nereikia eiti.

Klausysiuosi vėjo,
eidamas kartais medžioti,
laikiniai numalšinęs baimę.

Gėrėsiuosi, kaip teka saulė,
kaip leidžiasi – tykiai, be nervų.
Taikiai šlapinsiuos
ant savo gyvatvorės stulpo.

Įsispirsiu į klumpes,
stebėsiu žvaigždes
kaip dera padoriam žmogui.

Ar to ne per daug
reikalauti iš gyvenimo?

Musulmonai ir muzikantai

Musulmonai – tai žmonės
išpažįstantys vien islamą.
Kai kurie iš jų amerikiečiai,
nemažai tarp jų muzikantų.

Bet ne visi muzikantai
Iš prigimties musulmonai.
O ne visi amerikiečiai
nuo mažens yra muzikantai.

Taip,
nelengva tą suvokti,
nes žmonės skirtingi.

Ši diena

Šiandien surūkiu tiek ir dar tiek cigarečių,
odą draskiau su nagais,
stropiai varčiau visokias knygas,
užrašiau savo balsą.
Dalijausi kambarį su musėmis,
kurių praeitis man nežinoma,
tris sykius pavalgiau, išgėriau
keletą kavos puodelių.

Šiandien aš neverkiau,
nes nemačiau kraujo, negyvų kūnų,
kai skaičiau laikraštį.
Girdėjau triukšmą ant laiptų.
Šiandien vaikui paglosčiau galvą,
ir mažčiau apie tai, kas nutiko,
kaip toliau viskas klostysis –
tokia buvo ši diena.

Pavadinčiau dieną įprastine.
Normali, eilinė diena.

Žodžiai ant popieriaus

Tai tiesa – rašymas
yra tuščias darbas.
Žodžiai ant popieriaus
niekur visatoje nelemia nieko.
Knyga, net sklidina išminties,
netampa niekuo daugiau.
Ją pastato lentynoje
tarp milijono kitų,
kol apsitrauks pelėsis.
Kai sudulės, ją tiesiog išmes,
sudegins kartu su visomis
šiukšlėmis.

Rašyti knygas – tai tik vienas
iš būdų šiek tiek suprasti gyvenimą.
Visi tie, kurie dar kažką keverzoja,
yra tik bėgikai luošų lenktynėse.
Kai kurie susireikšmina,
neturėdami rimtos priežasties.
Tokiems tikriausiai aptemęs protas.
Vairuotojas šūdvežio, siurbiančio
lauko kloakas, kur kas naudingesnis
už daugelį iš mūsų.
Duokite Nobelį jam!

Iš anglų kalbos vertė Tomas ČEPAITIS

Julius KELERAS

VYRIŠKAI ĮTAIGUS PASAULIS

Česlovo Skaržinsko knyga „Metai iš pradžių“ ke-
lia dvejopą įspūdį. Žinome, kad tai neseniai pa-
rašyti eilėraščiai, kitaip sakant, šie tekstai atspindi, ar
bent turėtų atspindėti modernaus žmogaus jauseną,
reiškiamą šiuolaikine leksika, sintakse, visu tuo, ką
atnešė sudėtingas XX ir jau įsibėgėjantis XXI amžius.
Tačiau šiuos eilėraščius – čia skaitytojas turėtų maloni-
ai nustepti – persmelkęs ano laiko aromatas, ma-
žai kuo susijęs su modernizmais, juo dvelkia eilutės,
eiliavimas, žodynas. Kas iš poetų dabar vartoja žodį
„epocha“, nostalgikiškai išplaukiantį iš ano amžiaus sep-
tintojo ir aštuntojo dešimtmečių Algimanto Baltakio
atlydžio kartos lyrikos? Anuomet, sekant turbūt rusų
šestidesiatnikais, dėl įvairių priežasčių buvo svarbu
pabrėžti priklausymą epochai, socialistiniam, *ergo*,
pažangiam sociumui. Čia tik tolimesniam asociatyvi para-
lelė – jokių socialistinių statybų ar prisiminimų apie
jas Skaržinsko poezijoje nėra. Priešingai – jei norima
ką prisiminti, tai tik save, savo patirtį, savo jautimus,
pasitikint atminties diktantu ir diktatu. Šio kūrėjo po-
ezija nejaučia nostalgijos epochai, negriaudėja kartu su
kreiseriu „Aurora“, nežada sukurti geresnio pasaulio, ji
tik reflektuoja, ironizuoja, vertina praėjusį laiką, likusį
stalčiuje kartu su lūpine armonikėle ir kitais mielais
mažmožiais, asmeniškais atributais. „*Epocha tranki ir*

smelkianti... Gležna“, – rašo poetas, pabrėždamas gyvenamojo meto daugiapoliškumą. Kreipdamasis į žodžius („Gimėte netyčia, einat iš toli“), jis tarsi prieštarauja Baltakio kartos idėjiniams vektoriams („Gimiau nei per anksti, nei per vėlai / Gimiau pačiu laiku“).

Knygos „Metai iš pradžių“ iliustratorė Viktorija Pa-liokienė puikiai pajuto ir perteikė autoriaus laiką – tai atsispindi senų lėkščių reljefuose, kuriuos puošia mažytiai dekoratyviniai ano meto ornamentai. Jie, apgaubti migla, inversiškai atsikartoja apšviestuose negatyvuose, tarsi bandomuose užmiršti kambariuose, o tiksliau – viename iš jų, kur kabo „dziedulio kardas“ kaip atsvara visoms gresiančioms sumaištims ir negandoms. Etninė tapatybė lyriniam subjektui problemų nekelia – jis neabejotinai yra dzūkas, nes, pasak

poeto, dzūkuoja visi – Dainava, lietūs, varnėnas ir net eilėraštis. Dzūkija čia suvokiama ne atskirai nuo Lietuvos, neakcentuojama kaip savarankiškas etnis vienetas, tačiau ji – vienas iš ypač svarbių atramos taškų, kuriant lyrinį pasakojimą. Nepaisant to, kad Skaržinsko eilėraštis turi tvirtus loginius pamatus, jam leidžiama natūraliai tekėti norima kryptimi, tekstas nekonstruojamas taip griežtai ir tiksliai, kad taptų nepriekaištingai tobulu statiniu. Tuomet ir atsitinka poezija, ji išnyra, išauga iš netobulumo, iš *wabi-sabi*, kai susilieja tai, kas nesuliejama, ima skambėti tai, kas iš prigimties neskamba. Todėl keliuku gali vaikščioti basas laikas, ažuolo kamienas ima groti, o šermukšniai rausta motulės dainoje. Skaržinskas, suvokdamas gyvenimo sumaištį („kaip chaoso sklidina būtis“), vis dėlto renkasi ir formuluoja šviesiąją esmo pusę, būties programą – laisvas žmogus pasilieka sau teisę tikėti, pasitikėti ir mylėti, nedeklaruodamas tos meilės ir tikėjimo. Jis nesusireikšmina, tačiau nesijaučia ir įbaugintas, nepasitikintis, atstumtas. Kas gi jį sergėja? Žodžių gruoblėtumas, neceremoniškas santykis su jais, ištartais, tariamais, išgirstamais. Teksto lyrizmas neretai įžeminamas prozinėmis gaidomis, o vaizduojamas pasaulis yra vyriškai įtaigus. Jį neša ir puoselėja gamtos gaivalai, kuriems neegzistuoja katastrofistinės nuotaikos. Regis, jos neegzistuoja ir poetui, kuris gerai jaučia lietuviškosios nacionalinės poezijos tradiciją.

Dainiškumas ir konkrečių detalių, vaizdų pomėgis – būdingi Skaržinsko poezijos bruožai. Jis mėgsta konkretybes pinti su abstrakcijomis, būsenomis, tos jungtys kartais nepavyksta, juk ne visi eksperimentai sėkmingi. Kita vertus, tai padeda išvengti pabrėžtinio artistiško, kaitaliojant kaukes, poeto tikslo – būti atviram sau, atsegus užmaršties užtrauktuką. Eilėraščiai prisodrinti atminties, gamtos, meditatyvių tyrinėjimų ir tylių atradimų. Asociatyviai žvelgiant, jie atrodo visiškai priešingybė Edwardo Hopperio pasauliui, tuščiam, melancholiškam, aidinčiam, skendinčiam amžiname karantine. Skaržinsko magija slypi paprastume, nors poezija sklidina garsų, spalvų, pasakų, pasakojimų, vos neparašiau *užkeikimų*, kad šis netobulas, bet vienintelis mūsų pasaulis išliktų. Tegul išlieka. ■

BŪTI GYVAM SUGRIUVUSIAME PASAULYJE

Apie meną ir filosofiją ekologinės krizės akivaizdoje

Pasak filosofo Timothy'o Mortono, esame įstrigę tarp „hiperobjektų“, laike ir erdvėje pasklidusių taip plačiai, kad neįstengiame jų aprėpti, išmatuoti, nes mūsų pasaulio vaizdas yra antropocentrinis.¹ Nuolat su jais sąveikaujame, tačiau abejojame, ar jie tikrai realūs, – nors esame apgyvenę pasaulį, bet jis užsisklendęs, žmogaus mąstymui visiškai neperprantamas. Knygoje „Tikroviška magija“ (*Realist Magic*) Mortonas tvirtina, kad tikrovė susijusi su slėpiniais, žemiškų dalykų nemokame tiksliai apibūdinti arba jie tokie mįslingi, kad nepaklūsta žmogaus patirčiai.

Reiškiniai, kurių neįstengiame perprasti, atrodo neegzistuojantys. Daiktų realumas lieka tarsi kitapus įprastos kasdienybės, tiksliau tariant, už išorinių pasaulio ribų. Galėtume sakyti, kad egzistuoja spraga tarp gyvenamojo pasaulio (*life world*) ir tikrovės (*real world*). Filme „Matrica“ (1999) parodyta, kad normalų, kasdienišką pasaulį gali drumsti, dusinti apgaulinga „patirties gausa“. Ir priešingai – kartais tikrovė atrodo sugedęs pasaulis, pasak Slavojaus Žižeko, „tai, kas iš realybės lieka po katastrofos, anapus Matricos“.² Įvykus katastrofai, jaučiamės atsidūrę sugriuvusiame pasaulyje pražūtingomis ir vis blogėjančiomis aplinkybėmis. Vis dėlto ne viskas virsta griuvėsiais. Lieka properšos, ir kartais per jas prasiveržia stebuklai.

Man atrodo, pasaulis, kuriame gyvename, yra dvilypis. Tačiau to dvilypumo neįstengiame sutaurinti, kad jis įgautų aukštesnę vientisą, harmoningą formą. Susitaikėme su pasaulio dvilypumu, gyvename tarsi „tarp“ dviejų skirtingų sluoksnių. Viena vertus, žmonių pasaulis da-

rosi vis labiau atsietas nuo gamtos pasaulio. Antra vertus, mes patys esame ir būsimė gamtos dalis. Paradoksalu, tačiau stichinės nelaimės priverčia jaustis taip, lyg pamatinis skirtumas tarp žmogaus ir gamtos būtų staiga išnykęs. Viską keičia klaiki ekologinės krizės tikrovė. Toks mąstymas rizikuoja paneigti pradinę idėją, kad pasaulis užtikrina esmines mūsų egzistavimo sąlygas.

Tyla kaip galimybė įsiklausyti į aplinką

Katastrofos (žemės drebėjimai, taifūnai, potvyniai, cunamiai) užgriūva su tokia jėga, kuri pranoksta mūsų gebėjimą visa tai suvokti, juo labiau suvaldyti. Kai įvyksta griaunamasis sukrėtimas, ekologinė tragedija, jaučiamės bejėgiškai prislėgti, nes prarandame tai, ką Raymondas Williamsas vadina „nuojautos struktūra“.

Japonijoje įvykusi triguba katastrofa – žemės drebėjimas, cunamis ir branduolinė nelaimė („3/11“) – mums tebėra lemiama. Į ją reaguota įvairiai. Ypač svarbi Rinko Kawauchi knyga „Šviesa ir šešėlis“ (*Light and Shadow*).³ Rašytojo ir fotografo Teju Cole manymu, iš daugybės reakcijų į šią tragediją Kawauchi ciklas išskiria tuo, kad prabylama visiškai naujai, išvelgiant, kaip tarp griuvusių atsigauna gyvybė, jis tą poetiškai vadina atolu (*aftermath*).⁴ Nuotraukose perteikiama tyluma. Pabaigos žodyje autorė rašo: „Priešais tą nuolaužomis užverstą plotą dangus atrodė platesnis ir atviresnis negu paprastai. Stovėdama ten suvokiau gyvenimo trapumą – menkas vėjo gūsis būtų galėjęs mane nušluoti. Tą akimirką jaučiau ir buvimo čia, ir savo

kūno realumą. Reikia klausytis tylos. Ji padeda suprasti, kad gyvename.“⁵

Pasvarstykime apie ateitį. Tai labai siejasi su tuo, kaip suprantame pasaulį. Paprastai į aplinką nekreipiame ypatingo dėmesio, bet kai sukrečia stichinė nelaimė, jaučiamės pasiklydę mums priešiško pasaulio platybėse.

Kawauchi tikslas nėra vien paviršutiniškai perteikti sugriuvusio pasaulio vaizdą, priešingai – ji dokumentuoja vieną iš properšų, atsiveriančių po katastrofos, teigdama, kad žmogaus egzistencijos pagrindas yra tylą. Kaip turėtume tai suprasti?

Visų pirma, tylą susijusi su tuo, kad pasitraukiamo iš triukšmingo viešojo gyvenimo. Tačiau tai nebūtinai asmenišką ar atsiskyrėlio pasitraukimas. Kevinas Quashie esė apie Milesą Daviso ir Johno Coltrane'o muziką rašo, kad vidujškumas iš tikrųjų yra ekspresyvus. Pasak jo, tylą susijusi su „*visomis tomis padrikomis kūrybinėmis energijomis, ugdančiomis asmenybę. Tai platus jausmų, troškimų ir gebėjimų, kurie mums nepavaldūs, bet viską nušviečia, spektras.*“⁶ Gal tai reiškia, kad tylą kaip išraiškos forma sukelia sąstingį, todėl neįstengiame peržengti erdvės, kurią kausto sustabarę stereotipai, ribų? Kawauchi nuotraukose sugriauto miesto sąstingis atskleidžiamas taip, kad pamatome realų, slaptąjį pasaulio fiziškumą.

Antra, tylą susijusi su tam tikru labai specifiniu, sunkiai suvokiamu „tikrovės“ pojūčiu, leidžiančiu mums jaustis gyviems, tarsi būtume atitrūkę nuo įprastinės rutinos. Tą akimirka, kai gyvenamasis pasaulis patiria sukrėtimą ir pradeda byrėti, pasijuntame apsupti tylos, joje net uždaryti. Esame griuvusių dykros vidury, kur negalioja jokie apribojimai, būdingi, pasak Deleuze'o, „*kontroliuojamai visuomenei*“. Kawauchi bando išvelgti, kas teikia vilties, kad pavyks išgyventi sugriuvusiame pasaulyje.

Atvira vieta ir jos trapumas

Viename iš interviu menininkė sako: „*Kad sukurčiau nuotaiką, turiu suderinti daugybę dalykų. Ne vien portretus, bet ir gamtovaizdžius, įvairias smulkmenas, perteikti pačią atmosferą, dangų, orą. Siekiu atskleisti slėpinį, laiko tėkmę, gyvenimo trapumą, tačiau išreiškiu*

ir savo jausmus. Tai metaforiniai vaizdai, pabrėžiantys, koks pažeidžiamas mūsų pasaulis.“⁷

Ir Kawauchi, ir Mortono manymu, pasaulis, kuriame gyvename, yra daug didesnės visumos, kur viskas susipynę tarpusavyje, integrali dalis. Tai plati, atvira erdvė, kurioje gali sugyventi įvairūs dalykai, o jų dermė sukuria takią, jausmingą nuotaiką. Bet Kawauchi žavisi ne pačia gamtos didybe, o mažų dalykų, nebūtinai integruotų į apibrėžtą visumą, tikroviškumu.⁸ Dėl šių tarpusavyje sąveikaujančių fenomenų gamtos karalija ir yra tokia atvira, nepaisanti jokių mums suvokiamų, patirties įtvirtintų rėmų. Pasak Kawauchi, į tas platumas reikėtų žvelgti, neignoruojant įvairovės su daugybe smulkmenų. Nors paskiros dalys kryžiuojasi tarpusavyje, jos nesusilieja, netampa stabilia monolitine visuma, išlaiko ryškius savitus bruožus.

Nors menininkės metodas skirtas „*atskleisti tam tikrą proto erdvę*“, Kawauchi sako: „*Fotografuodama labiau pasikliauju nuojauta, negu mąstymu. Per daug galvoti nuobodu, net negerai. Galvojimas trukdo prasi-veržti nuostabai. Kai paveikslas nutinka, tiesiog pasakau „ačiū“ ir einu toliau. Tik vėliau tampa redaktore ir tam darbui primetu prasmę.*“⁹

Galėtume sakyti, kad Kawauchi tyrinėja jausminę tikrovę, prisiliedama prie įvairių jos fenomenų. Autorės nuojauta gali kelti net prielaidą, kad sąsajų tarp gamtos reiškinių tinklas yra anapus žmogaus proto ribų. Mortonas irgi kalba, kad egzistuoja „*daug platesnės erdvės už tas, kurios sukurtos žmonių*“.¹⁰ Atsidūrę tokioje aplinkoje, jaučiame, kaip srūva žemiškosios tikrovės laikas, suvokdami, kokia trapi mūsų egzistencija ir koks pažeidžiamas pasaulis. Išreikšdama „*jausmus, sukeliamus prabėgančio laiko*“¹¹ menininkė tyrinėja tikrovės nepastovumą – viskas neišvengiamai praeina, nieko negalima sulaikyti, nes fenomenų, atrodytų, tvirtai susipynusių tarpusavyje, karalija iš esmės nestabili. Panašiai ir Mortonas užsimena apie būties laikinumą, paradoksaliai tvirtindamas: „*Tam, kad egzistuoti, objektai turi būti labilūs.*“¹² Štai kodėl juminis matmuo toks šurpus ir paslaptingas: „*Pasirodo, aplink mus visą laiką nyksta objektai, net jeigu išnykdami suteikia išgyvenimo galimybę kitiems.*“¹³ Kitaip ta-

riant, kiekvienas iš daugybės fenomenų toks pat gležnas ir pažeidžiamas, tačiau įvairovė šioje erdvėje įmanoma būtent todėl, kad niekas čia nebando nustelbti ko nors kito. Kawauchi tikrovės jausmas dera su tuo, ką Mortonas vadina jutimine „tuštuma“ – šią idėją jis perėmė iš budizmo: „*Tai lengvas atvirumo ir iliuzijos jausmas be įprasto cinizmo.*“¹⁴ Gal tai reiškia, kad gamtos karalija irgi nėra tvirtas pagrindas, o kažkas takaus ir trumpalaikio, kas sužadina jausmus, bet yra neapčiuopiama, nepasiduoda konceptualiam suvokimui?

Garsinis slaptosios realybės portretas

Kai užgriūna nelaimė, patiriamas didžiulis sukrėtimas, visa tai sukelia ne vien kūno ir proto kančias, apima ir dvasinę, vidinę sumaištis. Įvykus 3/11 katastrofai, suvokėme, koks didžiulis atotrūkis yra tarp mums įprastos aplinkos ir tikrojo gamtos pasaulio. Šiuo atžvilgiu daug kam atvėrė akis Hidekio Umezawos muzika. Šio garsų menininko kūrinys „Portretas RE: eskizas“ (*Portrait Re: Sketch*) – tai subtili reakcija į šiurpios nelaimės padarinius.¹⁵ Miksuodamas elektroninius garsus, balsus ir griausmus, jis kuria išplėstinį garsinį portretą, abstrakčią garso sceną, aiškiai išreiškdamas egzistencinį nerimą, visus apėmusią paniką ir netikėtai užplūstančią ramybę. Umezawa sako, kad jo kūrinys – tai pašamonės tyrinėjimas, jam rūpi ikiverbalinė būseną, žmones supanti aplinka ir jų santykis su ja. Jeigu tai, ką jis vadina „aplinka“, pasireiškia kaip garsų jėga, galėtume sakyti, kad jo požiūris rezonuoja su Deleuze'o sąvoka „*garsinis materialumas*“. Umezawos muzika sukurta iš pirmąpradžių garsų, tačiau jos garsinis materialumas kiek skiriasi nuo tų pirmykščių garsų, kurie skambėjo tol, kol juos užgožė triukšmas, teršiantis šiuolaikinių gyvenimą.

Umezawa kompozicijai „Sukonstruotas sodas“ (*Prepared Garden*) panaudojo įvairius balsus ir garsus, įrašytus televizijos naujienų reportažuose, pasakojančiuose apie 3/11. Visus tuos potyrius susistemino ir paverė meno kūrinium. Pavadinimas atsirado, apėmus jausmui, kad įspūdingi per televiziją rodomi vaizdai kažkokie netikri. Tarsi toji stichinė nelaimė būtų už-

Rinko KAWAUCHI. *Be pavadinimo* © Iš ciklo „Šviesa ir šešėlis“

daryta dirbtiniame miniatiūriniame sode ir kontroliuojama mechaniškai, o jos realumas sutrauktas iki išgrynintų vaizdų. Taigi viešojoje erdvėje, paremta stereotipais, trukdo natūraliam garsų ir vaizdų sklidimui. Šiuo atžvilgiu Umezawa pritaria Guy Debord'o idėjai apie reginio visuomenę – šiuolaikinis gyvenimas yra ne kas kita, kaip milžiniška reginių sankaupa, nes „*viską, kas patiriama tiesiogiai, bandoma paversti vaizdiniu.*“¹⁶ Įveikti atotrūkį tarp to, ką patiriame tiesiogiai, ir kaip tą pateikia žiniasklaida, nėra lengva. Pasipriešinti vaizdų karalijai sunku todėl, kad reginiai atrodo tokie apčiuopiami, tokie tariamai tikroviški.

Ištikus nelaimei, įsitikiname, koks netvirtas mūsų egzistencijos pagrindas. Darosi akivaizdu, kad vadina moji reginio ar spektaklio visuomenė irgi priklauso nuo laiko ir erdvės, pranokstančių žmogaus būtį, o atotrūkis tarp simuliacijų ir gamtos darosi vis didesnis. Bet apgaulingas reginių stabilumas Umezawai nėra svarbus. Kompozitorius, pasitelkdamas grynus garsus, fiksuotus žiniasklaidos, leidžia įsiklausyti, kaip banguoja tyli gamta, užspausta technologijų. Išlaisvindamas vaizdus ir garsus, įkalintus dirbtinai sukurtame įvaiz-

dyje, atskleidžia slaptąjį garsovaizdį, kuris labai smarkiai skiriasi nuo mums įprasto dirbtinio.

Gležna saugumo erdvė

Ar būtų įmanoma gyventi, jei viskas aplinkui sugriūtų? Šiaip ar taip, atsigauinama net po stichinių nelaimių, nuožmiai siautėjant chaosui. Šioje esė tyrinėjama, ar galime jaustis gyvi sugriuvusiame pasaulyje. Ekologinės krizės akivaizdoje filosofinis mąstymas turėtų rezuoti su įvairiais šiuolaikinio meno projektais. Čia man svarbiausi atrodo nebylūs Kawauchi tylumos vaizdai stichinės nelaimės apsuptyje ir Umezawos sukurtas garsinis niūrus slaptosios realybės, kurią atkakliai ignoruoja reginio visuomenė, portretas. Abu autoriai byloja apie pojūčius, kurie prarandami, dirbtinai didinant prarają tarp žmonių ir gamtos, tarsi nebūtume jos dalis. Pasak Mortono, mūsų kuriami reginiai toli gražu neatitinka to, kaip viskas vyksta iš tikrųjų.¹⁷ Menininkai suteikia balsą įvairiems fenomenams, kad paslėptas jų „daiktishkumas“ atsivertų įprastos kasdienybės fone.

Tam tikru atžvilgiu jų menas dera su japonišku egzistencijos trapumo jausmu. Tai ypač gerai atskleidžia ritualai, skirti suartėjimui su gamta, tarkime, *hanami* – tai gėlių stebėjimas. Žmonės susiburia kokiame nors parko kamputyje, pasitiesia paklotą, kad pasidžiaugtų artėjančiu pavasariu ir pralinksėtų. Tradiciškai tokius ritualus varžo tam tikras etiketas, jiems taikomos gana griežtos taisyklės, tačiau viską atsveria, sutaurina bundančios gamtos švelnumas. Tarp žmogaus ir gamtos atsiranda gležna abipusio saugumo erdvė.

Ekologinės katastrofos rodo, kad šią tarpusavio darną vis sunkiau sekasi išsaugoti.

Menininkai vaizdo ir garso alegorijomis atskleidžia subtilią realybę, ragindami į ją įsiklausyti. Suvokdami gamtos trapumą ir puoselėdami neprilygstamą jos išskirtinumą, galėtume paversti pasaulį gyvybinga aplinka, kur žmonės susikurtų iš esmės kitokią ateitį be šurpių katastrofų. ■

Išvertė Inga TULIŠEVSKAITĖ

- ¹ Timothy Morton, *Hyperobjects: Philosophy and Ecology After the End of the World* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2013), p. 1.
- ² Slavoj Žizek, *The Parallax View* (Cambridge, Mass: MIT Press, 2006), p. 312.
- ³ Rinko Kawauchi, *Light and Shadow* (Kanagawa: Super Labo, 2014).
- ⁴ Teju Cole, 'Pictures in the Aftermath,' in *The New York Times Magazine*, April 11, 2017. Online at: <https://www.nytimes.com/2017/04/11/magazine/pictures-in-the-aftermath.html?smid=twshare>
- ⁵ Rinko Kawauchi, *Light and Shadow*.
- ⁶ Kevin Quashie, 'The Quiet of Blackness: Miles Davis and John Coltrane,' In *Audio Culture: Readings in Modern Music*, edited by Christoph Cox and Daniel Warner (London: Bloomsbury, 2017), 73–84 (74).
- ⁷ Sean O'Hagan, 'Sympathy with small things: the luminous fragility of Rinko Kawauchi,' *The Guardian*, October 26, 2018. Online at: <https://www.theguardian.com/artanddesign/2018/oct/26/rinkokawauchi-taylor-wes-singphotographic-portrait-prize-national-portrait-gallery>
- ⁸ Ibid.
- ⁹ Ibid.
- ¹⁰ Timothy Morton, *Dark Ecology: For a Logic of Future Coexistence* (New York: Columbia University Press, 2016), p. 11.
- ¹¹ Sean O'Hagan, 'Sympathy with small things: the luminous fragility of Rinko Kawauchi.'
- ¹² Timothy Morton, *Realist Magic*, p. 188.
- ¹³ Ibid.
- ¹⁴ Ibid., 223.
- ¹⁵ <https://soundcloud.com/progressive-form/12-12out-pawn-hideki-umezawa>
- ¹⁶ Guy Debord, *The Society of the Spectacle*, trans by. Ken Knabb (Berkeley, CA: Bureau of Public Secrets, 2014), 2.
- ¹⁷ Morton 2015: 195.

Išspausdinta 2020 m. gruodžio 1 d.

Originalas angliškai

Pirmąkart publikuota *Positionen* 124 (2020) (vokiška versija);

Eurozine (angliška versija)

Iš: *eurozine.com* (<https://www.eurozine.com/to-be-alive-in-a-disruptedworld/>)

© Masatake Shinohara / *Positionen* / *Eurozine*

Rinko KAWAUCHI. Be pavadinimo © Iš ciklo „Šviesa ir šešėlis“

Rinko KAWAUCHI. Be pavadinimo © Iš ciklo „Šviesa ir šešėlis“

LITUANICOS SKRYDŽIAI FILMAVIMO AIKŠTELĖJE

*Vladas Kengsaila tikrą lėktuvo Lituania liekanų atplaišą
nešiojosi vidinėje kairėje švarko kišenėje prie širdies*

Lietuvos kino studija 1982 m. rudenį sutarė su žinomu aviakonstruktoriumi Vladu Kengsaila, kad filmui „Skrydis per Atlantą“ iki 1983 m. vasaros jis pagamins stovintį *Lituanicos* maketą. Po šio susitikimo važiuodamas namo, juokais svarstė: „*Kaip galima konstruoti lėktuvą, kuris neskrenda?*“

„*Kada kilo mintis statyti Lituanicos kopiją, sunku pasakyti, – yra sakęs Vladas, – bet tikrai daug anksčiau, negu pradėta statyti filmą. Kai sužinojau, kad kino režisierius Raimondas Vabalas ketina papasakoti apie Stepono Dariaus ir Stasio Girėno skrydį per Atlantą, taigi reikės legendinio lėktuvo kopijos, didelis galvosūkis nekilo. „Konstravimo biurą“ įsirengiau savo namo pusrūsyje. Į šią patalpą niekas iš namiškių, net uošvė, neturėjo teisės be manęs užeiti. Tačiau Jak-12 paversti Bellanca, o vėliau – Lituania nebuvo lengva. Pirmiausia pasidariau šūsnį brėžinių. Subūrėme konstruktorių grupę ir ėmėmės darbo. Pirmasis Bellancos bandymas įvyko Panevėžio aerodrome. Po sėkmingo paskraidymo vyrai nusprendė pamėtyti mane į orą. Per daug įsismagino ir... trenkiausi į žemę. Atsigavau vežamas į lignoninę.“ Sėkmė irgi kainuoja...*

Juozas Rimkevičius, tuo metu dirbęs aviamechaniku Panevėžio aeroklube (vėliau įkūręs respublikinę Lietuvos B. Oškinio vaikų aviacijos mokyklą ir jai vadovavęs) prisimena: „*Po pasitarimo Lietuvos kino studijoje kartu su Vladu Kengsaila ir Sigitu Noreika važiuodamas namo stebėjau, kaip jie, nenutraukdami tiesioginio darbo, dar spės vos per pusę metų pastatyti skraidantį lėktuvą. Mano supratimu, per tokį trumpą laiką tai neįmanoma! Atsimenu, žiemą atskraidino iš Biržų aerodromo lėktuvą JAK-12 (greičiausiai jau nurašytą) ir Kengsaila iš jo pradėjo daryti Lituanicą. Man atrodo, jis net nemiegodavo, nes visi, kurie jam vakarais padėdavo, baigę darbus „nusikalę“ eidavo namo, o ryte jau gaudavo naujus brėžinius.*

Kai pradėta kurti filmą „Skrydis per Atlantą“, Kengsaila kelis kartus pasiėmė mane, kaip lėktuvo Lituania aviamechaniką-padėjėją, bet likimas lėmė, kad netyčia tapau „kaskadininku“. Klaipėdos aerodrome buvo filmuojama scena, kai Steponas Darius bando patikrinti, ar Lituania pakils skrydžiui su 3,5 tonos kroviniu (prieš tai bandyta pakilti su tokiu pat vandens svoriu). Pilotavo Kengsaila: lėktuvas bėga, bėga, tai šiek tiek atplyšta nuo žemės, tai vėl ją paliečia, kol galų gale bai-

„Skrýdis per Atlantą“. 1983 m. Režisierius Raimondas VABALAS

giasi Niujorko Floyd Bennett aerodromo takas. Tą sceną, kai lėktuvas atseit nepakyla ir išrieda iš pakilimo tako, filmavo jau kitoje vietoje, prie Kuršių marių. Ryte mes su filmavimo grupe atvažiavome į parinktą vietą, bet dėl kažkokių priežasčių nutarta filmuoti pavakare. Todėl Kengsaila su režisieriumi Vabalu susitarė, kad per tą laiką nuvažiuos aplankyti giminių, gyvenančių netoliese. Prieš jam išvykstant juokais pasakiau: „O jei anksčiau pagalbos prireiks?“ Jis nusijuokė: „Taigi tave palieku, ką nors sugalvosi!“

Maždaug po poros valandų staiga pasigirdo komanda, kad kuo skubiau būtų parengtas lėktuvas, nes pradedamas filmavimas! Kažkas priminė, kad nėra piloto. Režisierius nustebo: „Kaip nėra Kengsailos?“ (Nors pats jį išleido!) „Tai tegul jo padėjėjas gelbsti padėti“, – pridūrė. Trumpai tariant, kilo chaos! Nors su lėktuvu Wilga skraidžiau, bet su Lituanica dar nebuvo tekę... Vis dėlto sakyti, kad be Kengsailos nieko nepadarysiu, neleido išdidumas. Svarščiau, gal kažkaip išsisuksiu... Mane ir panašaus amžiaus vaikiną iš masuotės aprenė tų laikų lakūnų striukėm, pasodino į lėktuvą, atseit mes – Darius ir

Girėnas, taigi pirmyn!

Mano užduotis buvo tokia: baigiantis pakilimo takui, lėktuvas rieda į „vandenyną“, todėl stabdau ir padarau maždaug 90° cirkulį. Filmininkai rėkia: „Gerai, pavyko! Padarom dar vieną dublį!“ Visi aktoriai mus, sėdinčius lėktuve, stumia atbulom, kokius 30–40 m ir darom dar vieną dublį. Tuo metu man kilo mintis, kad reikėtų ne suktis, o versti lėktuvą į priekį, t. y. sukniubti! Tada bus įspūdingesnė avarija. Rengiantis trečiam dubliui, buvau ap-

sisprendęs, kad šįkart kitaip darysiu, tik jaudinausi, ar pavyks laiku išjungti variklį, ir ar užteks lėktuvo inercijos pakelti uodegą. Juk jeigu lėktuvui sukniubus variklis dar dirbs, propeleris ars žemę ir sugadins motorą... Įsibėgėju, išjungiu variklį, propeleris nustoja suktis ir spaudžiu abu ratų stabdžius. Lėktuvo uodega lėtai pradeda kilti, priekyje pasigirsta butaforinio propelerio garsas „trekšt, trekšt, trekšt“. Kad būtų „dramatiškiau“ atidariau lėktuvo viršuje langelį, stovim pusiau stačiomis, bijodami net krusitelėti. Filmuotojai rėkia: „Fantastiška, fantastiška, tik neiškiškite galvų!“ Po pauzės į sukniubusį lėktuvą greitai įlipa aktoriai Remigijus Sabulis su Eimuntu Nekrošiumi ir filmavimas tęsiasi.

Pavakare grįžo Kengsaila, bet viskas jau nufilmuota. Tai pamatęs, nelabai džiaugėsi, ypač dėl variklio, nes jį, ko gero, reikės keisti. Aš teisinausi, kad laiku išjungiau variklį ir propeleris jau buvo nustojęs suktis, bet jis abejodamas vis kartojo: „Gal, gal...“

Nufilmuotą medžiagą kas dvi savaitės peržiūrėdavo Vilniuje, Kino studijoje. Vieną kartą grįžęs iš eilinės peržiūros Kengsaila pasakė: „Teisingai tada pa-

sielgei, propeleris buvo nustojęs suktis, keisti variklio nereikės.“ „Tada man pasidarė ramiau“, – prisipažino Rimkevičius ir pridūrė: „Nedaug trūko, kad būčiau filmuotuojuoms paklūsęs ir užtektų to cirkulio... Beje, butaforinį propelerį padarėme kitą.“

Gal po 10 metų Panevėžio aeroklubo sandėlyje radęs apdulkėjusią įlaužtą *Lituanicos* propelerio mentę, Rimkevičius nuvežė ją į Kėdainių vaikų sklandymo B. Oškinio mokyklą, kurios direktoriumi dirbo. Kai 2018 m. Kauno aviacijos muziejuje buvo švenčiamas filmo „Skrydis per Atlantą“ jubiliejus, papasakojo apie savo kaip „kaskadininko“ debiutą ir tą propelerio mentę padovanojo muziejui, kurio fonduose ji yra ir dabar.

Sigitas Noreika, tuo metu vadovavęs Panevėžio aeroklubui, daug prisidėjo prie *Lituanicos* sukūrimo, o per filmavimus ją pilotavo, pasikeisdamas su Kengsaila. Jis papasakojo dar vieną intriguojančią istoriją:

„Skrydį iš Niujorko Floyd Bennett aerodromo į Lietuvą nuspręsta filmuoti prie Juodosios jūros, maždaug 10 km į šiaurės vakarus nuo Tuapsė miesto. Parinktas kurortinis Agoy miestelis, kuriame buvo vietinis oro uostas su 600 m ilgio pakilimo taku. Nuo jo iki jūros buvo apie pora šimtų metrų. Su tokiu lėktuvėliu ten skraidyti sudėtinga, nes aplinkui stūkso gana aukšti (iki 1000 m) kalnai.

Išardytą *Lituanicą* Panevėžio aerodrome sukrovėme į sunkvežimį ir su vairuotoju leidomės į nelengvą 2000 km kelionę (Kengsaila dėl kažkokios priežasties nevyko). Kol pasiekėme Krasnodaro kraštą, reikėjo kirsti Baltarusiją, Ukrainą. Matydami, kad vežamas išardytas oranžinis lėktuvas, žmonės smalsiai, o teisėsaugos pareigūnai įtariai klausinėdavo, iš kur ir kokių tikslu važiuojame, todėl tekdavo ilgai aiškinti apie Darių ir Girėną, apie kuriuos jie nieko nežinojo. Tada šovė į galvą išganinga mintis „palengvinti“ savo uždavinį ir nusprendėme sakyti, kad vežame lėktuvą, su kuriuo bus filmuojamas pasakojimas apie Valerijų Čkalovą (lakūną bandytoją, Sovietų Sąjungos didvyrį). „Triukas“ pavyko ir mums atsivėrė „žalia gatvė“.

Atvykę į vietą, sužinojome, kad prieš kelis mėnesius iš čia mėginta su lėktuvu An-2 pabėgti į Turkiją,

bėglius ore numušė. Dėl tos istorijos neribotam laikui uždrausta skraidyti, nors oro uosto administracija dirbo. Ką daryti? Susiradę kažkokius valdžios atstovus, prašėme, kad leistų nufilmuoti, kaip į istorinį skrydį per Atlantą iš Niujorko Floyd Bennett aerodromo pakyla *Lituanica*. Po skraidymų, vis tiek man buvo neramu, nes bijojau prarasti piloto pažymėjimą. Remigijaus Sabulio ir Eimunto Nekrošiaus, kurie vaidino Steponą Darių ir Stasį Girėną, paprašiau, jei kas nors pradėtų domėtis, kad sakyty, esą jie patys skraidė, nes taip numatyta filmo scenarijuje. Juk jie aktoriai, pilotų pažymėjimų neturi, todėl niekuo nerizikuos (beje, Sabulis mokėjo ant žemės vairuoti lėktuvą). Tik spėjau paprašyti, kad mane „pridengtų“, kai prisistatė kariškiai ir pradėjo kamantinėti: „Kodėl vyko skraidymai? Kas skraidė?!“ Sabulis su Nekrošiumi nedvejojami prisiėmė kaltę sau, o aš prisistačiau kaip „lėktuvo prižiūrėtojas“. Filmavimus jau buvome baigę, todėl „klusniai“ pasižadėjome, kad daugiau nebeskraidsime.

Visa grupė, išskyrus mane, kartu su sunkvežimio vairuotoju, kuris žadėjo atvažiuoti rytoj, išvyko ryškinti filmavimo juostų, kad įsitikintų, ar nereikės papildomo filmavimo. Kur jie apsistos, nežinojau. Tačiau nei rytojaus, nei kitą dieną niekas nepasirodė. Belaukiant, galvoje sukosi įvairios mintys, o pasikambinti niekam negalėjau (tada mobiliųjų telefonų nebuvo). Taip saugodamas lėktuvą prakiurksojau dvi savaites. Kai baigėsi bulvės, užkonservavau lėktuvo variklį, oro uosto darbuotojų paprašiau, kad pasirūpintų jo saugumu, ir traukiniu grįžau į Lietuvą“, – pasakojo Noreika.

Kai filmas „Skrydis per Atlantą“ buvo baigtas, Vladas Kengsaila su *Lituanica* skraidė po Lietuvą, visiems primindamas Stepono Dariaus ir Stasio Girėno žygdarbį. Beje, jis gimė tais pačiais metais, kai *Lituanica* skrido į Lietuvą.

„Pats maloniausias skraidymas su *Lituanica* buvo 1993 metais liepos 15–17 d., minint Dariaus ir Girėno skrydžio 60-metį, kai simboliškai užbaigiau Lietuvos didvyrių nenuskristą atstumą nuo Soldino iki Kauno“, – yra sakęs Vladas Kengsaila. ■

JONAS KAZIMIERAS VAZA – ŽMOGUS, PRAŽUDEŠ RESPUBLIKĄ

Abiejų Tautų Respublikai (toliau – ATR) realus pavojus sužlugti pirmą kartą istorijoje iškilo XVII a. viduryje. Nors apėmė milžinišką teritoriją, vykdė pergalingus karo žygius, viduje šalis „buvo apdulkėjusi“. ⁴¹ Epochų sandūroje išgyvenusi trumpą „aukso amžių“, ATR pamažu grimzdo į vis didesnes vidaus ir išorės problemas. To meto situaciją vaizdžiai apibūdino lenkų istorikas Pawełas Jasienica: „*Kartu su nauja dinastija atsirado naujas valdymo stilius. Bajorija aukojo Vazoms ne tiek politinį, kiek moralinį palikimą, perimtą dar iš Jogailaičių, tačiau patyrė kartų nusivylimą.*“ ⁴²

Karaliaus Jono Kazimiero Vazos (1609–1672) viešpatavimas dažnai laikomas chaoso periodu – karas Ukrainos žemėse, kruvinojo „tvano“ šešėlis bei „ilgalaikis ekonominis sąstingis, lėmęs ATR santvarkos oligarchizavimą.“ ⁴³ Be to, sunaikintos Vilniaus ir Varšuvos pilyės. Tiesa, Varšuva greitai atsigavo, bet Vilnius visiems laikams prarado rezidencijos funkciją. Nenuostabu, kad lietuvių istoriografija Vazai negaili gaižių žodžių: „*Užimdamas sostą jis Lietuvą rado dar gana stiprią, ekonomiškai tvirtą valstybę, o valdymo pabaigoje kraštą paliko sugriautą ir sudegusį.*“ ⁴⁴ Tačiau kiek šioje citatoje slypi vėlesnių laikų propagandos? Straipsnio tikslas – detaliau iširti Jono Kazimiero Vazos biografiją ir politinę karjerą. Keliami klausimai, ar buvo galima išvengti „tvano“ grėsmės? Kas lėmė Jono Kazimiero pergalę rinkimuose? Ar tikrai ATR buvo Europos marionetė? Kaip monarcho likimas susiklostė Prancūzijoje po abdikacijos?

Vaikystės metai

Jonas Kazimieras buvo vyriausias Žygimanto Vazos ir antros jo žmonos Konstancijos Habsburgaitės sūnus. Taigi jo gyslomis tekėjo Jogailaičių, Habsburgų, Vazų ir Bavarijos Vitelsbachų kraujas. Be to, jis buvo paskutinis ATR valdovas, gimęs Krokuvos Vavelio pilyje. Pasak šaltinių, „*kelyje į Vilnių šešių mėnesių sūnų karalienė pašventė Dievui ir šv. Kazimierui, todėl jaunystėje princas vadintas Kazimieru.*“ ⁴⁵ Karališkos atžalos augo gilaus pamaldumo ir griežtos drausmės atmosferoje. Pasak šaltinių, dvaro ekonomė Barbora Warschenhausein esą „*rūmų nuošalėje stipriai mušusi vaikus, o kad nerėktų, laikė užspaudusi jiems burnas.*“ ⁴⁶ Ne ką švelniau elgėsi žymioji auklė Urszula Meiern, kurios auklėjimo metodai stebino karalių. O rūmuose tvyrantį religingumą skatino pati monarchų pora, kurią supo mokyti jėzuitai. ⁴⁷ Vis dėlto Jonas Kazimieras įgijo gana paviršutinišką išsilavinimą. Juokauta, kad princas per visą gyvenimą neperskaitė nė vienos knygos. ⁴⁸ Kiauras dienas leisdavo kambariuose, džiuginamas neūžaugų ir mažų beždžionėlių. Popiežiaus nuncijus Honoratas Visconti's jaunuolio išvaizdą aprašė taip: „*aukštas, gana lieknas. [...] Bruožai iš pažiūros nelabai malonūs. [...] Jokio subtilumo manierose ir kalboje.*“ ⁴⁹

Princo biografas Everhardas Vasenbergas rašė: „*Vaikinas mokytas gimnastikos, šokių, matematikos, fechtavimo, karybos.*“ ⁴¹⁰ Domėjosi teologija, menu, kalbėjo keliomis užsienio kalbomis. Nuo vaikystės jo charakte-

ris buvęs nepastovus, nervingas. Periodiškai panirdavo į apatiją, kurią keisdavo energijos pliūpsniai. Tai ypač akivaizdžiai pasireiškė per švedų invaziją, kai valdovas arba pasiduodavo depresijai, arba asmeniškai vadovaudavo armijai. To nepaisydama, karalienė troško soste matyti mylimą sūnų, o ne jo įbrolį Vladislovą. Taigi 1626 m. motinos bei ultrakatalikų partijos iniciatyva, Torunės seimas Joną Kazimierą paskelbė sosto įpėdiniu, tačiau po keleto metų, karalienei mirus, planai žlugo ir sostas 1632 m. atiteko Vladislovui Vazai.

Karys, kalinys, vienuolis

Bemaž visą jaunystę Jonas Kazimieras praleido mūšio lauke. Drąsus, karo meną išmanantis vaikinai į pirmą karo žygį išvyko su tėvu 1629 m. mušti švedų karališkojoje Prūsijoje. Sostą užėmus įbroliai, padėjo šiam per Smolensko karą, kuris lėmė, kad „*Vladislovas Vaza atsisakė caro titulo, o Rusija – 1618 m. prarastų žemių.*“¹¹ Vis dėlto pergalinga kampanija Jonui Kazimierui baigėsi liūdnai – viešėdamas Llove, karalaitis susirgo raupais, be to, pasak Lietuvos didžiojo kanclerio Albrechto Stanislovo Radvilos, „*užkrėtė jaunesnį brolių Aleksandrą, kuris pakeičiui į Varšuvą mirė.*“¹² Būtent jį Vladislovas Vaza buvo pasirinkęs įpėdiniu. Tiesa, pats ligos kaltininkas pasveiko, bet liko randuotas. 1635 m. princas išsiūstas į Vieną, kad reprezentuotų Varšuvos dvarą imperatoriaus Ferdinando II Habsburgo dukters vestuvėse. Matyt, tada Šv. Romos imperatoriui jis ir pasiūlė savo paslaugas, tačiau gavo tik varganą kirasyrų pulką, kuriam vadovaudamas vos nežuvo per Mozelio mūšį su švedais ir prancūzais: „*Į šalį parvedė 3 tūkst. apiplyšusių raitelių, tapdamas pajuokos objektu.*“¹³ Konfliktą 1635 m. rugsėjo 12 d. vainikavo Stumdorfo taika. Švedija grąžino Respublikai Prūsijos uostus mainais už jos valdžios Livonijoje pripažinimą. Istorikai mano, kad vyresnysis brolis, sudarydamas taikos sutartį, išgelbėjo Jono Kazimiero gyvybę, nes tas savo narsa karo lauke provokavo likimą.¹⁴

Nors po tėvo mirties Jonas Kazimieras gavo didelį palikimą, užtikrinusį materialinę gerovę, tačiau neturėjo tinkamo statuso. Be to, neišsikovojo Kuršo hercogystės. 1637 m. jis vėl išvyko į Vieną, kad vietoj savo įbrolio *per*

*procura*¹⁵ dalyvautų karaliaus vestuvėse su princese Cecilia Renata. Ceremonija įvyko rugpjūčio 9-ąją, o kitą dieną surengta būsimo ATR valdovės karūnacija. Nuo karaliaus Vladislovo Lokietkos laikų (XIV a.) tai buvo pirmoji karūnacija už Krokuvos ribų. Dėl to supykę bajorai uždraudė ateityje karūnuoti monarchus ne Krokuvoje.¹⁶

Per tas iškilmes Ispanijos karaliaus Filipo IV pasiuntiniai pasiūlė Jonui Kazimierui tapti Portugalijos vicekaraliumi ir flotilės admirolu. Princas iškart sutiko ir 1638 m. sausį leidosi į kelią. Užuoat laukęs ispanų eskadros, turėjusios jį saugiai nugabenti į Portugaliją, Genujos uoste sėdo į galerą ir per audrą vos ne vos pasiekė Prancūzijos krantus. Kelionę tęsdamas sausuma, lankė Provanso pilis, bet netikėtai patraukė Armand'o Jeano du Plessis de Richelieu dėmesį – palaikęs didiką ispanų šnipu, kardinolas įsakė pasodinti Joną Kazimierą į Sisterono kalėjimą.¹⁷ Dėl tokio eksceso Vladislovas Vaza pateko į nepavydėtiną padėtį. Nors kilo visuotinis pasipiktinimas, nė vienas Europos monarchas neketino imtis politinės avantiūros išlaisvinti prinčą. ATR karaliui teko manevruoti, kad išgelbėtų giminaičio reputaciją, nesusigadindamas gerų santykių su Prancūzija, kurios politinė ir karinė jėga žemyne nuolatos augo.

Kalėjimo sąlygos neatitiko Jono Kazimiero luomo. Jausdamas pažeminimą, karalaitis turėjo savo lėšomis pirkti maistą, drabužius, mokėti aptarnaujančiam personalui. Čia ypač išryškėjo ekscentriškas jo charakteris, antai „*įskundė sargybinių, siūliusį, kad pagelbės jam pasprukti.*“¹⁸ Už grotų princas praleido bemaž dvejus metus, nors dėl išlaisvinimo derėtasi. Lenkijos primas Janas Lipskis, naudodamasis vyskupo autoritetu, „*1639 m. išsiuntė Prancūzijos dvarui griežtą laišką, reikalaujamas nedelsiant paleisti Joną Kazimierą. Net grasino karine intervencija.*“¹⁹ Ryžtingą primo toną numaldė LDK kunigaikštis Boguslavas Radvila, „*žinomas, gerbiamas ir mylimas Prancūzijoje.*“²⁰ Jis patikino kardinolą Richelieu, kad jeigu paleis prinčą, pelnys Radvilų giminės dėkingumą. Ledai pajudėjo, tik įsikišus karaliaus pasiuntiniui, Lietuvos referendoriui Kristupui Korvinui Gosievskiui. Jo pastangomis Jonas Kazimieras laisvę atgavo 1640 m. vasarį, kai ATR valdovas atsisakė Habsburgų paramos ir paskelbė, kad šalis bus neutrali Prancūzijos karuose.²¹

Kuriam laikui apsisotojės Paryžiuje, karalaitis susipažino su būsima broliene Liudvika Marija Gonzaga de Nevers (Vladislovas Vaza ją vedė 1646 m., kai Cecilija Renata dėl gimdymo komplikacijų mirė Vilniuje).

Sugrįžęs tėvynėje ilgai neužsibuvo. Regis, išvykimą paskubino tais pačiais metais karaliui gimęs sūnus Žygimantas Kazimieras, akivaizdžiai sumažinęs dėdės šansus užsidėti karūną. Taigi princas nusprendė tapti jėzuitu. Toks jo gestas neturėtų stebinti, kadangi nuo mažens buvo labai religingas. Beje, tapęs karaliumi, Jonas Kazimieras vien į Čenstakavą atliko mažiausiai devynias piligrimines keliones.²² Su vienuolyste susijusi istorija minima poeto Vespasiano Kochovskio knygoje „Kritinis laikotarpis“ (*Klimaktery*. 1683). Rašoma, kad Jonas Kazimieras, jaunystėje keliaudamas į Romą su karaliumi Vladislavu užsuko į Asyžių, kur gyveno pamaldus pranciškonų vienuolis, krikščionių mistikas Giuseppe da Copertino. Princas jo paklausė, kuo geriau tapti – jėzuitu ar kardinolu? Šis nesvarstęs atšovė – niekuo! Šventasis Tėvas irgi nepalaikė Jono Kazimiero troškimo būti vienuoliu, atsisakęs suteikti kardinolo laipsnį. Tad karalaitis, trumpai pabuvęs vienuolyne, paliko ordiną, tada tapo kardinolu. Atėjęs laikui grįžti į Respubliką, vėl užsuko pas tą patį Asyžiaus vienuolį sužinoti savo lemties: „*Ach! Būsitate karalius, bet ir jums nesėkmingam, ir pavaldiniams nelaimingiems įgrįs karaliavimas*“, – išpranašavo tas.²³ Ši pranašystė tapo XVIII a. freskos Šv. Jonų bažnyčioje Brno (Čekija) tema.

Realybėje viskas klostėsi paprasčiau. 1641 m. kovą princo užgaida tapti vienuoliu buvo slaptai perduota italų jėzuitų vizitatoriui Fabricijui Banfai.²⁴ Vladislovas Vaza apie tai sužinojo tik po pusmečio. Norėdamas tam sukliudyti, karalius kreipėsi į popiežių Urboną VIII, tačiau bergždžiai. 1643 m. gegužę Jonas Kazimieras slapta išvyko į Loretą, kur apsiliko novicijaus abitą. Tokią Europoje svarbią personą priimti į ordiną jėzuitams neabejotinai buvo garbė. Iš pradžių naujokas uoliai laikėsi regulos, tačiau tarp vienuolyno sienų praleidęs metus, staiga apsigalvojo. Meno istorikė Agnieszka Skrodzka įsitikinusi, kad taip nutiko dėl Vladislavo Vazos intensyvaus spaudimo popiežiui ir jėzuitų vyresnybei.²⁵ Netrukus karalaitis gavo kardinolo kepurę, bet popiežius Inocentas X atleido

jį iš ordino. 1646 m. grįžo į Varšuvą, dėvėdamas pasaulietiniais rūbais, o po metų atsižadėjo kardinolo titulo: „*Jo Eminencija negalėjo vienu metu naudoti kunigo ir karūnos regalijų savo herbe*.“²⁶ Beje, kardinolo Jono Kazimiero portretas prieš Antrąjį pasaulinį karą dar kabojo Romos Il Gesu bažnyčioje.

Broliška kova dėl karūnos

Vis dėlto likimas Jonui Kazimierui parengė staigmeną. Netikėtai nuo dizenterijos mirė septynmetis sūnėnas, o po metų (1648 m. gegužės 20 d.) Merkinėje ir pats karalius Vladislovas. Princui atsivėrė kelias į Respublikos sostą. Apie įbrolio mirtį sužinojęs Vienoje, kur ieškojo kandidatės į žmonas,²⁷ viską metęs išskubėjo namo. Karaliaus mirtis šoko regione nesukėlė, mat jis jau senokai skundėsi nusilpusia sveikata.²⁸ Aišku, nerimą kėlė faktas, kad Vaza nepaliko įpėdinio. Potencialiais kandidatais tapo du jaunesni velionio įbroliai – Jonas Kazimieras ir Vroclavo bei Plocko vyskupas Karolis Ferdinandas.

Tarpuvaldžio pradžioje sklandė gandai (kurstomi bajorų vaizduotės arba dvaro paskalų), esą merdėdamas karalius liepęs įpėdiniu išrinkti arba Karolį Ferdinandą, arba savo svainį Noiburgo kunigaikštį, arba kurį nors svetimšalį, tačiau įspėjęs dėl Jono Kazimiero.²⁹ Pretendentų sąrašas ilgėjo. Birželio 18 d. kazokų vadas Bogdanas Chmelnickis Rusijos carui Aleksejui Michailovičiui rašė, esą kazokai trokšta jį regėti lenkų soste.³⁰ Sievsko vaivada tvirtino: „*Bajorai ir miestiečiai Seveže, Naugarduke, Kijeve [...] nori Lenkijos–Rusijos sąjungos*.“³¹ Brandenburgo įgaliotinis siūlė kandidatuoti elektoriui Frydrichui Vilhelmui, tikindamas, kad yra šansų laimėti. ATR bajorai dar nebuvo rimtai apsisprendę.

Respublikos žlugimo pradžia tapo Ukrainos kazokų sukilimas. Nuo tada regresas sistemiškai užvaldė visas socialines, politines krašto sritis. „*Po auksinės ramybės, po laisvų metų sekė audringas laikotarpis [lot. tempestas] ir siaubingas karo žaibas [bellorum fulmina]*“,³² – iš stovyklos ant Dniepro kranto 1648 m. gegužės 17 d. Karūnos didysis etmonas Mikalojus Potockis rašė Gniezno arkivyskupui Maciejui Lubienskiui. Karvedys taikliai įvertino situaciją, susiklosčiusią, kai

kazokų armija sutriuškino Respublikos dalinius prie Geltonųjų vandenų. Tuo metu Lovičiuje *interrex* Lubienskis (laikinais perėmęs valstybės vairą) paskelbė universalą, kad liepos 14 d. šaukiamas konvokacinis seimas. Beje, dėl *primo interrex* senyvo amžiaus valdžia *de facto* atiteko Karūnos didžiajam kancleriui Jurgiui Osolinskiui. Pasak istoriko Adamo Kersteno, „*šis universalas, nors rėmėsi ankstesnio universalu, paskelbto 1632 m. bekaralmečiu, tezėmis, aiškiai pabrėžė, kokią grėsmę kelia sukilimas Ukrainoje.*“³³ Maža to, po dešimties dienų įvyko Korsuno mūšis, kai į kazokų nelaisvę pateko abu Karūnos etmonai – Mikalojus Potockis ir Marcinas Kalinovskis. „*Sunku apsaugoti, – memuaruose rašė Belzo vaivada Mikalojus Jemiolovskis, – kokia didžiulė baimė ir nerimas užvaldė visą Lenkiją.*“³⁴ Chmelnickio pergalė buvo signalas sukilti visai Ukrainai. Lietuva suprato, kad sukilimas – ne tik Karūnos problema, jis gali išplisti į rytines jos žemes, todėl didysis etmonas Jonušas Radvila nedelsdamas organizavo gynybą ir sustabdė įsiveržusius kazokus.

Birželio 9 d. Lubienskis sušaukė Varšuvos suvažiavimą, kuris nusprendė, kad vienintelis būdas išgelbėti tėvynę – kuo greičiau išsirinkti valdovą. Kandidatais į sostą oficialiai pristatyti abu princai. Užsienio diplomati ja suskubo spėlioti rezultatus. Brandenburgo agentas Peteris Bergmanas elektoriui rašė: „*Daroma prielaida, kad daugiausia balsų gaus karalaitis Jonas Kazimieras, regis, jį palaikys Prancūzija.*“³⁵ Tačiau pažvelkime atidžiau į jo varžovą! Karolio Ferdinando gyvenimą nuo mažens kontroliavo tėvas, šešiametį sūnų paskyręs koadjutorium, o sukakus dvylikai – Vroclavo vyskupu. „*Tiek išvaizda, tiek būdu nebuvo itin malonus, – rašė Visconti’s. – Tamsaus veido, aukšto ūgio, supykęs toks impulsyvus, kad ne kartą mėgino smogti artimiausiam tarnui.*“³⁶ Nepaisant to, puikiai tvarkė finansus, buvo taupus, pats vedė registrą. O apie Joną Kazimierą Venecijos pasiuntinys Janas Tjepolo užsiminė: „*Išlaidus, po tėvo mirties viską prarado Prancūzijoje ir Vokietijoje; lenkai jo nemylė.*“³⁷ Taigi bajorai, išvarginti Vladislavo ir Jono Kazimiero ekstravagancijos, su lūkesčiu žvelgė į Karolį Ferdinandą, įsivaizduodami, kad šiam tauriam žmogui karūna nebus prioritetas. Tačiau klydo – Vroclavo vyskupas, kad ir koks buvo šykštus, kovodamas dėl sosto negailėjo lėšų. Albertas Stanislovas

Radvila delikačiai apibūdino brolius: „*Abu karalaičiai turėjo savų dorybių ir ydų.*“³⁸

Kova dėl karūnos buvo įtempta. Jonas Kazimieras, žinodamas, kad Habsburgai ir popiežius palaikys brolių, kreipėsi užtarimo į Prancūziją, žadėdamas vesti velionio monarcho našlę. Po vyro mirties Liudvika Marija sunkiai susirgo, tačiau karalaitis Prancūzijos ministrą pirmininką kardinolą Jules’į Mazarinį nuramino: „*Jei ši mirs, vesiu kitą prancūzų princesę.*“³⁹ Be to, užsitikrino Švedijos paramą – tvirto Habsburgų atstovo Respublikos soste švedai nenorėjo. Tiesa, prancūzams tada labiau rūpėjo Vestfalijos taika, be to, juos saistė sąjunga su Švedija, tad kištis į ATR reikalus negalėjo, pirmiau nepasitarę su Stokholmu.

Karolį Ferdinandą palaikė didžioji dvasininkijos ir bajorijos dalis. Tai matydamas Osolinskis nutarė remtis kitatikiais, tikindamas, kad religinės laisvės jie sulauks, tik valdant Jonui Kazimierui. Pamario vaivada Gerardas Denhofas evangelikų vardu net kreipėsi paramos į Brandenburgo elektorių, įtakingą Respublikos vasalą.⁴⁰ Kitu žingsniu reikėjo užsitikrinti iškilų senatorių balsus, todėl kandidatai išsiuntė delegacijas. Iš pradžių šie laikėsi neutraliai. Vienintelis Gniezno arkivyskupas palaikė (tiesa, vėliau apsigalvojo) Joną Kazimierą, įkalbinėdamas Karolį, kad pasitrauktų iš varžybų. Aktualizuotos ir vidaus problemos. Jonas Kazimieras žadėjo surinkti 3 tūkst. karių, kuriuos ves prieš kazokus. Savo ruožtu Karolis suteikė Respublikai reikšmingą paskolą bei asmeninėmis lėšomis išsiuntė į Barą 200 dragūnų, 400 pėstininkų.⁴¹

Per visą rinkimų laikotarpį jėgų pusiausvyra buvo apylygė, todėl konvokacinio seimo posėdžiai virto aštrios polemikos arena tarp dviejų priešiškų stovyklų. „Nuosai kiekieji“ (palaikė Joną Kazimierą), vadovaujami Osolinskio ir Braclavo vaivados Adomo Kisieliaus, siūlė nuolaidžiauti kazokams, o „karingieji“ (palaikė Karolį Ferdinandą), vadovaujami Rusios vaivados Jeremijaus Višnioveckio ir Karūnos didžiojo vėliavininko Aleksandro Koniecpolskio, ragino maištą numalšinti jėga. Galop konvokacinis seimas nutarė derėtis su Chmelnickiu, kad išardytų totorių-kazokų sąjungą. Net vykstant posėdžiams, broliai ieškojo sąjungininkų. Jono Kazimiero šalininkais tapo Krokuvos vyskupas Piotras Gembickis, Žemaitijos vyskupas Jurgis Tiškevičius bei karalienė. O varžovą palaikė Chod-

kevičių ir Sapiegų giminės (vėliau apsigalvojusios).⁴² Liepos pabaigoje sėkmė šypsojosi Karoliui Ferdinandui, tačiau rugpjūčio pradžioje pasirodė naujas kandidatas – Transilvanijos kunigaikštis Jurgis Rakočis, kurį rėmė Lietuvos lauko etmonas Jonušas Radvila, siekęs į ATR sostą atvesti kalviną. Anot istoriko Ludwiko Kubalos, „*jo kandidatūra rėmėsi kalvinistais, arionais, dizunitais, Kuršo hercogyste, [...] Turkija, Valakijos gaspadorium, o labiausiai Chmelnickiu.*“⁴³ Vengras žadėjo, jei bus išrinktas, skirti Respublikai 30 tūkst. karių. Jo kandidatūra, išskyrus Ukrainos bajorus, visuomenės palaikymo nesulaukė.

Detaliau nesigilinant į rinkimų užkulius, matyti, kad elekcinio seimo išvakarėse Jonas Kazimieras ne tik neturėjo tvirtų sąjungininkų, bet ir prarado viltį laimėti. Anot Brandenburgo diplomato Johanno von Hoverbecko, karalaitis sakęs, kad „*mieliau matytų karūnuotą elektorių Frydrichą Vilhelmą ar Transilvanijos kunigaikštį negu savo brolių ar svainių.*“⁴⁴ Jis buvo pasiryžęs sukelti net pilietinį karą. Spalio 6 d. prasidėjusį elekcinį seimą netikėtai nustelbė rugsėjo 23 d. tragedija – Piliavcų mūšis laikytas ATR „šlykščia gėda“, nes bajorai, susidūrę su priešais, taip išsigando, kad daugelis sulindo į kanapas.⁴⁵ Taigi totorių-kazokų armijai neliko paskutinės kliūtys veržtis į etnines lenkų žemes. Ironiška, tačiau 1648 m. elekcinis seimas vaizdžiai iliustravo valstybės silpnėjimą. Nors magnatų interesus gynė ginkluoti daliniai, Respublika stokojo pajėgų kovai su kazokais. Karių algoms trūko pinigų, tačiau didikai buvo gausiai papirkinėjami. Tad bajorus užvaldė panika, o karalienė Liudvika Marija nusprendė persikelti į Torunę. Prancūzų pasiuntinys Ludvikas d'Arpajonas rašė: „*Respublikos padėtis beviltiška. Totoriai netrukus stovės Varšuvoje.*“⁴⁶ Piliavcų katastrofa virto folkloro elementu, pavyzdžiui, sukurta „Graudi giesmė apie armijos išsiskirstymą Piliavcuose“.⁴⁷

Pralaimėjimas sudavė pirmąją smūgį Karoliui Ferdinandui: „*Respublikai reikėjo karaliaus kario, tokio kaip Steponas Batoras ar bent Vladislovas Vaza.*“⁴⁸ Be to, ieškoti pagalbos privertė užsienyje, o čia ranką ištiesė prancūzai. Nors pirmosiomis elekcinio seimo sesijos savaitėmis persvarą turėjo Karolio Ferdinando rėmėjai, tačiau pasinaudoti savo pranašumu jie neįstengė. Be to, mirė Transilvanijos kunigaikštis. Žinia apie Rakočio mirtį ženkliai

nusvėrė rinkimų svarstyklės Jono Kazimiero naudai – be maž visi vengro šalininkai, daugiausia kitatikiai, perbėgo jo pusėn, baimindamiesi Karolio Ferdinando aplinkos jėzuitų. Galop vienas po kito Jonui Kazimierui prisiekė aukščiausi magnatai. Lietuvos atstovai pareiškė, kad jei Karūnos deputatai vieningai neapsispręs, šie didžiuoju kunigaikščiu išsirinks Joną Kazimierą.⁴⁹ Net matydamas tokią aiškią persvarą, Karolis Ferdinandas neatsisakė kovos, nors tą padaryti ragino pati karalienė.

Tašką padėjo Chmelnickis, pagrasinęs žygiuoti į Varšuvą, jei nebus išrinktas Jonas Kazimieras. Kodėl kazokų etmonas sumanė remti šį kandidatą? Matyt, suprato, kad Karolio Ferdinando pergalė reikštų karą su Respublika. O jo konkurentas stengsis sustiprinti karališką valdžią, išlaikys senas ir suteiks naujas privilegijas, užmezgdamas glaudesnius ryšius su kazokija.⁵⁰

Lapkričio 11 d. Karolis asmeniškai susitiko su broliu, susitakė, lapkričio 14 d. atsižadėjo tolesnių varžybų. Lapkričio 20 d. Jonas Kazimieras buvo išrinktas monarchu. Prancūzų poetas François le Métel de Boisrobert'as, kalbėdamas apie Respublikos tarpuvaldį, pasišaipė: „*Karalaitis Kazimieras – karalius? Nesuprantama, kaip lenkai pasodino į sostą šį kvailį su vienuolio gobtuvu.*“⁵¹

Narsa ir kvailumas

Jonas Kazimieras, 1649 m. sausio 17 d. karūnuotas Vavelio katedroje, gegužę vedė Liudviką Mariją, nors bajorai nuoširdžiai jos neketė. Tai buvo nepriklausoma, stipri asmenybė, šioje Europos dalyje besirūpinanti Prancūzijos dvaro interesais. Beje, 1661 m. ji įkūrė pirmąjį ATR laikraštį *Merkuriusz Polski Ordynaryjny* ir literatūrinį saloną. Respublikos sostą Jonas Kazimieras užėmė, būdamas trisdešimt devynerių metų, niekas iš Vazų ATR skeptro negavo tokia brandžiame amžiuje.⁵² Vis dėlto branda nežengė koja kojoni su išmintim. Istoriografai pabrėžia, kad karalius neturėjo politinio talento, be to, labiausiai bijojo ne kaimyninių šalių agresijos, o netekti sosto dėl sąmokslų. Jau karūnaciniame seime įsiplieskė ginčas su pavaldiniais. Pasak istoriko Tadeuszo Wasilewskio, „*valdovas erzino bajorų visuomenę beveik kiekvienu savo judesiu ir neturėjo autoriteto.*“⁵³

Valdymo pradžioje monarchas toliau malšino sukilimą Ukrainoje. Nedaug trūko, kad 1649 m. vasarą jo vadovaujamas pagalbos žygis į Zbaražo tvirtovę, apgultą kazokų ir Krymo totorių, būtų paskutinis Jono Kazimiero Vazos gyvenime. Nutraukti apgulties nepavyko, karalius su karvedžiais ties Zborivo miestu patys buvo apsupti priešo. Juos išgelbėjo Krymo chano Islamo III Girėjaus godumas. ATR sutiko totoriams sumokėti 200 tūkst. talerių išpirką⁵⁴ bei kasmet teikti „dovanas“. Chanas nenorėjo, kad Respublika būtų visiškai sutriuškinta, nes tada sustiprėtų kazokai. Nusiplauti gėdą pavyko tik po dvejų metų, kai 1651 m. birželio 28–30 d. įvyko Berestečko mūšis, tituluojamas „*antruoju Žalgiriu*“. Jonas Kazimieras jam „*vadovavo patarimais bei ranka*“,⁵⁵ t. y. ne tik vakarietišku metodu braižė kautynių schemas, bet ir efektyviai pritaikė šachmatų lentos taktiką (pėstininkų dalinius išdėstė pramaišiu su kavalerija). Žinoma, pergale nuo kritikos neapsaugojo, nes sukilimas nebuvo radikaliai numalšintas. Ypač daug priekaištų turėjo Karūnos pakancleris Jeronimas Radziejovskis, kuris, kerštaudamas dėl karaliaus romano su jo žmona karinės kampanijos metu, subūrė nepatenkintus bajorus. Maištas tąkart neįsiplieskė, bet nemažai bajorų, įkalbėtų pakanclerio, pasitraukė iš stovyklos, sukliudydami tęsti žygį į Ukrainos gilumą.⁵⁶ Tai lėmė, kad kitais metais įvyko Batocho skerdynės – kazokai nužudė Karūnos lauko etmoną Marciną Kalinovskį, išskerdė ATR karinį elitą.⁵⁷ Chmelnickio planui susitarti su Respublika žlugus, etmonas suskubo ieškoti sąjungininko. Juo tapo Rusijos caras, kurio globai kazokai pasidavė po Perejeslavlio sutarties (1654).

Radziejovskio ir Jono Kazimiero nesantaika virto ilgalaikiu politiniu skandalu. Karalius norėjo bajorams parodyti, kad nesileis šantažuojamas. Tad pakanclerio šalininkas Seradzo kardininkas Stefanas Zamoiskis seime emocionaliai rėžė: „*Pas mus valdo įstatymai, ne karalius*“ (*U nas lex regnat, non rex*).⁵⁸ Šią frazę Jonas Kazimieras iš klausė sukandęs dantis, bet jį apskriejo Europą. Išvytas iš šalies, Radziejovskis perėjo tarnauti Švedijos karaliui, pakurstydamas jį užpulti Respubliką.⁵⁹ Užgulę rūpesčiai atitraukė Joną Kazimierą nuo 1652 m. seimo darbo. Nesutarę opiais klausimais, deputatai kovo 9 d. nusprendė sesiją atidėti. Tačiau Upytės pasiuntinys Vladislovas

Sicinskis, šuktelėjęs „*neleidžiu pratęsti*“, išėjo. Kitą dieną jo niekur neradus, audringą seimo darbą teko nutraukti, atsivėrė durys *liberum veto* demonui. Kas įkvėpė Sicinskį, nėra žinoma. Galbūt vykdė Jonušo Radvilos paliepimą, nors rūmai kaltino Radziejovskį (dabar ši versija atmetama).⁶⁰

Tuo pat metu regione brendo dar didesnis konfliktas. Respublikos ir Švedijos santykiai buvo pakankami artimi, kad tarp jų prasidėtų lenktynės. Deja, augančio pavojaus Jonas Kazimieras nepaisė ir tyčia ardė abiejų šalių derybas, vykusias Liubeke 1651–1653 m., aiškiai demonstruodamas panieką, nors Švedija po Trisdešimties metų karo išaugo į regiono galybę, tad provokuoti ją atrodė absurdiška. Priešingai, reikėjo dėti pastangas, kad savo jėgą skandinavai nukreiptų prieš Maskvą. Švedijos karalienė Kristina suvokė, kad ATR soste sėdintis pusbrolis susitarti nelinkęs. „*Tokį Jono Kazimiero elgesį lėmė faktas, kad Švediją valdo moteris, taigi ji nekels rūpesčių*“,⁶¹ todėl savo pasiuntiniams karalius draudė priimti bet kokius sprendimus. Tačiau 1654 m. padėtis pasikeitė – karalienė atsisakė sosto, kurį užėmė Karolis X Gustavas. Beje, Jonas Kazimieras pareiškė protestą dėl jo karūnavimo. Nors tai buvo bereikšmis gestas, tačiau įžeidė Švedijos valdovo ambicijas, o jis kaip tik svarstė, ką pasirinkti būsimo karo taikiniu. Maža to, Jonas Kazimieras nuolat erzino giminaičius, oficialiai naudodamas karališkuosius Švedijos titulus arba už jų atsisakymą reikalaudamas kompensacijos, nors atsisakyti pretenzijų į užjūrio sostą buvo viena iš sąlygų, kad galėtų tapti ATR valdovu. Toks užsispyrimas stebino, nes Respubliką su Švedija siejo ne stabili taikos sutartis, o tik sudarytos eilinės paliaubos. „*Atrodo, visi be išimties Vazos buvo godūs, bet kai kurie nepasižymėjo ir protu*“.⁶²

Vis dėlto Respublika turėjo šansą „tvano“ išvengti. Invazija tikriausiai nebūtų prasidėjusi, jei 1655 m. vasario pabaigoje į Stokholmą atvykęs ATR pasiuntinys Sandomiro stalininkas Andrius Morštynas būtų sutikęs su reikalavimais, kad Jonas Kazimieras atsisakytų Švedijos sosto, atiduotų Livonijos kunigaikštystę ir Mėmelį su Pilava (Prūsijos kunigaikštystė) mainais į tinkamą kompensaciją elektoriui. Tačiau misija patyrė fiasko. „*Tiek Morštyno rangas, tiek kvalifikacija neatitiko situacijos*

*rimtumo, kėlė abejonių net lenkų senatoriams.*⁶³ Be to, karalius pasiuntinį išsiuntė nenoriai, spaudžiamas lietuvių. Apskritai dauguma senatorių, kad ir kokie buvo politiniai jų įsitikinimai, siekė derėtis su švedais. Nujautė, kad Švedijos ataka Respublikai reikš katastrofą, todėl nuolaidos, net ir teritorinės, laikytos būtinomis, jei nenorima kovoti trim frontais (vyko karas su Maskva). Deja, karalius liko nepalaužiamas. Atrodo, Jonas Kazimieras darė viską, kad susilpnintų savo autoritetą. 1655 m. pavasarį valdovas, apimtas beribio pasitikėjimo, teigė: „*Švedas ne toks baisus, kaip bailiai piešia.*“⁶⁴ Karo išvakarėse šie žodžiai skambėjo populistiškai.

Gėdinga katastrofa

Kazokams prisiekus ištikimybę carui, ATR įsivėlė į pražūtingą karą su Rusija (1654–1667), nors jam buvo visiškai nepasirengusi – kariuomenė maža, išdas pustuštis, didikai susivaidiję. Respublikos seime virė debatai, kam įteikti laisvas etmonų buožes. Karalius susilaukė nuo dalybų, nes norėjo kuo ilgiau savo rankose išlaikyti karinę valdžią. Tad prabilta apie jo nuvertimą nuo sosto. Jonušas Radvila oficialiai pakvietė Transilvanijos kunigaikštį Jurgį II Rakočį tapti ATR valdovu.⁶⁵ Sumanymas nepavyko, tačiau, nepraėjus nė metams, seimo rietenos vėl sukėlė krizę. 1655 m. vasarį Poznanės vaivada Kristupas Opalinskis paprašė Brandenburgo elektoriaus, kad apsaugotų Didžiąją Lenkiją ir stotų Respublikos pusėn prieš švedus. Kitaip tariant, suvokė, kad galima ir pakenkti monarchui, ir tarnauti tėvynei. Nors elektorius seniai troško ATR žemių, priimti tokio sprendimo nesiryžo. Savo ruožtu Vaza apribojo Radvilų galias. Lietuvos lauko etmonu paskyrė savo šalininką Vincentą Gosievskį, „*kuris buvo panašėnis į ispaną ar į velnią, negu į lietuvį. Puikus karys, dar geresnis politikas, eruditas ir nepaprastai klatinga asmenybė.*“⁶⁶ Būdamas lojalus karaliui, didikas turėjo suardyti Lietuvos didžiojo etmono Radvilos planus, net jeigu jie naudingi valstybei. Taigi nesantaika tarp institucijų palaipsniui griovė parlamentarizmą. Pawełas Jasienica rašo: „*Prieš prasidedant karui, mūsų senatoriai suvokė, kad švedai kliausis ne tiek savo ginklais, kiek Abiejų Tautų Respublikos neapykanta Jonui Kazimierui.*“⁶⁷

Itin neapgalvotas sprendimas buvo Didžiosios Lenkijos pajėgas 1655 m. birželio 7 d. perkelti į Ukrainos frontą, nes žinios iš Stokholmo jau kėlė nerimą. Bet Jonas Kazimieras labiau negu prastėjančia valstybės būkle tada domėjosi žmonos freilina Ana Schoenfeld (jų romanus užsimezgė 1654 m. ir toliau plėtojosi Silezijoje, kur valdovas slėpėsi nuo švedų).⁶⁸ Vis dėlto kapituliacija prie Ujscės ir vėlesni bandymai nesėkmingai sustabdyti Švedijos pajėgas valdovui atvėrė akis. Karolio Gustavo armija Respubliką puolė iš dviejų pusių – Didžiosios Lenkijos ir Kuršo. Negana to, rusų kariuomenė rugpjūčio 8 d. okupavo Vilnių. Nedidelis Radvilos pulkas, sudeginęs Žaliąjį tiltą, pasitraukė Kėdainių link. Įžengę priešai sostinėje plėšikavo, 17 dienų siautėjo gaisras. Nuniokoto miesto vaizdas sukrėtė atvykusį carą, jis įsakė nedelsiant palaidoti lavonus, pūvančius gatvėse. Netrukus užimtas Kaunas, Gardinas. Niūrią atmosferą aprašė karaliaus sekretorius Steponas Medekša: „*Užėjome [Kaune] į parapijos ir moterų vienuolyno bažnyčias, [...] viduje altoriai išvartyti, vietomis apdeginti, knygos suplėšytos, numirėliai iš karstų išmėtyti.*“⁶⁹

Nesulaukę rimto pasipriešinimo, švedai beregint okupavo bemaž visą Karūną ir nemažą Lietuvos dalį. Jonas Kazimieras su dvaru spalio 17 d. pabėgo į Habsburgų valdomą Sileziją (Gloguveką). Tą pačią dieną kapituliavo Krokuva. Tiesa, Karūnos lauko etmonas Stefanas Čarneckis nesijautė nugalėtas, nes karininkams leista saugiai pasitraukti iš miesto. Karolis Gustavas narsiam savo priešui net padovanojo žirgą.⁷⁰ Su Krokuvos gyventojais irgi elgtasi palyginti švelniai. Užkariautojas norėjo pasirodyti ne tik stiprus, bet ir kilniaširdis valdovas. Švedų armija įžengė į miestą naktį, be iškilmių. Vavelio pilyje karaliaus gidu tapo Krokuvos kanauninkas, biografas Simonas Starovolskis. Vedžiodamas po rūmų katedrą, stabtelėjęs prie Vladislavo Lokietkos antkapio, užsiminė, kad šis net tris kartus grįžo į karalystę. Karolis Gustavas atkirto: „*Jonas Kazimieras, kartą ištremtas, atgauti prarastos karalystės daugiau nebegalės.*“ Kanauninkas sudvejojo: „*Kas žino? Nes ir Dievas galingas, ir likimas permainingas.*“⁷¹ Švedo reakcija nežinoma, tačiau Krokuva jo keršto neišvengė. Pasak šaltinių, karališkieji kapai, rūmų menės buvo apiplėštos, bažnyčioms uždėta didžiulė kontribucija. Visas švedų grobis Krokuvoje siekė 600 tūkstančių zlotų. Praė-

jus kelioms dienos po senosios sostinės žlugimo, didžiūma Karūnos vaivadijų prisiekė Švedijos karaliui.⁷² Taip elgtis skatino tiek ATR valdovo panieka valstybės interesams, tiek magnatų asmeniškumai.

Lietuviai, netikėdami, kad seksis kovoti su Maskva, irgi ketino pasiduoti Karoliui Gustavui. Pamaldus kalvinistas Radvila nekentė švedų liuteronų, bet nusileido, trokšdamas apsaugoti tėvynę. Maskvenų barbarizmas, ypač rugsėjo 11 d. Zapyškyje, grėsė lietuviams fiziniu susidorojimu.⁷³ Švedai tokiu elgesiu dar negarsėjo. Išmušė valanda išbandyti Liublino uniją. Po ilgų derybų⁷⁴ su Švedijos maršalu Magnusu de la Gardie, spalio 20 d. Radvila pasirašė Kėdainių uniją – nustatyta, kad Karolis Gustavas taps didžiuoju kunigaikščiu, šalį valdys jo vietininkas. Žadėta palikti senąją tvarką, nevaržyti religinės ir luominės laisvės.⁷⁵ Tai rodo, kad Liublino unija Lietuvos visuomenės dar nebuvo smarkiai paveikusi. Tačiau vietininku tapo ne Radvila, o Estijos gubernatorius Bengtas Skytte. Maža to, užimtame krašte švedai įvedė savo tvarką, naudojosi ištekliais, nevengė agresijos, pavyzdžiui, jei pasipriešindavo miestas, sudėgindavo aplinkinius kaimus, negailestingai žudė belaisvius ir kt. Jonas Kazimieras mėgino susigrąžinti atskilusią Lietuvą, atsiųsdamas Gosievskio kariauną.⁷⁶

Radvila, nusivylęs švedais, kaltinamas išdavyste, pasitraukė į Tikocino pilį, ten ir mirė. Šiandien lenkų istoriografija jį laiko išdaviku, tačiau tokį įvaizdį XIX a. sukūrė lenkų rašytojas Henrykas Sienkiewiczus romane „Tvanas“ (*Potop*, 1884–1886). Siekdamas intriguojančio siužeto, iškraipė istorinius faktus. Trilogija parašyta, norint paguosti lenkų širdis, kenčiančias po skaudžių padalijimų. Nenuostabu, kad autorius išvalė literatūrinį prieangį nuo faktų, neatitinkančių jo vizijos. Antai Kėdainių sutartį tyčia perkėlė į rugpjūčio mėnesį, kai buvo sudarytas Josvainių aktas. Taigi Radvila paverstas išdaviku, atsakingu už visas negandas. Tokios rašytojo manipuliacijos užbūrė net kelias lenkų kartas, jų sąmonę ir vaizduotę.⁷⁷

Radvila nebuvo išdavikas, tiesiog tikėjosi šalį, virtusią Švedijos protektoratu, valdyti kaip „nekarūnuotas LDK valdovas“. Bajorų atsitraukimas, nors atrodė ciniškas, buvo racionalus, nes jie suvokė, kad neįmanoma kariauti keliais frontais vienu metu. Be to, pasiduodant galinges-

niam vietinio karaliaus giminaičiui, tikėtasi sutramdyti kitus priešus. Istorikės Urszulos Augustyniak teigimu, „*magnatų veiksmai, prašant svetimų šalių (Opalinskis kreipėsi į Brandenburką, Radvila – į Švediją) apsaugos, kaip ir paniška karaliaus dvaro reakcija į švedų invaziją, liudija, kad niekas netikėjo galimybe išlaikyti Respubliką ligtoline forma.*“⁷⁸

Kai įvykių Karūnoje ir Lietuvoje aidas pasiekė Gloguveką, Jono Kazimiero aplinka tai vertino skirtingai – vieni laikė ženklų imtis energingų veiksmų, kiti nusprendė likti stebėtojais. Būtent tada sužibėjo Liudvika Marija, tremtyje perėmusi politinį vairą iš dvejojančio sutuoktinio. Karalienė susisiekė su ištikimais magnatais, su miestais ir partizanų būriais. Apginklavo kariuomenės dalinius, liepusi, kad specialiai įkurta kalykla papuošalus perlydytų į monetas.⁷⁹ Tuomet išleistos pirmosios timpos (mažavertės monetos), vėliau atsirado net populiarius posakis: „*Geras pokštas pinigų vertas*“ (*dobry żart tynfa wart*). Liudvikos Marijos autoritetas tarp bajorų išaugo. Ji atkakliai ieškojo sąjungininkų, neniekindama turkų, olandų, net rusų pagalbos. Istorikas Edvardas Rudzkiš rašo: „*Stiprus jos charakteris, sumanumas ir talentas palaikė tiek sutuoktinio dvasią, tiek išsklaidė daugybės senatorių nusivylimą. Lenkijos istorijoje dar niekada nė viena monarcho žmona neatliko tokios svarbios funkcijos, nesiryžo savarankiškai priiminėti įstatymų.*“⁸⁰ Bet Joną Kazimierą grąžinti į tėvynę apsiėmė Karūnos lauko etmonas Jurgis Sebastianas Lubomirskis. Vis dėlto karalius, nepaisydamas nei karinio ATR persilaužimo ties Jasna Gora, nei lapkričio 20 d. paskelbto Opolės universalos, kuriuo pats valdovas šaukė tautą sukilti prieš švedus, teikėsi palikti Sileziją tik po mėnesio.

Norėdamas padėkoti už laimingą įvykių posūkį bei nuteikti visuomenę kovai, Lvovo katedroje priešais Maloningosios Dievo Motinos atvaizdą Jonas Kazimieras 1656 m. balandžio 1 d. davė įžadą, kad patikės Respubliką Dievo Motinos globai, pagerins valstiečių ir miestiečių padėtį, kai tik šalis atsikratys okupantų. Šią religinę mistifikaciją inicijavo Liudvika Marija, imdama pavyzdžiu Prancūzijos karaliaus Liudviko XIII identišką 1638 m. įžadą.⁸¹ Vis dėlto Jonas Kazimieras neturėjo realios galios palengvinti žemesniųjų luomų būklę, nes tam priešinosi

bajorai. Esminis dėmesys sutelktas į tikėjimo ideologiją bei augantį katalikų fanatizmą. Karalius tautos vardu meldė Dievo Motinos, kad padėtų kovoti „su Šv. Romos bažnyčios priešais.“⁸² Taigi konfliktui suteiktas religinis atspalvis. Užmiršta vienintelė smulkmena – Respublikoje gyveno ne vien katalikai. Jasienica konstatavo: „Romos religiją imta tapatinti su lietuvių ir lenkų tautomis, tai buvo senosios valstybės dekalogo, skelbusio lygias tikėjimo privilegijas, laidotuvės.“⁸³

Jausdami grėsmę, kitatikiai suskubo šlietis prie švedų stovyklos. Praėjus vos trim savaitėms po įžado Lvo-ve, partizanai užėmė Lešną, kitatikų bastioną, prasidėjo kruvinos skerdynės – fanatikai be gailesčio žudė liuteronus ir žydus, „o kai šių pritrūko, gaudė bajorų žmonas ir dukras.“⁸⁴ Suirutės epicentre atsidiūręs žymus čekų mąstytojas, šiuolaikinės pedagogikos kūrėjas Janas Amosas Komenskis,⁸⁵ kuris čia persikėlė dėl persekiojimų Čekijoje ir daugiau kaip du dešimtmečius džiaugėsi religine laisve, buvo priverstas išvykti į Amsterdamą. Su žudynėmis Lešne gali konkuruoti nebent skerdynės Veliunyje – išlipepsnojus valstiečių sukilimui, ten buvo išžudyti visi kitatikiai, net moterys ir vaikai. Po penkių dienų žvėriško siautėjimo, kaip rašo švedų istorikas Peteris Englundas, „gatvėse mėtėsi nuogi palaikai, apgraužti kiaulių.“⁸⁶ Kita-me mieste išsigelbėjusioms moterims buvo nupjaustytos ausys kaip prostitutėms. „Tvano“ periodu iš 200 protestantų bendruomenių, buvusių šalies pietuose, liko vos 25, sudeginta apie 500 bažnyčių. Didžioji Lenkija per trumpą laiką virto griuvėsiais.

Karinė situacija netrukus pasikeitė. Didysis etmonas Povilas Sapiega pietvakarinėje Lietuvos dalyje telkė pajėgas gelbėti Respublikai, o Lenkijoje priešintis švedams pradėjo partizanai. Be to, atvira kova virto nesutarimais tarp Rusijos ir Švedijos. Prie to prisidėjo Gosievskis, i-tingęs Maskvą, kad bendradarbiautų su ATR, pasitelkdamas net apgaulingą dokumentą, esą Karolis Gustavas ruošiasi pulti carą.⁸⁷ 1656 m. rugpjūčio 12 d. paskelbtos Rusijos ir Lietuvos paliaubos, o kitų metų vasarą Sapiegai pavyko nuvesti lietuvių pajėgas iki Varšuvos. Po ilgų dvejonių Viena irgi nusprendė padėti Respublikai. Kita vertus, Radnote (dab. Iernutas, Rumunija) tų pačių metų gruodžio 6 d. Švedija, Transilvanija, Brandenburgas, ka-

zokai ir Radvilos sudarė koaliciją, ketindami padalyti Respubliką (aktą pasirašė tik Švedija ir Transilvanija). Šie planai žlugo, kilus Danijos–Švedijos karui ir dėl Jurgio II Rakočio pralaimėjimo. Jonas Kazimieras 1656–1657 m. vis dėlto įrodė savo karinę jėgą per Varšuvos, Krokuvos ir Torunės apgultis. Ypač skaudus buvo lietuvių ir lenkų atsitraukimas prie Varšuvos (1656 m. liepos 28–30 d.), nes švedų ir Brandenburgo pulkai, užėmę ATR sostinę, ėmė ją niokoti. Karališkoji pilis bemaž sunaikinta. Švedai, anot istorikės Marios Romanowskos-Zadroznos, išvežė prabangius baldus, indus, meno kolekcijas, nuskuto net paausutas juostas, puošusias rūmų interjerą, pavogė freilinių sukneles, išėmė langus, duris su staktom, grindis, laiptus, židinius, nuplėšė apmušalus.⁸⁸ Krokuvoje iš karaliaus Vladislovo karsto išlupo sidabrinės vinis, pavogė šv. Stanislovo karstą, iš Gniezno išvežė Žygimanto Vazos funduotą šv. Voicecho sarkofagą,⁸⁹ Lovičiuje išlupo vargonų vamzdžius. Lietuvos ir Lenkijos valstybės, vienuolynų archyvai, kilmingų šeimų bibliotekos buvo išvežtos į Stokholmą, dalį tų vertybių pavyko susigrąžinti beveik po šimtmečio.⁹⁰

Nors pergalių daugėjo, viską aptemdė Bydgoščiaus sutartis, 1657 m. lapkričio 5 d. pasirašyta tarp Respublikos ir Brandenburgo, atleidusi elektorių nuo feodalinės priklausomybės ATR. Nesėkme baigėsi didysis politinis projektas įkurti Trijų Tautų Respubliką (*Rzeczpospolita Trojga Narodów*).⁹¹ Remiantis Hadziačo unija (1658), sudaryta po Chmelnickio mirties, Lietuvos, Lenkijos ir Rusios teisės turėjo būti sulygintos. Tai nevirto realybe dėl politinio kazokų susiskaldymo – Ukraina buvo pada-lyta į dešniakrantę (Respublikos valdos) ir kairiakrantę (okupuota Rusijos). „Tvano“ laikotarpiu Jonas Kazimieras iš Karūnos, beje, išvarė didžiumą žydų.⁹² Olivoje 1660 m. gegužės 3 d. ATR pasirašė taiką su švedais be teritorinių pakeitimų, o Vaza atsisakė pretenzijų į Švedijos sostą.

Karai žymėjo Švedijos imperijos (*stormakstid*) pradžią ir ATR galios saulėlydį.⁹³ ATR prarado beveik 40 proc. gyventojų, per šį konfliktą patirtas didžiulis demografinis, kultūrinis ir politinis nuostolis. Grūdų eksportas, kuriuo rėmėsi šalies ekonomika, sumažėjo 60 proc.,⁹⁴ nes atsirado naujas stiprus konkurentas – Rusija, prekes tiekusi vakariečiams patrauklesnėmis kainomis. Įžengusi į

europietiškas rinkas, Maskvai stengėsi pašalinti Švediją iš rytinio Baltijos jūros kranto ir perkelti sienas į Vakarus.⁹⁵ Būtent XVII a. viduryje Rusija virto ekspansine grėsme kaimynams. Taigi „tvanas“ – vienintelė, deja, neišnaudota priemonė sustabdyti rusų žygį į Europą. Tai buvo ne tik politinė, bet ir civilizacinė ATR katastrofa.

Absolutizmo ištakos

O kas būtų nutikę, Švedijai laimėjus? Asimiliuoti bei nutautinti Respubliką dėl didžiulio jos ploto ir gyventojų įvairovės nebūtų pavykę. Greičiausiai būtų buvusi suvaldyta magnatų anarchija, sustiprinta centrinė valdžia ir karinė galia. Bet kartu dar labiau intensyvėtų religinis fanatizmas, pavertęs ATR šalimi, engiančia kitatikius. Liudvika Marija seniai ketino reformuoti valstybę, ragindama sutuoktinį to imtis iškart po karo. Reikėjo sustiprinti silpną monarcho poziciją, sureguliuoti seimo posėdžius, kurie trukdavo išstis valandas, bet svarbiausi klausimai likdavo neaptarti. Problemiška vienbalsiškumo taisyklė, atsiradusi dėl bajorų regionalizmo, trukdė priimti svarbius sprendimus. Privilegijuoti etmonai armiją pasitokdavo savo reikmėms.⁹⁶ Būtent reaguodami į tai monarchai siekė rinkimus *viritim* pakeisti *vivente rege*, kai naujas valdovas išrenkamas senajam dar gyvam esant, kad valdžia liktų vienos dinastijos rankose, o ateityje formuotųsi paveldimoji monarchija. Be to, akcentuota, kad šitaip bus išvengta bekaralmečio krizės.

Dvaras stengėsi 1661–1662 m. seime paspartinti rinkimus *vivente rege*. Kandidatais į sostą Liudvika Marija siūlė prancūzų kunigaikštį Henri de Burboną-Condé d'Enghien arba jo tėvą Didįjį Condé.⁹⁷ Karaliaus stovyklai atstovavo Stefanas Čarneckis ir Vincentas Gosieviskis. Už paramą reformoms valdovas dalijo didikams žemes, titulus, pareigas. Šį papirkinėjimą finansavo Prancūzijos ambasada. Negana to, karalienės freilinos buvo ištekinotos už žymių giminių – Vielopolskių, Krasinskių, Pacų.⁹⁸ Bene garsiausia Marijos Kazimieros d'Arquien (*secundo voto* Sobieska) ir Jono „Saupon“ Zamoiskio santuoka. Tai dar labiau sustiprino dvaro poziciją. Vis dėlto stipri karališkoji partija susidūrė su įtakinga opozicija, kuriai vadovavo Jurgis Sebastianas Lubomirskis. Jį rėmė Bran-

denburgas bei austrai, nenorintys, kad Respublikos soste atsidurtų Liudviko XIV statytinis.⁹⁹ Maža to, bajorija *vivente rege* suvokė kaip „auksinių laisvių“ suvaržymą. Nepadėjo net 1661 m. seime pasakyta garsioji kalba „Kazimiero pranašystės“, kai valdovas perspėjo, kad Rusija, Prūsija ir Austrija ilgainiui pasidalys ATR.¹⁰⁰

Dvaras, supratęs, kad negalės teisėtai realizuoti savo programos, nusprendė griebtis jėgos. Karalienė, pasitekusi Varšuvos apylinkėse stovinčius pulkus, bandė organizuoti valstybės perversmą. Tačiau reikėjo įgyti kariuomenės paramą, o tai nebuvo lengva, nes kariai, maištaujantys dėl seniai negaunamų algų, buvo sudarę konfederacijas.¹⁰¹ Pastangos išardyti Lietuvos konfederaciją baigėsi Gosieviskio nužudymu. Trokšdamas pagerinti karių nuotakas, Jonas Kazimieras 1663–1664 m. surengė karo žygį į Maskvą. Tai buvo paskutinis didelis ATR kariuomenės žygis į Rytus, turėjęs garantuoti, kad perversmo atveju armija liks ištikima ir pataisys valdovo prestižą.¹⁰² Vis dėlto sėkmė nūsikus. Atsimindami pralaimėjimus atviruose mūšiuose, rusai užsidarė tvirtovėse, tad ATR monarchoi beliko grįžti, nieko nepėšus. Būtent šios kampanijos įkarštyje istorikams atsirado proga žvilgtelėti į privatų karališkosios poros gyvenimą. Jono Kazimiero 207 originalūs laišakai Liudvikai Marijai yra bemaž vienintelis privatus jų susirašinėjimas. Kitas, mažesnis, rinkinys saugomas Chantilly archyve (Prancūzija).¹⁰³ Keistasi laiškais ne tik per karo žygį, bet ir valdovui 1664 m. keliaujant po šalį bei kilus Lubomirskio maištui. Įdomu, kad monarchas, 1663 m. pakeliui į Maskvą apsisostojęs Šarogrode (Ukraina), žmonai rašė: „*Jei likimas lems, kad turėsiu žūti, prisiekiu Jums, kad pasaulyje nieko nesigailiu, išskyrus Jus, jei ne Jūs, man visai nerūpėtų mirtis.*“¹⁰⁴ 1664 m. lankydamasis Minske, labai susirūpino dėl ūmaus sutuoktinės negalavimo. „*Jei P. Corade nebūtų užtikrinęs, kad jau sveikstate, būčiau tą pačią akimirką nulėkęs ant sparnų pas jus į Varšuvą.*“¹⁰⁵ Nors karalius, amžininkų teigimu, buvo psichologiškai priklausomas nuo tos įtakingos moters, juodu siejo nuoširdi abipusė meilė.

Nepavykus įgyti kariuomenės lojalumo, dvaras stengėsi susilpninti opoziciją. 1664 m. iš Lubomirskio atimtos pilietinės teisės, jis nuteistas ir ištremtas. Tai sukėlė jo šalininkų nepasitenkinimą.¹⁰⁶ O didiko užnugaryje sto-

vėjo Šventoji Sąjunga, suburta iš Karūnos armijos karių, seniai negaunančių algos. Kad išsižiebtų pilietinis karas prieš „karališkąją tironiją“, reikėjo visai menkos kibirkšties. Karūnos lauko etmono ir karaliaus tarpusavio kova iš pradžių paralyžiavo seimo darbą, o 1665 m. perėjo į tiesioginį konfliktą. Sukilėliai verbavo karius užsienyje, subsidijuojami Brandenburgo ir austrų. Rojalistai prieš Lubomirskį pasitelkė Čarneckį, tačiau šis netrukus mirė. Maištininkų kavalerija per Čenstakavos kautynes sumušė karaliaus pajėgas, kurioms atsitraukiant miesto įgula ne tik neatvėrė vartų, bet įspėjamaisiais šūviais apšaudė abi kovojančias puses.¹⁰⁷ Ši nesėkmė paskatino Didžiosios Lenkijos bajorus remti etmoną.

Lemiamas mūšis įvyko Montvio kaime (1666 m. liepos 13 d.), kai 17–21 tūkstantis Jono Kazimiero karių susirėmė su buvusio Karūnos lauko etmono armija (15–16 tūkstančių). Nors lietuviai kautynėse pademonstravo narsą, nustumdami maištininkų pulkus, tačiau praleido progą juos galutinai sutriuškinti. Nepažįstama vietovė ir žinių apie Lubomirskio pajėgų išsidėstymą trūkumas lėmė rojalistų skerdynes. Be to, atsitraukiant vos nežuvo Karūnos lauko etmonas Jonas Sobieskis.¹⁰⁸ Po šio broliškų mūšio, per kurį sunaikinta karų užgrūdinta Čarneckio kariuomenė, buvo pasirašyta Lengonicos taika (liepos 31 d.). Karalius atsisakė rinkimų *vivente rege* planų, Lubomirskiui grąžinti titulai, tačiau jis pasitraukė į tremtį, o maištininkams buvo suteikta amnestija.¹⁰⁹ Tai ne tik palaidojo karališkosios poros troškimą modernizuoti valstybę, bet ir visiškai sužlugdė Jono Kazimiero autoritetą. Nuvarginti karų, abu sutuoktiniai prarado sveikatą, tačiau Liudvika Marija net pasiligojusi rezgė intrigas, kaip į Respublikos sostą pasodinti prancūzą.

ATR ir Maskvos karas baigėsi Andrusovo taika, sudaryta 1667 m. sausio 30 d. Carui atiduotas Smolenskas ir Kijevas, o Rusija atsisakė užkariavimų LDK teritorijoje. Jonas Kazimieras palaiapsniui virto visiška Prancūzijos marionete – Paryžius atvirai naudojo Respublikos sostą kaip derybų kortą, žaisdamas su Vakarų Europos galioimis. Liudvikas XIV, siekdamas į Nyderlandų įpėdinystės karą (1667–1668) įtraukti Noiburgo kunigaikštį Filipą Vilhelmą, pasiūlė jam paramą varžybose dėl ATR karūnos, atsisakydamas remti savą kandidatą.¹¹⁰ Liudvika

Marija jau buvo mirusi, tad slaptą sutartį su Liudviku XIV ir Noiburgo kunigaikščiu 1668 m. kovo 9 d. pasirašė Jonas Kazimieras, pažadėjęs iki rugpjūčio mėnesio atsisakyti sosto, savo įpėdiniu rekomenduodamas Noiburgą. Mainais Liudvikas XIV suteikė jam finansinę paramą bei perleido keletą Prancūzijos abatijų.¹¹¹ Vienišas, apatiškas Jonas Kazimieras atsidavė lovos ir stalo malonumams. Jonas Sobieskis žmonai rašė: „*Karaliui negali įgristi gyvenimas, mat apie nieką pasaulyje daugiau negalvoja, gyvena lyg turkų sarajuje.*“¹¹² Pagrindine valdovo favorite tapo Karūnos pakamorienė Katerina Denhof, anot amžininkų, sprendusi ne tik vidaus problemas, bet ir dariusi įtaką užsienio diplomatijai.¹¹³

Jonas Kazimieras apskritai liovėsi domėtis valstybės reikalais. Liudvikui XIV jo pasiuntinys Pierre'as de Bonzi 1668 m. vasarą rašė: „*Monarchas yra labai užsidaręs, [...] niekuo nesidomi. Reikia, kad jis arba atsisakytų sosto, arba pabėgtų, arba būtų išstremtas, mat nieko nepasirašo, neteikia jokių audiencijų.*“¹¹⁴ Rugpjūčio mėnesį sušauktas seimas aptarė sosto atsisakymo teisėtumą. Bajorai abdikaciją laikė gėda, nes Respublikos sosto išsižada jau antras karalius, piktinosi, patys nesugebėję jo nuversti. Keletą dienų ginčytasi dėl Jono Kazimiero algos dydžio po būsimos abdikacijos. Šiuos svarstymus sekė visa Europa, aiškiai matydama ATR silpnybes. Pasipliktinę ilgais debatais Jonas Kazimieras tarė: „*Matyt, kažko ilgiuosi, kad taip ilgai šiame soste sėdžiu; patikėkite, kad ir man su jumis dvigubai ilgu! Padarytumėte paslaugą, jei paleistumėte mane, kad įgyčiau ramybę.*“¹¹⁵ 1668 m. rugsėjo 16 d. karalius oficialiai atsisakė karūnos. Jo pragyvenimui kasmet iš Karūnos išdo skirta 100 tūkst., o iš Lietuvos išdo – 50 tūkst. auksinių.¹¹⁶ Taip nutrūko Vazų dinastija, valdžiusi Respubliką aštuoniasdešimt metų.

Prancūzijos abatas

Jonas Kazimieras, atsisakęs sosto, Respublikoje gyveno maždaug metus. Švedų sugriauti Varšuvos rūmai buvo restauruojami, tad valdovas glaudėsi priemiesčio rezidencijoje *Villa Regia*, nuo tada pramintoje „Kazimiero rūmais“. Laiką leido, pasinėręs į triukšmingus pasilinksmimus ir religinius apmąstymus Biellanų kamaldulių ar

Sokalio (Ukraina) bernardinų vienuolynuose. Dar prieš išrenkant naują monarchą, jis persikėlė į motinos paveldėtą Žyvecą.¹¹⁷ Jonui Kazimierui net nenusiėmus karūnos, jau spėliota, kas užims jo vietą. Istorikas Adamas Przybošas suskaičiavo net 16 kandidatų į ATR sostą.¹¹⁸ Sėkmės ypač tikėjosi prancūzai – kunigaikštis Condé ir Karolis V Lotaringietis. Condé jau 1668 m. gruodį rengėsi vykti į Respubliką, nukalė net monetas su savo atvaizdu. Lotaringietis rinkimų laukė Silezijoje, kur dosniai vaišino bajorus.¹¹⁹ Aišku, didžiama jų labiau troško vietinio monarcho. Lietuviai pritarė „Piaštui“, bet siekė, kad monarchu taptų lietuviai, tačiau Karūnos gyventojai Lietuvos didžiojo kanclerio Kristupo Zigmanto Paco kandidatūrą gana užgausiai atmetė. Kelios vaivadijos balsavo už Boguslavą Radvilą, bet iškėlė sąlygą, kad šis per metus atsiverstų į katalikybę.¹²⁰

Kunigaikščio Mykolo Kaributo Višnioveckio išrinkimą užsienio diplomatai laikė apgaule. Iš pradžių 50 tūkst. bajorų riejosi, ką pasirinkti – Noiburgo kunigaikštį ar Lotaringietį. Galop balsai atiduoti Višnioveckiu, kuris, pasodintas ratė į sostą, mėgino išsivaduoti, o kai buvo sulaikytas pravirko.¹²¹ Garsiai suskambo „*Vivat Rex Michael!*“ Iššautos salvės iš 15 patrankų. Apie įsimintiną dieną Ukrainos bajoras Joachimas Jerličas atsiminimuose rašė: „*Bajorai šaukė, kad užsieniečius reikia užmiršti, o rinktis iš savo lenkų tautos, nes švedai ir prancūzai, tapę karaliais, Lenkiją visiškai sugriovė.*“¹²² Sužinojęs, kas tapo nauju valdovu, Jonas Kazimieras paliko Respubliką, mat nenorėjo būti savo valdinio valdomas. Tautos paniekintas monarchas 1669 m. balandžio 30 d. išvyko į Prancūziją, kur lapkričio 17 d. Saint-Germain-en-Laye rūmuose jį pasitiko pats Liudvikas XIV su prancūzų aristokratais.¹²³ Apie šį sutikimą mažai kas žinoma, tačiau alegorinės scenos išliko mene. Nukarūnuotam karaliui paskirta turtinga Saint-Germain-des-Prés abatija (Paryžius). Tapęs jos 76-uju abatu, Prancūzijoje jis prisistatinėjo Jonu Snopkovskiu (*snop* lenkiškai reiškė tą patį ką Vaza švediškai – pėdas).

Jonas Kazimieras planavo atsidėti religiniam gyvenimui viename iš Europos vienuolynų. Įdomu, kad menininkai sosto išsižadėjusį monarchą prilygino mesijui,

kuris tapo valdovo tarnu, karūną bei skeptrą iškeitęs į erškėčius ir nendres.¹²⁴ Švedijos ekskaralienė Kristina kritikavo giminaičio abdikaciją: „*Nežinau, kaip apibūdinti šį poelgį, princas savo gyvenimu ir mirtimi įrodė, kad nėra vertas jo gyslomis tekančio karališkosios giminės kraujo.*“¹²⁵ Kita vertus, karalienė pasielgė lygiai taip, kaip ir jos pusbrolis, užbaigdamas Švedijos Vazų dinastiją. Paskak Naugarduko kašteliono Teodoro Jeronimo Obuchovičiaus, buvęs karalius apsigyveno Ere, už 10 mylių nuo Paryžiaus, Liudviko XIV jam dovanotuose rūmuose su itališku sodu.¹²⁶ Žinoma, lankėsi ir kituose šalies miestuose, pavyzdžiui, *Moulins* rūmuose. Galop persikėlė į Paryžių, kur turėjo rūmus greta benediktinų abatijos. Bet ar jo gyvenimas išties buvo dvasingas?

Jonas Kazimieras mėgavosi moterų dėmesiu. 1670 m. markizė de Sévigné rašė: „*Lenkijos karalius aiškiai domina mūsų damas. Jis turi brangenybių, kurios yra tikras masalas, todėl, nors nėra jaunas ar labai sąmojingas, tačiau itin geidžiamas.*“¹²⁷ Kurį laiką jis mergino savo svainę Aną Mariją Gonzagą, net ketino ją vesti.¹²⁸ Čia derėtų trumpai aptarti Jono Kazimiero brangenybes. Paskutinis Vazų atstovas išsivežė į užsienį nemažai ATR turtų. Paryžiuje atsidūrė net šventojo kryžiaus relikvija, saugota Vavelio lobyne ir naudota per Jogailaičių karūnaciją¹²⁹ (dabar ji yra Dievo Motinos katedroje). Po valdovo mirties sudarytame inventoriuje apstu meno vertybių: paveikslų, audinių, sidabro, baldų. Be to, minimi net 38 skirtingi laikrodžiai: „*Kišeniniai laikrodukai, žadintuvai, laikrodžiai su svarsčiais ir švytuokle, prietaisai su įvairiais priedais, kompasas, gaublio, astroliabijos pavidalo.*“¹³⁰ Dauguma šių vertybių, valdovui mirus, parduotos aukcionuose, siekiant padengti skolas ar sumokėti algas tarnams. Šiandien jos eksponuojamos Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos muziejuose, privačiose kolekcijose.

Paskutiniai nukarūnuoto karaliaus gyvenimo metai kupini intrigos. Užuot vedęs svainę, pasidavė gražiosios Grenoblio siuvėjos, per vedybas padariusios stulbinančią karjerą, prancūzų maršalo našlės Françoisės Marie de L'Hôpital žavesiui. Anot diplomato Luis de Rouvroy de Saint-Simono memuarų, 1672 m. gruodžio 14 d. kopyčioje *Fossés-Montmarat* gatvėje (dabar *Place des Victoires* nr. 9) įvyko slaptos morganatinės jungtuvės.¹³¹ Iki šiol

Nicolas Pigné. Jono Kazimiero Vazos širdies antkapis

nesutariama, ar ši informacija teisinga, abejojama, kad iš meilės romano gimė duktė Marija Katerina, kuriai Jonas Kazimieras testamentu skyrė 15 tūkst. livrų, paugusi ji įstojo į vizitiečių ordiną. Pasak legendos, buvęs ATR monarchas mirė nuo apopleksijos, išgirdęs, kad turkai užėmė Podolės Kamenecą. Nors šaltiniai nurodo, kad jis mirė gruodžio 16 d. nuo plaučių uždegimo Nevero Šv. Martyno abatijoje.

Testamente, sudarytame likus keturioms dienoms iki mirties, valdovas nurodė, kad visas jo kūnas būtų palaidotas Nevero jėzuitų bažnyčioje. Vis dėlto Paryžiaus Saint-Germain-des-Prés abatijos vienuoliai kreipėsi į testamentą vykdytoją Aną Mariją Gonzagą, prašydami valdovo (ir abato) širdies. Sutikimą davus, chirurgas Barrer ir gydy-

tojas Corade atliko skrodimą, išimtą širdį įdėję į specialią urną atgabeno į abatijos bažnyčią (Šv. Placidus koplyčią).¹³² Įrengti tinkamą antkapį užtruko kelerius metus. Koplyčios dekorą kūrė žymus karališkasis architektas Pierre'as Bullet, o antkapio skulptūras – broliai Gasparas ir Baltazaras Marsy, sukūrę Luvro Apolono galerijos ir Versalio dekorą. Projektas laikomas brolių antkapinių skulptūrų debiutu,¹³³ bet priklauso prancūzų sakralinės skulptūros šedevrams. Valdovo palaikai Nevere neliko, 1675 m. Krokuvos vyskupas Andrius Tšebickis karstą atgabeno į Respubliką. 1676 m. sausio 30 d. Vavelyje įvyko išskirtinės laidotuvės, nes tuo pat metu palaidoti du karaliai – Jonas Kazimieras Vaza ir Mykolas Kaributas Višnioveckis.¹³⁴

Paryžiuje sukurtas antkapis valdovo širdžiai įspūdingas. Priklaupusio karaliaus skulptūra, pasisukusi į altorių, tiesia karališkąsias regalias – karūną ir skeptrą. Jis vilki albą ir dalmatiką, ant pečių užmesta karūnavimo kapa, kurią kita ranka tarsi bando nusiimti.¹³⁵ Iki Prancūzijos revoliucijos postamentą puošė dviejų belaisvių skulptūros, o viršum monarcho angelai laikė draperiją. Cokolyje vienuolyno skulptorius Thibaut sukūrė plokštę, vaizduojančią Berestečko mūšį, šlovingiausią Jono Kazimiero Vazos gyvenimo etapą. Bernardinų teologas François Delfau parašė išsamią epitafiją *Apologia Cardinalis Fürstenbergii*, paminėdamas, kad Vaza išvyko iš Lietuvos kalvinistus.¹³⁶ Taigi Joną Kazimierą pavaizdavo kaip pavyzdingą valdovą, karį bei abatą. Virš altoriaus kabėjo Danieliaus Šulco nutapytas paveikslas „Šv. Kazimieras“, atvežtas iš Gdansko (nuo tada koplyčia pervadinta šventojo vardu).

Revoliucijos metais įsisiautėjęs bažnyčių niokojimui, prancūzų archeologas Alexandre'as Lenoir dalį antkapio, t. y. marmurinę karaliaus skulptūrą ir bronzinį bareljefą, 1793 m. išgabeno į savo įkurtą *Musée des monuments français*.¹³⁷ Kitos antkapio dalys – sarkofagas, belaisviai, epitafija, debesys su angelais – buvo sunaikintos. Šv. Kazimiero koplyčią 1824 m. pradėjus restauruoti, antkapio detalės iš muziejaus sugrąžintos, tačiau senojo interjero atkurti nebepavyko. Vietoj dingusio paveikslo „Šv. Kazimieras“ altorių papuošė Guillaume'o Coustou skulptūra „Šv. Pranciškus Ksaveras“. Suniokotos belaisvių skulptūros surastos, rekonstruojant Saint-Germain

Jan MATEJKO. Jono Kazimiero vestuvės

Jono Kazimiero Vazos žmona Marija Liudvika Gonzaga

Daniel SCHULTZ. Jonušo Radvilos portretas
Apie 1654 m. Drobė, aliejus. Baltarusijos
dailės muziejus

Jonas Kazimieras Vaza pirmininkauja Senatui Jasna Guroje 1661 m.

Daniel SCHULTZ. Jono Kazimiero portretas. 1659. Drobė, aliejus; 90,0 x 71,4

bulvarą, – buvo užkastos žemėje, dabar jos eksponuojamos *Carnavalet* muziejuje. XIX a. viduryje koplyčia virto svarbia lietuvių ir lenkų emigrantų susiėjimo vieta – čia minėtos 1830–1831 m. sukilimo metinės, meldėsi lietuvių kultūros žiedas – geologas Ignotas Domeika, poetas Adomas Mickevičius ir kt.¹³⁸ Lenkijos ambasadorius Alfredas Chlapowski 1927 m. pasirūpino koplyčios restauravimu.

Dabar šalia antkapio yra vienintelė 2011 m. Vroclavo užsakyta ir pagaminta, deja, klaidinanti memorialinė lenta, kurios herbe nėra Vyčio, Jonas Kazimieras laikomas išimtinai Lenkijos monarchu. 2020 m. vasarą tuo klausimu kreipiausi į Lietuvos ambasadą Prancūzijoje ir gavau tokį atsakymą: „*Būtinai pasidomėsime apie gali-mybes Saint-Germain-des Prés bažnyčioje patikslinti įrašą ar kitaip įvardyti informaciją apie Jono Kazimiero Vazos vadovavimą LDK.*“ Ir nors valdovui gyvam esant, jo inicialai ICR (*Ioannes Casimirus Rex*) buvo verčiami kaip „*Initium Calamitatis Regni*“ (Karalystės Nelaimių Pradžia),¹³⁹ šiandien Lietuva privalo susigrąžinti tarpukariu niekintą savo senąją istoriją ir kultūrinį paveldą. ■

¹ Leśniewski S., „Potop. Czas hańby i sławy 1655–1660“, Krakow, 2017, 399 s.

² Ibid., 399 p.

³ Wrede M., „Abiejų Tautų Respublikos sostinės: Vilniaus ir Gardino Jogailaičių ir Vazų itinerarijuose“. In: *Lietuva – Lenkija – Švedija: Europos dinastinės jungtys ir istoriniai-kultūriniai ryšiai*, Vilnius, Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2014, 432 p.

⁴ Butrimas A., „Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki XVIII amžiaus pabaigos“, Vilnius, 1993, 186 p.

⁵ Nagielski M., „Błędny rycerz Europy“, // *Rzeczpospolita*, 31 lipca, 2007.

⁶ Żukowski J., „Minister w spódnicy: Urszula Meierin“, https://www.wilanow-palac.pl/minister_w_spodnicy_urszula_meierin.html

⁷ Skrodzka A., „Królewicz jezuita, król opatem. Wątek „zakonny“ w ikonografii Jana Kazimierza“ // *Folia Historica Cracoviensia*, T. 22, Krakow, 2016, 437 s.

⁸ Kozłowski P., „Królewicz Jan Kazimierz aresztowany!“ https://www.wilanow-palac.pl/krolewicz_jan_kazimierz_aresztowany.html

⁹ Witusik A. A., „Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku“, // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Sectio F, T. XVII, Lublin, 1962, 130 s.

¹⁰ Wassenberg E., „Dziejopisowie krajowi. Więzienie we Francji Jana Kazimierza“, Petersburg, 1858, 3 s.

¹¹ Kiaupa Z., „Lietuvos valstybės istorija“, Vilnius, 2006, 117 p.

¹² „Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła kanclerza W. Litewskiego“, T. I, Poznan, 1839, 226 s.

¹³ Leśniewski S., „Potop“... 95 s. 14 Lesniewski S., „Jak Jan Kazimierz zrzekł się tronu“, // *Polityka*, 11 Wresnia, 2018, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/1762950,1,jak-jan-kazimierz-zrzekl-sie-tronu.read>

¹⁵ *Per Procura* – procedura, kurios metu teisinį veiksmą atlieka įgaliotas asmuo.

¹⁶ Sporna M., Wierzbicki P., „Słownik władców Polski i pretendentów do tronu polskiego“, Krakow, 2003, 106 s.

¹⁷ Waga T., „Historia książąt i królów polskich, krótco zebrana dla lepszego użytku znacznie przerobiona i pomnożona“, T. I, Wilno, 1824, 297 s.

¹⁸ Leśniewski S., „Potop“... 95 s.

¹⁹ Kozłowski P., „Królewicz Jan Kazimierz aresztowany!“

²⁰ Ibid.

²¹ Leśniewski S., „Potop“... 95 s.

²² „Jan Kazimierz Waza“, <http://www.wladcy.myslenice.net.pl/Polska/opisy/Jan%20II%20Kazimierz.htm>

²³ Kochowski H. W., „Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterii Wespazjana Kochowskiego“, T. III, Poznan, 1859, 184–185 s.

²⁴ Wasilewski T., „Ostatni Waza na polskim tronie“, Katowicie, 1984, 39 s.

²⁵ Skrodzka A., „Królewicz jezuita, król opatem“... 438 s.

²⁶ Puławska H., „Paryż Polonika w Saint-Germain-des-Prés“, <https://www.krajoznawcy.info.pl/polonika-w-dzielnicy-saint-germain-des-pres-18058>

²⁷ Kozłowski P., „Bracia Karol Ferdynand i Jan Kazimierz walczą o tron“, https://www.wilanow-palac.pl/bracia_karol_ferdynand_i_jan_kazimierz_walczą_o_tron.html

²⁸ Franz M., „Krol Jan Kazimierz Waza w Ogniem i mieczem – prawda czy obraz skrzywiony“ // *Prace naukowe akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*, T. XVI, 2017, 57 s.

²⁹ Witusik A. A., „Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku“... 127–129 s.

³⁰ Ibid. 128 s.

³¹ Ibid. 128 s.

³² Ibid. 120 s.

³³ Kersten A., „Chłopi polscy w walce z najazdem szwedzkim 1655–1656“, Warszawa, 1958, 45 s.

³⁴ Jemiołowski M., „Pamiętnik <...> towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spólcześnie, porządkiem lat opowiedziane“, Lwow, 1850, 4 s.

³⁵ Witusik A. A., „Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku“... 127–128 s.

³⁶ Ibid., 131 s.

³⁷ Relacja Jana Tiepolo z r. 1647, // *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce*, wyd. J. U. Niemcewicz, V t., Puławy 1840, 31 s.

³⁸ „Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła“ T. II... 295 s.

- ³⁹ Kozłowski P., „Bracia Karol Ferdynand i Jan Kazimierz walczą o tron“.
- ⁴⁰ „Politische Verhandlungen“. T. I, sud. Erdmannsdörffer B., Berlin, 1864, 272 s.
- ⁴¹ Witusik A. A., „Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku“... 133 s.
- ⁴² Kozłowski P., „Bracia Karol Ferdynand i Jan Kazimierz walczą o tron“.
- ⁴³ Kubala L., „Jerzy Ossolinski“, T. I, Lwow, 1924, 306 s.
- ⁴⁴ Witusik A. A., „Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku“... 141 s.
- ⁴⁵ Butrimas A., „Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki XVIII amžiaus pabaigos“... 186 p.
- ⁴⁶ Witusik A. A., „Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku“... 142 s.
- ⁴⁷ Franz M., „Krol Jan Kazimierz Waza w Ogniem i mieczem – prawda czy obraz skrzywiony“... 62 s.
- ⁴⁸ Leśniewski S., „Potop“... 97 s.
- ⁴⁹ Witusik A. A., „Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku“... 146 s.
- ⁵⁰ Leśniewski S., „Potop“... 97 s.
- ⁵¹ „Portfolio Królowej Maryi Ludwiki“, T. II, leid. Raczyński E., Poznan, 1844, 392–393 s.
- ⁵² Leśniewski S., „Potop“... 96 s.
- ⁵³ Wasilewski T., „Jan Kazimierz“, Warszawa, 1985.
- ⁵⁴ Michałowski J., „Księga pamiętnicza“, Krakow, 1864, 438 s.
- ⁵⁵ „Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła“ T. II... 447 s.
- ⁵⁶ Leśniewski S., „Potop“... 19–20 s.
- ⁵⁷ Ibid., 98 s.
- ⁵⁸ Ibid., 26–27 s.
- ⁵⁹ Królak A., „Jan Kazimierz – król mimo woli“, *Jan Kazimierz - król mimo woli » Historykon.pl*
- ⁶⁰ Leśniewski S., „Potop“... 27–29 s.
- ⁶¹ Ibid., 45 s.
- ⁶² Ibid., 100 s.
- ⁶³ Ibid., 55 s.
- ⁶⁴ Wietrzak P., „Jan II Kazimierz – król własnych koszmarów“, *Jan II Kazimierz - król własnych koszmarów » Historykon.pl*
- ⁶⁵ Leśniewski S., „Potop“... 102 s.
- ⁶⁶ Ibid. 316–317 s.
- ⁶⁷ Lesniewski S., „Jak Jan Kazimierz zrzekł się tronu“
- ⁶⁸ Witczak J., „Romanse Jana Kazimierza“, *Romanse króla Jana Kazimierza - Historia - Newsweek.pl*
- ⁶⁹ Bumblauskas A., „Senosios Lietuvos istorija 1009-1795“, Vilnius, 2005, 305 p
- ⁷⁰ Leśniewski S., „Potop“... 171 s.
- ⁷¹ Ibid., 175 s.
- ⁷² Kiaupa Z., „Lietuvos valstybės istorija“... 119 p.
- ⁷³ Leśniewski S., „Potop“... 140 s.
- ⁷⁴ Kotljarchuk A., „In the shadow of Poland and Russia“, Södertörn, 2006, 91–142 p.
- ⁷⁵ „Lietuvos TSR istorija“ D. 1, Vilnius, 1986, 183 p.
- ⁷⁶ Butrimas A., „Lietuvos istorija“... 186 p.
- ⁷⁷ Leśniewski S., „Potop“... 141 s.
- ⁷⁸ Ibid., 143 s.
- ⁷⁹ Ibid., 243–244 s.
- ⁸⁰ Rudzki E., „Polskie królowe. Żony królów elekcyjnych“, Warszawa, 1987.
- ⁸¹ Rzewuski P., „Pacta conventa z Bogiem. Studium z teologii politycznej ślubów Lwowskie“, // *Forum Artis Rhetoricae*, Nr. 1 (44) sauis–kovas, Warszawa, 2016, 25 s.
- ⁸² Leśniewski S., „Potop“... 251 s.
- ⁸³ Ibid., 251–252 s.
- ⁸⁴ Ibid., 252 s.
- ⁸⁵ „Nuo Renesanso iki Švietimo epochos“, Vilnius, 2003, 206 p.
- ⁸⁶ Leśniewski S., „Potop“... 253 s.
- ⁸⁷ Ibid., 317 s.
- ⁸⁸ Józwiak K., „Potop szwedzki: Inwazja barbarzyńców na Polskę“, // *„Rzeczpospolita“*, 28 Marzec, 2018, *Potop szwedzki: Inwazja barbarzyńców na Polskę - Rzecz o historii - rp.pl*
- ⁸⁹ Miler-Kasprzak A., „Trumny św. Wojciecha“, // *„Cenne, bezcenne / utracone“*, 3 nr., Warszawa, 1997, 4–5 s.
- ⁹⁰ Juda M., „O potrzebie dalszych badań nad polonikami bibliologicznymi w Szwecji“, // „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi“, Tom specjalny, 2017, 309–318 s.
- ⁹¹ Lesniewski S., „Jak Jan Kazimierz zrzekł się tronu“.
- ⁹² Guldon Z., „Stefan Czarniecki a mniejszosci i etniczne i wyznaniowe w Polsce“, // „Stefan Czarniecki. Żołnierz - Obywatel - Polityk“, Kielce, 1999, 101 s.
- ⁹³ Kopczyński M., „Tarp Machtstaat (galios valstybės) ir renesansinės monarchijos: Vazos Švedijoje ir Abiejų Tautų Respublikoje“, // „Lietuva-Lenkija-Švedija“... 302 p.
- ⁹⁴ Leśniewski S., „Potop“... 381 s.
- ⁹⁵ Ibid., 399 s.
- ⁹⁶ Świerbutowski A., „Proby reform Rzeczypospolitej w latach 60. XVII wieku“ // „Nowa Strategia“, *Próby reform Rzeczypospolitej w latach 60. XVII wieku (nowa-strategia.org.pl)*
- ⁹⁷ Waga T., „Historia książąt i królów polskich“... 319 s.
- ⁹⁸ Ciara S., „Projekty reform ustrojowych za Jana Kazimierza i Jana III“, *Projekty reform ustrojowych za Jana Kazimierza i Jana III (wilanow-palac.pl)*
- ⁹⁹ Świerbutowski A., „Proby reform Rzeczypospolitej w latach 60. XVII wieku“.
- ¹⁰⁰ Lesniewski S., „Jak Jan Kazimierz zrzekł się tronu“.
- ¹⁰¹ „Lietuvos istorija“. red. Šapoka A., Kaunas, 1989, 331 p.
- ¹⁰² Świerbutowski A., „Proby reform Rzeczypospolitej w latach 60. XVII wieku“.
- ¹⁰³ Czermak W., „Listy Jana Kazimierza do Maryi Ludwiki z lat 1663–1665“, Warszawa, 2015, 2 s.

¹⁰⁴Ibid., 5 s.

¹⁰⁵Ibid., 16 s.

¹⁰⁶Królak A., „Jan Kazimierz – król mimo woli“.

¹⁰⁷Świerbutowski A., „Proby reform Rzeczypospolitej w latach 60. XVII wieku“.

¹⁰⁸Dranikowski S., „Sobieski wielkim dowódcą był? Bytwa pod Mątwanami, wojskowa porażka Jana Sobieskiego“, 2013, *Sobieski wielkim dowódcą był? Bitwa pod Mątwanami, wojskowa porażka Jana Sobieskiego. – Strona 2 (infole-tnicze.pl)*

¹⁰⁹Jan Kazimierz Waza...

¹¹⁰Świerbutowski A., „Proby reform Rzeczypospolitej w latach 60. XVII wieku“.

¹¹¹Kaniewski J., „Finansowe kulisy walki o polską koronę po abdykacji Jana Kazimierza a przed elekcją Michała Korybuta Wiśniowieckiego w świetle raportów dyplomatów elektora brandenburskiego (1668–1669) // „Przegląd Nauk Historycznych“, T. IV, Nr. 2, Łódź, 2005, 7 s.

¹¹²Jan Kazimierz Waza...

¹¹³Ciara S., „Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku“, Warszawa, 1990, 11–12 s.

¹¹⁴Królak A., „Jan Kazimierz – król mimo woli“.

¹¹⁵Besala J., „Władca, co kaprysił“, *Władca, co kaprysił - Wiadomości (onet.pl)*

¹¹⁶Lietuvos istorija“, red. Šapoka... 333 p.

¹¹⁷Abdykacja Jana Kazimierza Wazy, *Abdykacja Jana Kazimierza Wazy - Muzeum Historii Polski (muzhp.pl)*

¹¹⁸Kaniewski J., „Finansowe kulisy walki o polską koronę po abdykacji Jana Kazimierza“... 7 s.

¹¹⁹Abdykacja Jana Kazimierza Wazy

¹²⁰Kaniewski J., „Finansowe kulisy walki o polską koronę po abdykacji Jana Kazimierza“... 32 s.

¹²¹Ibid., 32 s.

¹²²„*Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*“, wyd. K. Wł. Wojcieki, T. II, Warszawa 1853, 142 s.

¹²³Skrodzka A., Królewicz jezuita, król opatem... 441–442 s.

¹²⁴Ibid., 440–441 s.

¹²⁵Leśniewski S., „Potop“... 47 s.

¹²⁶Balinski M., „Pamiętniki historyczne“, Wilno, 1859, 55 s.

¹²⁷„Polonika w muzeach za granicą – zegary Jana Kazimierza“, *Polonika w muzeach za granicą – zegary Jana Kazimierza (artsherlockmagazyn.pl)*

¹²⁸Wasilewski T., „Ostatnie lata Jana Kazimierza“, *Ostatnie lata Jana Kazimierza (wilanow-palac.pl)*

¹²⁹„Snopkowski na łąkach“, *Horacje Peregrynacje: Snopkowski na łąkach (horacy67.blogspot.com)*

¹³⁰„Polonika w muzeach za granicą – zegary Jana Kazimierza“.

¹³¹„Mémoires de duc de Saint-Simon“, T. 10, 1 chapitre, Paris, 1857, 18–19 p.

Saint-Germain-des-Prés abatijos bažnyčia, Paryžius

¹³²Tomkiewicz W., „Grobowiec Jana Kazimierza w kościele Saint-Germain-des-Prés w Paryżu“ // „*Biuletyn historii sztuki i kultury*“, T. 5, Nr. 2, Warszawa, 1937, 115 s.

¹³³Ibid., 121 s.

¹³⁴Czyzewki J. K., „Capella Regia Nova Psalteristarum – naujogi Jogailaičių ir Vazų koplyčia Vavelyje“ // „*Lietuva-Lenkija-Švedija*“... 173–174 p.

¹³⁵Skrodzka A., Królewicz jezuita, król opatem... 442–443 s.

¹³⁶Tomkiewicz W., „Grobowiec Jana Kazimierza w kościele Saint-Germain-des-Prés w Paryżu“... 130 s.

¹³⁷Puławska H., „Paryż Polonika w Saint-Germain-des-Prés“, *Paryż. Polonika w Saint-Germain-des-Prés - Otwarty Przewodnik Krajoznawczy (krajoznawcy.info.pl)*

¹³⁸Domeika I., „Mano kelionės“, T. I, Vilnius, 2002, 224 p.

¹³⁹„Jan Kazimierz Waza (Krol Polski 1648–1668)“, *Jan Kazimierz Waza (krol Polski 1648–1668) | TwojaHistoria.pl*

SIELŲ KOPIMAS Į KALNĄ: KRIKŠČIONIŠKASIS VAIZDINIO DĖMUO*

Lietuvių (iš dalies visų baltų) mitologai, istorikai, tam tikru atžvilgiu ir folkloro specialistai iki šiol domisi sielų kopimo į kalną vaizdiniu. Bychov(e)co kronikoje, spėtina, parašytoje arba sudarytoje XVI a. pirmojoje pusėje, jis pateiktas legendos apie lietuvių kilmę iš romėnų kontekste, legendiniam kunigaikščiui Šventaragiui sankcionavus mirusiųjų deginimą Neries ir Vilnelės (Vilijos) santakoje. Įdomiausia ir bene svarbiausia išsiaiškinti, kaip senovės lietuviai įsivaizdavo ikirikščionišką pomirtinį pasaulį. Istoriografija siužetą apie sielas, kopiančias į kalną, paprastai kildina iš archajiškų laikų, menančių net senovės indoeuropiečius. Lietuvių tautosakos ir liaudiškos religinės tradicijos (iš dalies mitologijos) tyrinėtojas Jonas Balys, aptardamas šį vaizdinį, tiesa, nenurodydamas jo atsiradimo laikų, drąsiai konstatavo: „*Lietuviams yra svetima pažiūra, kad mirusieji gyvena tamsiame požemyje. Vėlės daugiau kenčia nuo šalčio negu nuo karščio. Ir dangus yra šioje žemėje, ant aukšto kalno, į kurį mirusiam teks kopti. Arba mirusiųjų vėlės skrenda Paukščių Taku į dausas.*“¹

Algirdas Julius Greimas, Norbertas Vėlius teigė, kad lietuvių sielos pomirtinį prieglobstį randa ne ant aukšto

* Straipsnis parengtas, įgyvendinant tiriamąjį projektą „Anapusinio pasaulio vaizdinių christianizacija brandžiaisiais viduramžiais Lietuvoje“, finansuojamą Lietuvos mokslo tarybos lėšomis, pagal Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metais programą.

kalno, bet vandenyje (po vandeniui) ar „*už vandens*“ – požemyje.² Vis dėlto istoriografai, dažniausiai remdamiesi analogijomis su kitomis indoeuropiečių kultūros tradicijomis, tvirtina, esą aukšto kalno, į kurį kopia sielos, mitologema galėjusi pakeisti pirmąją anapusinio pasaulio „už vandens“, „vandenyje“ ar „po žeme“ vaizdinį. Antai Jonui Baliui įkvėptai pritarė Gintaras Beresnevičius: „*Tad tradicija, vaizduojanti pomirtinę kelionę kaip kopimą į kalną, patvirtinta tautosakoje, atrodo, buvusi archajiška ir patvari.*“³ Todėl be išlygų tvirtino: „*Ant kalno reziduojančios aukščiausios dievybės įvaizdis, kiekvieno žmogaus laukianti akistata su ja – brandžios religijos požymis.*“⁴

Taigi Bychov(e)co kronikos įtvirtintas sielų kopimo į kalną vaizdinys tampa atramos tašku svarstymams ne tik apie pomirtinį pasaulį, bet ir apie lietuvių religijos brandumą (archajiškumą). Pasidavę Beresnevičiaus įtaigai, kai kurie žinomi šių dienų istorikai⁵ irgi tvirtina, kad senovės lietuviai turėję sielų kopimo į kalną vaizdinį (stebuklinėse pasakose pasitaiko stiklo kalnas). Tiesa, jie dėl to, manyčiau, pagrįstai kritikuojami.⁶ Nesiimsiu neigti galimų šio vaizdinio sąsajų su senąja religine indoeuropiečių tradicija, nors apie ją – faktus atskyrus nuo spėlionių ir tomis spėlionėmis pagrįstų interpretacijų – ne kažin ką težinome. Nesu įsikibęs minties, kad hermeneutiniais ar semiotiniais metodais nupūtus dulkes nuo randamų nuotrupų, staiga iš užmaršties ūkų visu grožiu iškils pirmąją didingą nesudarą-

ta mozaika. Mano tikslas kuklesnis – noriu atkreipti dėmesį, kad sielų kopimo į kalną vaizdinys, aprašytas Bychov(e)co kronikoje, yra ne tiek senovės indoeuropiečių laikus menančio siužeto nuotrūpa, kiek Šv. Rašto įvaizdis, pasiekęs lietuvius per christianizaciją, o vėliau įtvirtintas folkloro motyvais.

Trumpai apžvelkime tuos istorinius šaltinius, kuriais remdamiesi tyrinėtojai sielų kopimo į kalną vaizdinį kildina iš indoeuropietiškujų mitų. Seniausi lietuvių mitologijos šaltiniai panašaus siužeto nemini, bet štai Bychov(e)co kronikoje, kuri parašyta (sudaryta) XVI a. pirmojoje pusėje, tvirtinama: „*Ir jeigu kurio nors lietuvių kunigaikščio arba didiko kūną degindavo, tai prie jo dėdavo lūšies ar lokio nagus. Mat tikėjo, kad ateisianti teismo diena, ir vaizdavosi, kad ateisiantis Dievas, kuris, ant aukšto kalno sėdėdamas, teisiąs gyvuosius bei mirusiuosius. O į tą kalną be lūšies ar lokio nagų būsią sunku įkopti. Ir dėl to prie jų [mirusiųjų – M. Š.] dėdavo tuos nagus, su kuriais jie turėsią įkopti į tą kalną ir stoti Dievo teisman. Nors buvo pagonys, bet visuomet taip įsivaizduodavo ir tikėjo vieną Dievą, kad būsianti Paskutiniojo Teismo diena, ir tikėjo mirusiųjų prisikėlimą ir vieną Dievą, ateisiantį gyvųjų ir mirusiųjų teisti.*“⁷

Remdamasis šiuo plačiuoju Lietuvos metraščiu, Motiejus Strijkovskis apie sielų kopimą į kalną labai panašiai rašė XVI a. antrojoje pusėje, tiesa, į „Lenkijos, Lietuvos, Žemaičių ir visos Rusios kroniką“ įpynę papildomų faktų, savaip juos interpretuodamas: „*Mirusiųjų prisikėlimu Paskutiniojo teismo dieną tikėjo, bet negerai: mat jie [lietuviai – M. Š.] manė, kad jeigu kas buvo bajoras [...], turčius ar skurdžius [...] tai ir po prisikėlimo iš numirusiųjų, būsimajame gyvenime, jo būklė bus tokia pati. [...] Ir lūšių bei meškų nagus degino su numirėliais kartu, nes tikėjo, kad Paskutiniojo Teismo dieną jiems teks sunkiai kopti į aukštą kalną, ant kurio kažkoks visagalis Dievas teis visą pasaulį, o kad būtų patogiau ir saugiau lipti, tikėjosi lūšies nagais prisigelbėti.*“⁸

Abi citatos kalba apie vieną (!) Dievą, kuris vykdo teisingumą, todėl surengs Paskutinįjį Teismą. Tikima mirusiųjų kūnišku prisikėlimu (!) ir laukiama atpildo

po mirties. Visa tai skamba pernelyg krikščioniškai, kad nekiltų pagunda įžvelgti čia *interpretatio christiana* – Viduramžiais, dar labiau Renesanso laikais rašytiniuose šaltiniuose išplito modelis, pagal kurį pagonys, nesvarbu, kur jie gyventų, aprašomi, remiantis Šv. Raštu. Vis dėlto šalia krikščioniškos vieno Dievo ir Paskutiniojo Teismo vizijos, tikėjimo kūnišku mirusiųjų prisikėlimu, esama detalių, kurias tyrinėtojai pirmiausia bando sieti su pagoniškais lietuvių (baltų) tikėjimais ir mitologija. Jų nuomone, minimi gyvųjų nagai ir mirusiųjų deginimas rodo, kad vaizdinys kilęs iš prieškrikščioniškų laikų. Būtent tokį požiūrį, paremtą *interpretatio christiana*, perteikė ir Bychov(e)co kronika, ir Strijkovskis, perpasakodamas joje aprašytą sielų kopimo į kalną vaizdinį.

Vėlius tokią interpretaciją bandė susieti su mitologija: „*Abejotinas tik Lietuvos metraščių teiginys, kad lietuviai tikėję būsiant paskutinį Dievo teismą ir mirusiųjų prisikėlimą. Šis teiginys tikriausiai atsirado dėl krikščionybės įtakos, nors šiame kontekste paminėti meškos ir lūšies nagai, deginami kartu su kunigaikščiu (kad šis su jais lengviau galėtų įkopti į kalną, kur bus Paskutinis teismas), seniau buvo mitologiškai įprasmintas.*“⁹ Ką reiškia „*seniau buvo mitologiškai įprasmintas*“ nėra aišku, nes jokie ankstesni už Bychov(e)co kroniką lietuvių šaltiniai, aprašantys mirusiųjų deginimą, nei nagų, nei kalno nemini. Sielų kopimo į kalną vaizdinys veikiau laikytinas *interpretatio christiana* ir tam tikra pagonybės konstrukto dalimi, nes šioje kronikoje nerandame nieko, ką galėtume priskirti išimtinai lietuvių (ar baltų) pagonims. Todėl manyti, kad Bychov(e)co kronikos autorius ar sudarytojas perėmė senuosius ikikrikščioniškus vaizdinius, kuriuos lietuvių tauta, apkrikštyta prieš daugiau kaip šimtą metų, išsaugojusi atmintyje, nėra pagrindo, nes jokiais folkloriniais ar mitologiniais siužetais nesiremiam.

Sielų kopimas į kalną pateiktas legendinėje kronikos dalyje, aptariančioje romėno Palemono ir jo palikuonių įsitvirtinimą naujai atrastuose (užimtuose) kraštuose, taigi pirštųsi nuomonė, kad šis vaizdinys perimtas iš antikinės mitologijos. Rašytiniai šaltiniai nuo Strijkovskio laikų iki pat XIX a. pirmosios

pusės interpretuoja jį iš esmės panašiai. Albertas Vi-
jūkas-Kojelavičius į savąją „Lietuvos istoriją“ be di-
desnių pakeitimų perkėlė informaciją iš Bychov(e)co
ir Strijkovskio kronikų.¹⁰ Šiokių tokių pokyčių atsi-
rado XIX a., tiesa, pats vaizdinys nėra iškreipiamas.
Teodoras Narbutas rašė: „*Apie pomirtinio gyvenimo
vietą būta tokių padavimų. Esąs be galo aukštas kal-
nas, stati, neįveikiama uola, vadinama Anafielu (Ana-
piliu), į kurią vėlės privalančios kopti. Norint greičiau
užlipti ant kalno, reikia ilgų kaip žvėries nagų, ginklų,
žirgų, tarnų ir t. t. O kuo žmogus turtingesnis, tuo sun-
kiaujam jam kopti, nes žemiški turtai traukia vėlę žemyn.
Neturtingasis, lengvas it plunksnelė, lėkte užlekia ant
kalno, jei tiktai gyvendamas nežeidė dievų. Turtingą
nusidėjėlių palei kalną gyvenantis slibinas Wizunas nu-
traukia, jį, kaip ir nuodėmingą skurdžių, nusineša pik-
ti vėjai. Dievybė, gyvenanti kalno viršūnėje, yra patsai
teisingumas, ji teisia mirusiuosius už jų poelgius žemė-
je. Tame teisme kiekvienas yra arba apdovanojamas,
arba amžinai pasmerkiamas.*“¹¹

Narbutas tikina, kad perteikė išgirstą padavimą,
taigi autentiškai paliudytą pasakojimą (kai kurie
mokslininkai, pavyzdžiui, Vladimiras Toporovas
tuo tikėjo¹²). Vis dėlto ši legenda, išskyrus kai ku-
rias detales, nekeičiančias esmės, akivaizdžiai per-
imta iš XVI a. kronikų,¹³ kurios Narbutui buvo pui-
kiai žinomos. Bychov(e)co kronikos rankraštis rastas
apie 1830 m., Narbutas su pagalbininkais jį paskelbė
1846-aisiais, o „Lietuvių tautos istorijos“ pirmasis to-
mas, skirtas mitologijai, pasirodė 1835 m. Kalno, į kurį
kopė sielos, pavadinimas pasiskolintas iš skandinaviš-
kų šaltinių,¹⁴ o pats vaizdinys papildytas piktais vėjais,
slibinu Wizunu, kad įgautų „folklorizuotą“ pavidalą.

Panašų pasakojimą pateikė ir Simonas Daukantas,
remdamasis Alberto Vijūko-Kojelavičiaus „Lietuvos isto-
rija“, bet pridurdamas, esą ant kalno gyvenęs Perkūnas,
vykdantis teisingumą (nors XVI a. kronikos, aprašyda-
mos sielų kopimo į kalną vaizdinį, Perkūno nemini): „Pa-
gal jų [lietuvių, žemaičių ir kalnėnų – M. Š.] *nuomonę,
į dangų eiti ir doriesiems reikią per didžiai aukštą ir
žiaurų kalną, ropoti į aukštybes, todėl, idant lengviau
tenai galėtų įlipti, numirėlius degindami, mėčioję į ugnį*

*meškos ir lūšies nagus, kiti prieš smertį patys nagų savo
nepjaustę ir auginę, idant turėtų kuo įsikibti lipdami ir
pasiilsėti galėtų. Pakalnėje to kalno gulėjęs baisus sly-
kūnas arba smakas, kurs nedorėlius ir piktadėjus atėju-
sius svaidęs šalin uodegos galu, it viesulas rudens lapus;
vargdieniams lengva buvę tenai lipti, bet didžturčiams
didžiai sunku. Ant to kalno debesų aukštybėse gyve-
nusi dievybė, Perkūnu vadinama [...] didžiai teisinga,
doriems pailsį ir linksmybę, kaip sakiau, davusi, o ne-
dorus pragare kankinusi.*“¹⁵ Atkreiptinas dėmesys į
Daukanto užuominą, esą „prieš smertį“ žmonės nesi-
karpydavę nagų, nors XVI a. šaltiniai apie tokį paprotį
nerašė, veikiausiai jis atklydęs iš XIX a. folkloro.

Jonas Basanavičius XIX a. pabaigoje iš savo tėvo
girdėjęs tokią versiją: „*Kiti sako, rojus esąs rytų šalyje,
ant viršaus tokio „stiklo“ kalno, o jau tas kalnas riogšąs
aukščiaus debesų; o jau jo statumas (skardumas) ir sli-
dumas – neišpasakytas! Užliptie ant jo galį tik teisin-
gieji, o dūšėlės nusidėjėlių nuslysta nog to stiklo ir že-
myn nukrinta, kur jų laukia išsižiojęs baisusis Pukys,
ir, apačioje kalno gulėdamas, jas nupuolusias praryja...
Todėlei senovėje, sako, nupjaustyti nagus žmonės ne
mėtydavę ant žemės, bet dėdavę (kavodavę) už ančio, ti-
kėdami, kad žmogui numirus, reikią lipt per stiklo tiltą
ant to stiklo kalno, o su trumpais nagais negalima bū-
sią ant slidumos užsilaikyti, dušia parslysianti, žemyn
nupulsianti ir negalėsianti rojun dakaktie.*“¹⁶ Šią versiją
vėlesniame straipsnyje pakartojo Eduardas Volteris.¹⁷

Galėtų susidaryti įspūdis, kad literatai Juozapas
Jaroševičius, iš dalies Jozefas Ignacas Kraševskis¹⁸ ir
kiti, remdamiesi Narbuto ir Daukanto išpopuliarintu
siužetu, perteikė valstiečių suvokimą, kaip sielos kopia
į kalną. Vis dėlto daryti tokios išvados neskubėkime,
nors visiškai jos atmesti nesiūlau. Mat folklorizuotas
vaizdinys, sutampantis su Šv. Rašte pateikiamu apra-
šymu, galėjo pagal *interpretatio christiana* susiliesti su
XVI a. kronikų siužetu ir vėlesnėmis jo versijomis.

Iš kur sielų kopimo į kalną vaizdinys pakliuvo į
Bychov(e)co kroniką, kurioje pirmąkart paminėtas?
Narbutas, Daukantas, Basanavičius, Balys, Toporovas,
Vėlius, Beresnevičius ir jų pėdomis sekantys tyrinėtojai
mano, kad senovės lietuviai ikirikriščioniškais laikais

taip įsivaizdavę anapustinį pasaulį. Nenagrinėdami istoriografinių seno ilgo ginčo detalių, tiesiog peržvelkime dar iki Bychov(e)co kronikos atsiradusius šaltinius, aprašančius lietuvių supratimą, kur atsiduriama po mirties. Vienas iš ankstyviausių – XIII a. pirmosios pusės Henriko Latvio kronika. Joje minima, esą lietuvės moterys nusižudydavusios, kad galėtų ir aname pasaulyje gyventi su savo vyrais.¹⁹ Apie tai užsiminęs vos keliais sakiniais, Henrikas Latvius nieko nerašė nei apie kalną, nei apie sieloms tenkantį išmėginimą, nei apie mirusiųjų prisikėlimą ar atpildą, laukiantį po mirties, juo labiau apie Dievą, tas sielas teisiantį. Kronikininko teigimu, apie savižudes jam papasakojęs vienas kunigas, keletą metų praleidęs lietuvių nelaisvėje. Galėjęs pramokti lietuviškai, šį bei tą sužinojo / nugirdo, kaip lietuviai XIII a. pradžioje įsivaizdavę pomirtinį pasaulį. Iš Henriko Latvio pasakojimo galima susidaryti įspūdį, kad savižudžių sielos jokių išmėginimų, juolab priklausomų nuo elgesio žemiškajame gyvenime, nepatirdavo. Sekant atpildo motyvu, moterų sielos turėjusios pakliūti į visai kitą anapusinio pasaulio erdvę, kur su savo vyrų sielomis negalėtų susitikti, tačiau Henrikas Latvius aiškiai rašė, kad nusižudoma, siekiant vėl gyventi kartu su žuvusiais savo vyrais. Taigi moterims aname pasaulyje kliūčių, bent jau tokių, kurios lemtų, kad sielos pakliūva į skirtingas anapusinio pasaulio erdves, atsiduria ant kalno, t. y. rojuje, arba pakalnėje, t. y. pragare, nebuvo, nors Bychov(e)co kronika tą padalijimą ypač pabrėžia.

Kiti XIII a. šaltiniai aptaria ne lietuvių, o prūsų supratimą apie pomirtinį gyvenimą. Eiliuotoji Livonijos kronika mirusiųjų deginimo tradiciją, būdingą sembams (gal ir žemaičiams) aprašo taip: „*Kad sudegintų jų kūnus / Ir iš čia juos išsiųstų / Su visais jų ginklais, / Nes ir ten gali prireikti / Jiems taip pat į žygius eiti [...] Ietis, skydus, šarvus, žirgus, / Šalmus, kuokas, kalavijus / Degino jie savo noru. / Jie taip velnią nuraminti / Manė ten, kitam pasauly.*“²⁰ Šį liudijimą palyginkime su XIII a. antrosios pusės „Pasaulio aprašymu“ – pasak jo autoriaus, „*mirusiųsių degina su žirgais ir ginklais, ir geresniais drabužiais, nes tiki, kad šiais ir kitais daiktais, kurie sudeginami, galėsią naudotis būsimame*

gyvenime.“²¹ Dar vienas šaltinis – 1249 m. Kristburgo pasidavimo aktas – nurodo, kad atskalūnai prūsai, ypač kilmingieji, įsivaizdavo, esą mirusysis raitas ir ginkluotas skrieja dangumi į aną pasaulį, lydimas tarnų, medžioklės šunų (palyginkime su Narbuto cituota ištrauka, kurioje irgi minima, kad aukojami tarnai, žirgai, ginklai). Pasak šaltinių, prūsai ar / ir lietuviai savo dievams aukodami krikščionis, į anapustinę erdvę siųsdavo juos ant žirgų, su ginklais ir šarvais.²²

Taigi XIII a. prūsai (ir lietuviai, jei kalbėsime apie krikščionių belaisvių aukojimą), bent jau kariai ir kilmingieji, įsivaizdavo, kad pas dievus, taigi į aną pasaulį, pakliūvama su žirgais, su ginklais ir kita karine amunicija, reikalinga tolesniam gyvenimui transcendentinėje erdvėje. Pagal interpretaciją, pateikiamą XIII a. šaltiniuose, pagonys baltai nemanė, kad sielos, iki pakliūdamos pas dievus (ar Dievą), patiria kokius nors išmėginimus, kad jų laukia teismas ir atpildas už žemiškąjį gyvenimą. Archeologiniai radiniai Lietuvoje nepatvirtina, kad anksčiau negu XIV a., t. y. kai prasidėjo oficialus krikštijimas, būtų buvę kokių nors amuletų iš lokio (juolab lūšies) nagų.²³ Ikikrikščioniškuose (nerečiau degintiniuose) kapuose randama ginkluotės, namų apyvokos daiktų, darbo įrankių, nes manyta, kaip liudija rašytiniai šaltiniai, kad aname pasaulyje viso to prireiks. Retoriškai galima klausti, ar vertėtų tuo rūpintis, jei būtų manoma, kad siela amžinai kentės už žemiškojo gyvenimo prasižengimus arba kad ji be jokių rūpesčių gyvens danguje (ant kalno) greta dievų?

Prisimintinas ir Chronografe (Malalos kronikos in-tarpe) 1262 m. aprašytas Sovijaus mitas, pagal kurį sielos būseną po mirties lemia laidotuvių ritualas. Čia irgi nieko nekalbama nei apie nagus, reikalingus kopiant į kalną, nei apie sielos teismą ir atpildą.²⁴ O juk Sovijaus mitas laikomas autentišku ir labai reikšmingu liudijimu tiek apie mirusiųjų laidojimą, tiek apie įsivaizdavimą, koks yra anapusinis pasaulis. Šis mitas nelaikytinas išimtinai lietuvišku (ar baltišku), nes Chronografo autorius pateikė sąrašą, kuriame išvardijo baltų ir finougrių tautas, suklaidintas Sovijaus. Tai primena „Būtųjų laikų pasakojimo“ legendinę dalį, kurioje išvardytos pagoniškos Šiaurės tautos, biblinio Jafeto palikuonės.

Lietuvių įsivaizdavimas apie anapusinį pasaulį bene plačiausiai aprašytas „Senajo Maldininko sapne“ – Pilypas de Mezjeras, 1364 m. atvykęs į Vokiečių ordino valdomą Prūsiją, išgirdo pasakojimą apie pagonių karaliaus (spėjama, didžiojo kunigaikščio Gedimino²⁵) laidotuves: „*Kai numiršta jų [lietuvių – M. Š.] karalius, baronai jį aprenkia šarvais ir užsodina ant balto žirgo, taip pat apšarvuoto. Aplink karalių sustato eglinius rąstus, padaro lyg medinį narvą. Paskui baronai išsirenka patį geriausią iš karaliaus turėtų bičiulių. Jam suteikiama garbė palaikyti draugiją valdovui, lygiai kaip ir jo sielai, būti sudegintam, kad kartu su juo eitų į rojų. Minėtas bičiulis laiko garbė palaikyti draugiją savo valdovui ir gera valia įžengia vidun medinio narvo prie karaliaus, mirusio valdovo, kuris sėdi ant žirgo kaip gyvas. Ir tada baronai su didžiu atsidavimu, su didžiomis maldomis bei raudomis užkuria ugnį, tai yra medinį narvą, sudegina savo valdovą karalių ir jo geriausią bičiulį. Abiejų sielos eina į rojų, kaip jį įsivaizduoja tie žmonės.*“²⁶

Pilypo de Mezjero aprašytas pagonių karaliaus laidojimo ritualas atitinka siužetus, pateiktus Eiliuotoje Livonijos kronikoje ir Kristburgo pasidavimo akte, bet neatitinka Bychov(e)co kronikos vaizdinio apie sielas, kopiančias į kalną. Antra vertus, Pilypas de Mezjeras nurodo, kad į pagonišką „rojų“ siela pakliūva tik tada, jei kūnas tinkamai sudeginamas su palydovais, žirgais, šunimis ir daiktais.

Vygandas Marburgietis truputį vėliau panašiai aprašė kunigaikščio Kęstučio laidotuves: „*Žirgai, drabužiai, ginklai ir t. t. – visa buvo sudeginta*“.²⁷ Apie kuršių papročius XV a. pr. deginti mirusiuosius su ginklais, daiktais ir pan. liudijo prancūzų riteris Ghillebertas de Lannoy.²⁸ Kai pasakotojo, kuris buvo vienaakis riteris, pakliuvęs į lietuvių nelaisvę, paprašyta, kad palydėtų karalių į aną pasaulį, prancūzas atsakė, esą valdovas nepatogiai jausis, turėdamas palydovą be vienos akies. Šis trūkumas padėjo jam išnešti sveiką kailį. Iš to nuotykiu skaniai šaipėsi ir pats pasakotojas, ir jo istoriją perteikęs Pilypas de Mezjeras. Palyginkime tai su Henriko Latvio minimu galvų kapojimu mirusiesiems, tarp jų ir lietuviams, tos galvos būdavo išperkamos – stengtasi tinkamai

palaidoti tuos, kurie žuvo,²⁹ sumaitoti mūšio lauke, nes „gyvavimą“ aname pasaulyje užtikrina ne vien ginklai, daiktai, žirgai, bet ir kūno vientisumas. Taigi pagal ikirikikščionišką lietuvių anapusinio pasaulio sampratą mirusiojo „gerovę“ nulemdavo ne kopimas į kalną, ne sielos teismas, o tinkamas palydovų (jie turėtų būti be fizinių trūkumų) parinkimas, ritualinis kūno kartu su reikiamais daiktais, ginklais sudeginimas (Pilypo de Mezjero pasakojime išskiriami egliniai, Ghilleberto de Lannoy – ąžuoliniai rąstai, nusakoma net žirgo spalva).

Kitaip tariant, aptartieji rašytiniai šaltiniai neleidžia tvirtinti, esą pagonybės laikais senovės lietuviai tikėję, kad sielos kopia į kalną, kur jų laukia teismas ir atpildas už žemiškąjį gyvenimą, o juo labiau mirusiųjų prisikėlimas. Vadinas, į Bychov(e)co kroniką visa tai perkelta ne iš senosios, t. y. ikirikikščioniškosios, lietuvių (ar baltų) aplinkos, bet iš kitur. Be to, neminimas nei Perkūnas, nei kiti dievai, siejami su mirusiųjų pasauliu ir galėję, kaip tiki kai kurie šių laikų mitologai, reziduoti ant aukšto kalno, kad ten priimtų Perkūno nutrenktus ir kitus numirėlius. Viena kita užuomina apie tai atsiranda tik XIX–XX a. folklore.

Kadangi sielų kopimo į kalną vaizdiny siejamas su legendinio kunigaikščio Šventaragio sankcionuota mirusiųjų deginimo vieta, lyg ir patvirtindamas lietuvių kilmės iš romėnų mitą, galėtų atrodyti, kad jis asocijuojasi su romėnų (apskritai antikinė) mitologija. Kalno mitologema romėnams iš tikrųjų svarbi (Roma įkurta ant septynių kalvų, Jupiteris / Dzeusas su kitais antikiniais dievais įsitaisęs Olimpo viršūnėje). Pagal Romos įkūrimo mitą brolius Remą ir Romulą žindžiusi vilkė. Mirusiuosius romėnai degindavo, jiems atminti statydavo stelas su epitafijomis ir t. t. Anot Bychov(e)co kronikos, lietuviai, romėno Palemono palikuonys, sostinę Vilnių irgi įkūrė ant septynių kalvų, Ldk Gediminas susapnavo staugiantį Geležinį vilką. Artimųjų atminimui buvo statomi stulpai su stabais (Kukovaičio motinai Pajautai, Sperai ir pačiam Kukovaičiui), o mirusieji deginami ir t. t.

Plačiau neaptarinėdamas antikinės mitologijos, tiesiog priminsiu, kad joje sielų kopimas į kalną nemi-

nimas. Atvirkščiai – Olimpe gyvenę dievai nė iš tolo neprisileisdavo mirtingųjų, tą patvirtina herojaus, vėliau pusdievio Heraklio „pakylėjimas“ – po šeimyninių dramų, sunkių darbų, daugybės žygdarbių jis į Olimpą pakliūva, anot Homero, tik Heros pastangomis, kiti dievai tuo piktinasi. O vėlyvučiu kinikų filosofinio-religinio judėjimo tarpiniu šį pusdievį imta laikyti priešprieša Apolono (vadinasi, ir Dzeuso) kultui, taigi Heraklis faktiškai iškrinta iš dievų plejados. Heraklio apoteozė aprašyta tik labai vėlyvame (II a. pr. Kr.) veikale „Biblioteka“, priskiriamame Apolodorui. Mirštanti herojų užnešus ant laužo, iš dangaus nusileido debesis, kad Heraklis jau be Heros pagalbos patektų į aukštybes, t. y. pas Olimpo dievus. Visiems kitiems mirtingiesiems anapusiniame pasaulyje skirtas tik niūrus ir šaltas Hadas. Tiesa, kai kurie Trojos karo didvyriai atsidūrė Eliziejaus laukuose, kuriuos pirmasis aprašė Homeras,³⁰ bet šie irgi Hade, nors ir specialioje vietoje. Patekusieji į Laimingųjų salas, pirmąkart paminėtas Hesiodo, linksmindavosi, medžio-davo, puotaudavo, bet nuo Olimpo dievų laikydavosi atokiai, – pabrėžė poetas.³¹

Homeras „Odisejoje“ aprašė Kretos karalių Minoją, kuris Hade teisdavęs mirusiuosius, tačiau nei aišku, nei už ką, nei kaip jis tą darė,³² t. y. ši mintis dar neišplėtotą (arba praradusi pirmąją reikšmę). Atkreiptinas dėmesys, kad Homero aprašytame Hade mirusiuosius teisė ne dievas (ar dievai), o mirtingasis Minojas. Tik mistinis orfikų judėjimas (atsiradęs palyginti vėlai – apie V a. pr. Kr., o ankstyviausi jų himnų nuorašai datuojami apie III–II a. pr. Kr.) remiasi teisiama sielos vaizdiniu ir atpildo idėja,³³ sutampančia su Platono „Faidone“ ir „Valstybėje“ minimais siužetais apie sielų teismą ir kančias už nusizengimus.³⁴ Tačiau reikėtų turėti omenyje, kad Platonas (kaip, beje, ir mąstytojas Empedoklis), filosofiskai, t. y. specifiskai, įsivaizdavo, kas yra siela ir kas jos laukia po mirties (abu laikėsi nuomonės, kad sielos įsikūnija į naujagimius, toks supratimas kirtosi su vyraujančiu požiūriu į sielą ir jos būvį aname pasaulyje). Kitaip tariant, čia susiduriame su filosofinėmis spekuliacijomis ir išrinktiesiems skirtais mistiniais judėjimais. Neoplatoni-

kai Numenijus ir Porfirijus visa tai atgaivino II–III a. po Kr., kalbėdami apie sielos teismą, apie išbandymą blogiu ir panašius dalykus. Tiesa, jau romėnų poetas Vergilijus „Eneidoje“ (I a. pr. Kr.) pateikė išsamų sąrašą, kokias kančias nusikaltėliai patirs po mirties. Ar šie vėlyvi spekuliatyvūs filosofiniai svarstymai padarė įtaką Bychov(e)co kronikoje pateiktam vaizdiniui, – atskiroms tyrimo reikalas, tačiau kai kurios pomirtinio pasaulio vizijos, aprašytos Platono „Faidone“ ir „Valstybėje“, atsikartoja ankstyvuosiuose Bažnyčios veikėjų raštuose, pavyzdžiui, Grigaliaus Didžiojo „Dialoguose“, taigi galėjo sutapti su krikščioniškaisiais anapusinio pasaulio vaizdiniais, kuriuos per christianizaciją pažino ir lietuviai.

Kad ir kaip būtų, tiek Platonui (tiksliau tariant, pasakotojui Sokratui), tiek orfikams, tiek Vergilijui ir neoplatonikams artimesnė visai ne kalno, bet pievos (gražios lankos, puikaus slėnio) mitologema. Pagal indoeuropiečių sampratą, po mirties patenkama į gražią lanką (pievą ar slėnį), pavyzdžiui, Eliziejaus laukus. Tikėta, kad dorųjų sielas Hermis Psichopompa gabena į gražią pievą (indoeuropiečiai pirmiausia buvo gyvulių augintojai, o ne žemdirbiai). Tiesa, burtininkė Kirkė, siūsdama Odiseją į Hadą, minėjo iškilą uolą, stūksančią keturių upių santakoje, ir patarė kraujo auką vėlėms nulieti ties ja.³⁵ Tačiau uolos vaizdinys netrukus išnyksta, jį pakeičia upės slėnis, lanka. Vergilijus „Eneidoje“ minėjo Plutono sieną, per kurią dorųjų sielos pakliūva į Eliziejaus laukus, bet sielų likimui svarbesnė ne siena, o už jos tekanti Letos upė ir Eliziejaus laukai arba Tartaro prarajos. Pievą / lanką, o ne kalną mini, kaip spėjama, vienas seniausių indoeuropiečių šaltinių – Rigveda, datuojama II tūkstantmečio pr. Kr. pradžia: Dievas Agnis žada nuvesti mirusįjį per ugnį į gražią pievą, kur tas galėsįs pasimatyti su savo tėvais, kitose giesmėse teigiama, kad siela apskritai bus išskaidoma į gamtos elementus, o aname pasaulyje iš naujo susijungs.³⁶ Hetitų, priskiriamų indoeuropietiskai tradicijai, karaliaus laidotuvių aprašyme (II tūkstantmetis pr. Kr.) kalbama apie valdovo sielą, kuri drauge su paaukotais gyvuliais, daiktais pakliūva į gražią lanką.³⁷ Taigi sielų, kopiančių į kalną, nema-

tome ir čia, nors indoeuropiečių dievai gyvena aukštai danguje – tą iliustruoja mitas apie Griausmavaldžio kovą su gyvate (drakonu). Palyginkime su graikų dievais, gyvenančiais ant Olimpo kalno.

Atkreiptinas dėmesys, kad Griausmo dievybės, gyvenančios ant kalno, pagal indoeuropietišką tradiciją nėra siejamos su mirusiais. Tai neminima nei Indrai skirtuose himnuose, nei senovės graikų mituose apie Dzeusą (Jupiterį). Ankstyviausi šaltiniai, minintys skandinavų Torą, jo irgi nesieja su mirusiais, nes juos, vikingų manymu, globoja karo dievas Odinas. Kai kurie šaltiniai Torą sieti su mirusiais³⁸ pradėjo labai vėlai, tik XVII a. viduryje, manoma, kad tuo būdu (pasitelkiant *interpretatio christiana*) mėginta skandinavų mitologijai suteikti krikščionišką atspalvį. Slavų Perūnas irgi nėra mirusiųjų globėjas. Lietuviai Perkūno (pagal ankstyviausius jį miničius šaltinius) toli gražu nesiejo su mirusiais. Vos keletas XIX a. pabaigos–XX a. pradžios folklorinių siužetų mini, kad „*Perkūnas savo karalystėje*“ globoja žaibo nutrenktuosius.

Pomirtinis pasaulis pagal indoeuropietišką tradiciją griežtai atskirtas nuo dangaus – į dievų buveinę siela nepakliūva, taigi negalėjo atsirasti ir sielų kopimo į kalną vaizdinys. Įvairialypė, nevienareikšmiška, sunkiai atsekama, dar sunkiau chronologizuojama senųjų indoeuropiečių tradicija šiuo atžvilgiu kelia daugiau klausimų, negu pateikia atsakymų. Nors kalno mitologema indoeuropiečiams labai svarbi, tačiau seniausi žinomi šaltiniai apie sielas, kopiančias į kalną pas kokią nors dievybę, nekalba. Teismą ir pomirtinį atpildą už žemiškąją gyvenimą mini tik graikų filosofinio pobūdžio spekuliacijos, orfikų mistiniai judėjimai, vėlyvoji (h)induistinė „upanišadinė“ tradicija apie sielos karmą, kai kurios vėlyvosios budistinės „pomirtinio pasaulio vizijos“ (pavyzdžiui, pasakojimai apie Budos reinkarnacijas), mistiniai Rytų judėjimai, iš kurių išaugo kai kurios religijos (pavyzdžiui, zoroastrizmas, mitraizmas), davusios impulsų ir graikams, kad pakeistų savąją sielos sampratą. Vis dėlto net čia nekalbama apie sielas, kurios nagais kabintųsi, kopdamos į kalną pas dievybę. Nenustatyta, ar senovės lietuviai

galėjo ką nors žinoti apie šiuos sielų teismo ir atpildo vaizdinius, ar visa tai „paveldėta“ iš vėlyvosios indoeuropiečių tradicijos ir „išsaugota“ iki pat Bychov(e)co kronikos parašymo laikų, t. y. XVI a. pirmosios pusės. Sielų, kopiančių į kalną, kur jų laukia teismas, XIII–XIV a. šaltiniai nemini. To nepatvirtina ir archeologiniai radiniai. Bet krikščionybės laikais autorius, rašęs Platųjį metraštį, apie tai žinojo.

Sielų teismo vaizdinį puoselėjanti krikščionybė šaknimis remiasi į judėjiškąją (semitiškąją) pradžią, iškėlusį vieno Dievo idėją. Atsitiktinumai ar dėsningumas, tačiau Bychov(e)co kronikoje ir jos sekiniuose aprašytas sielų kopimas į kalną, Dievo teismas, tikėjimas atpildu po mirties ir mirusiųjų prisikėlimu būdingas būtent krikščionybei. O slibinas (gyvatė) su piktais vėjais atsirado tik vėlyvuosiuose Bychov(e)co kronikos sekiniuose.

Biblijoje kalno mitologema labai ryški: Dešimt Dievo įsakymų pranašas Mozė gavo ant Sinajaus kalno, pranašas Elijus, kad pasikalbėtų su Viešpačiu ir galėtų žmonėms skelbti Jo žodį, kopė į Karmelio kalną, Abraomas kilo į kalną paaukoti savo sūnaus Izaoko, Kristus nuo kalno sakė garsiuosius pamokslus, vėliau buvo nukryžiuotas Golgotos kalne. Šv. Rašte minima: „*Viešpats pasirinko Siono kalną, čia Jis panoro gyventi*“ (Ps, 132, 13, plg. Ps, 9, 11 ir kit.). „*Kas gali įkopti į Viešpaties kalną? Kas gali įžengti į Jo šventąją buveinę?*“ (Ps, 24, 3). „*Ateityje atsitiks taip, kad Viešpaties Namų kalnas stovės tvirtai iškilęs virš kalnų ir bus aukštesnis už kalvas. Visos tautos plūs jo link; daug tautų ateis ir sakys: „Ateikime ir kopkime į Viešpaties kalną, į Jokūbo Dievo namus“* (Iz, 2, 2–3, plg. Iz, 11, 9; 25, 6–8; 33, 15–16; 35, 10; 40, 9; 56, 7 ir kitur). „*Koks laimingas žmogus, kuris randa užuovėją vavyje / kurio širdis pakeliui į Siono kalną*“ (Ps, 84, 6; plg. Apr, 14, 1–5). Dievas sako lauksiantis išrinktųjų „*ant savojo šventojo kalno, ant aukštojo Izraelio kalno, – tai Viešpaties žodis – būtent ten visi Izraelio namai, jie visi man tarnaus krašte; ten aš priimsiu jus, tenai lauksiu iš jūsų atnašų ir rinktinių dovanų su viskuo, ką man skirsite*“ (Ez, 20, 40, plg. Iz, 66, 20). Šie išrinktieji – teisingi, nesavanaudžiai, sąžiningi ir dori žmonės, – po mirties gyvens ant kalno:

„Kas vaikšto tiesiai ir kalba tiesą, kas paniekina priešpados pelną, kas neima kyšių, kas užsikemša ausis ir nesiklauso kraują praliejantių, kas užmerkia akis ir nesigėri piktybėmis, tas gyvens aukštumose; jo apsaugos pilis bus aukštose uolose, jis turės duonos ir jo vanduo neišsėks“ (Iz, 33, 15–17). Siono kalnas virsta dangiškosios Jeruzalės vaizdiniu: „Bet jūs esate prisiartinę prie Siono kalno bei gyvojo Dievo miesto, dangiškos Jeruzalės, prie nesuskaitomų tūkstančių angelų ir iškilmingojo sambūrio [...]“ (Žyd, 12, 22). „Ir nunešė mane dvasios jėga ant didelio ir aukšto kalno, ir parodė man šventąjį miestą, Jeruzalę, nužengiančią iš dangaus nuo Dievo, žėrinčią Dievo šlove“ (Apr, 21, 9–11).

O nusidėjėliai pasmerkami tūnoti Šeole, tamsiame šaltame požemyje, kuris yra mirties buveinė (Ez, 18, 4, 10–13, 18, 20, 24 ir kitur). Apreiškime Jonui kalnas virsta Dievo teismo vieta – „Ir aš išvydau: štai Avinėlis bestovįs ant Siono kalno [...]“ (Apr, 14, 1, plg. Apr, 4, 2 ir 20, 11–15, plg. Mt, 25, 31–45), nors sielos, laukiančios nuosprendžio tebėra pakalnėje, t. y. slėnyje. Bychov(e)co kronikoje, jos sekiniuose ir folklore minimas sielų kopimas į kalną, būsimasis teismas akivaizdžiai sutampa su Šv. Rašto eilutėmis. Kitaip tariant, per christianizaciją vaizdinys apie sielas, kopiančias į kalną, buvo perduotas lietuvių konvertitams, o evangelizacija ir tolesnė katekizacija įtvirtino supratimą, kad ant kalno gyvena ir sielas teisia Dievas. Dorųjų sielos kviečiamos kopti į Viešpaties kalną, kur jų laukias amžinasis gyvenimas su Dievu, o nedorėlius vėjas nupūs į amžinos bausmės vietą: „Tarsi vėtomus pelus išblaškysiu juos, dykumos vėjui papūtus! Toks bus tavo likimas“ (Jer, 13, 24–25) arba juos kankins ir sunaikins gyvatė (slibinas, žvėris), plg. Iz, 27, 1, Ps, 74, 13–14; Apr, 13, 1; 13, 11; 15, 2 ir kitur. Sielų, kopiančių į kalną, tykojančių slibiną Wizuną, baisųjį Pukį, „smaką“ ir piktus vėjus, aprašytus Narbuto, Daukanto, Basanavičiaus, palyginkime su Šv. Rašte minimais slibiniais, gyvatėmis, Leviatanu ir vėjais. Per christianizaciją perteiktas, katekizacijos įtvirtintas sielų kopimo į kalną vaizdinys buvo žinomas Bychov(e)co kronikos autoriui. Pasitelkdamas *interpretatio christiana*, jis visa tai priskyrė lietuviams pagonims, kurie neva linksta prie tikrojo tikė-

jimo, bet daro tai gana „naiviai“: „Nors buvo pagonys, bet visuomet taip įsivaizduodavo ir tikėjo vieną Dievą, kad būsianti Paskutiniojo Teismo diena“, ir pan.

Tiesa, gyvūnų nagai Šv. Rašte nėra minimi, bet čia pasireiškia liaudiškas religingumas ir prietarai, prisi-taikantys prie christianizacijos (ar atgyjantys naujomis aplinkybėmis). Kad tokio prietaro būta, rodo folkloras, tą Liudvikas Adomas Jucevičius pabrėžė XIX a.: „Nega-lima mėtyti nagų ant žemės, nes po mirties reiks į kalną lipti, tai neilipsi.“³⁹ Jonas Balys XX a. rašė: „Seniau žmonės nukirptų nagų nemesdavo ant žemės, nes vėlė negalėsianti įkopti į kalną, kur esąs dangus.“⁴⁰ Palyginkime tai su trumpa etiologine sakme apie nagų kilmę – pasakojama apie pirmuosius žmones, iki nuopolio Edeno sode vilkėjusius nagų rūbais, kuriuos po nusidėjimo prarado ir liko nuogi, t. y. tik su nagais.⁴¹

Folklorinę medžiagą patvirtina ir archeologiniai duomenys. Lokio nagų amuletus, aptinkamus XIV–XV a. lietuvių kapinyuose, yra išnagrinėjęs archeologas Eugenijus Svetikas.⁴² Pritardamas jo išdėstytiems argumentams, pridursiu, kad per christianizaciją ir vėliau Biblijos eilutės, matyt, buvo suprantamos pažodžiui. Kai kurių (bet ne visų, dažniausiai moteriškos lyties) mirusiųjų artimieji stengdavosi tinkamai „parengti“ velionį kopimui į Viešpaties kalną, t. y. kliaudavosi ne tiek mirusiojo nugalėjimu gyvenimu, dorybėmis ir morale, kiek išoriškai „teisingu“ laidojimo ritualu. Tokiam prietarui įsigalėti padėjo ir tai, kad lokio simbolis, krikščionybėje šiaip jau turintis neigiamą konotaciją, vis dėlto išreiškė atgimimo viltį būtent nusidėjėliams ir pagonims. Tikėta, kad lokė, laižydama atsivestus lokiukus, suteikia jiems savąjį pavidalą. Tokį lokės „gebėjimą“, remdamasis romėnų autoriumi Petronijumi, aprašė Izidorius Sevilietis, vienas populiariausių „enciklopedistų“ tiek Viduramžiais, tiek Renesanso laikais.⁴³ O nusidėjėliai, pagonys savo ruožtu irgi gali taip „išsilaižyti“, pasukdami į doros kelią. Beje, Šv. Rašte lokės įvaizdis išreiškia Dievo bausmę: „Pasitiksiu juos kaip jauniklių netekusi lokė ir suplėšysiu jų širdies dangą“ (Oz, 13, 8). Štai kodėl lokio nagų amuletai randami, anot Svetiko, kartu su krikščioniškais artefaktais – kryželiais, medalionais,

simboliniais (šv. Petro) raktais, Ω pavidalo bei rozetinėmis segėmis su krikščioniškais įrašais ir kt.⁴⁴ Taigi Bychov(e)co kronikos autorius išreiškė žinomą krikščionišką prietarą, kad nagai padėsią įkopti į Viešpaties kalną, minimą Biblijoje. Tokia samprata su liaudiškų prietarų prieskoniu galėjo per Lietuvos christianizaciją sklįsti iš Kijevo Rusios, iš Vokiečių ordino valdomos Prūsijos bei Livonijos, kur lokio nagų amuletai randami XI–XIV a. nedegintiniuose kapuose. Moravijos ir Lenkijos įvairių vietovių XI–XIII a. kapinyuose irgi esama amuletų iš gyvūnų kaulų (tarp jų lokio nagų).⁴⁵ Naujojoje Europoje šis prietaras išplito dar iki oficialaus Lietuvos krikšto, taigi mūsų kraštą galėjo pasiekti per christianizaciją.

Krikščioniškoje erdvėje XVI a. buvo gana populiarus ir kitoks kopimo į Viešpaties kalną siužetas – vadinamosios Jokūbo kopėčios, kuriomis aukštyn žemyn laipioja angelai (žr. Pr, 28, 11–13). Šis vaizdinys susijęs su Viduramžių tradicija (plg. šv. Romualdo, šv. Jono Kopėtininko sapnus apie sielas, kopėčiomis lipančias į dangų arba į Viešpaties kalną, ir pan.). Beveik tuo pat metu kaip Bychov(e)co kronika atsiradę kai kurie šaltiniai, sukurti slaviškoje (Maskvos) aplinkoje, mini senajai pagonybei priskiriamą paprotį dėti į medinius karstus virvines kopėčias, diržus, laidoti mirusiuosius su jų žirgais ir įvairiais daiktais. Tokius Muromo miesto pagonių, gyvenusių XI a., papročius anoniminis „Palaimintojo kunigaikščio Konstantino Muromiečio gyvenimo“ autorius aprašė XVI a. viduryje (gal antroje pusėje), caro nurodymu pasakodamas apie krikščionybės įvedimą Murome.⁴⁶ Kokie iš tikrųjų buvo pagonių papročiai XI a., nėra aišku, bet įvairiose Rusijos vietose archeologai, kasinėdami X–XII a. moterų kapus, randa amuletų iš lokio nagų – tai sutampa su radiniais Lietuvoje.⁴⁷ Tiek kunigaikščio Konstantino biografijoje, tiek Bychov(e)co kronikoje pateikiama liaudiška krikščionybės interpretacija, nesutampanti su oficialia Bažnyčios doktrina (lietuviams pagonims būtinas atributas yra lokio ir lūšies nagai, muromiečiams – virvinės kopėčios ir diržai. Ir vieni, ir kiti laidojami su žirgais, su įvairiais daiktais, tiesa, lietuviai mirusiuosius degina, o muromiečiai – ne). Abiem atvejais išreiškiama ta

pati mintis – sielos kopia į kalną, kad pasiektų Dievą, tačiau tai daro lyg ir netinkamai (XVI a. autoriai apsidraudavo, esą lietuviai tikėję anapusiniu pasauliu, bet ne visai taip, kaip *derėtų*). „Palaimintojo kunigaikščio Konstantino Muromiečio gyvenime“ pateiktą siužetą su virvinėmis kopėčiomis ir diržais rusų archeologas grafas Aleksejus Uvarovas XIX a. interpretavo kaip pagalbą sielai pasiekti „rojų“ – kalną,⁴⁸ o kiti autoriai XX a. pradžioje tiesiogiai siejo su Šventaragio legenda, pasakojančia apie sielų kopimą į kalną, priskirdami šį vaizdinį pagoniškai tradicijai. Akivaizdu, kad abiem atvejais susiduriame su prietaru, kurio šaknys gali būti driekiasi į prieškrikščioniškus laikus, tačiau lokio nagams suteikiama jau ne pagoniška, o krikščioniška prasmė, atitinkanti Paskutiniojo Teismo idėją.

Skirtinguose Europos ir Azijos regionuose amuletų iš lokio ar kitų gyvūnų nagų tarp įkapių randama nuo seno, bet Lietuvoje ir kaimyniniuose kraštuose šis paprotys chronologiškai sutampa su krikštijimo pradžia. Net jei pripažintume tam tikrą galimą ryšį su pagonybe, christianizacija pakeitė senąsias reikšmes. Bychov(e)co kronika perteikia krikščionišką sielų kopimo į kalną vaizdinį, bet užsimena apie lokio nagus, taigi smelkiasi liaudiškas krikščionybės supratimas – sielų kopimo į kalną siužetas, perimtas iš Šv. Rašto, vėliau buvo folklorizuotas. ■

¹ Jonas Balys. Lietuvių liaudies pasaulėjauta. Čikaga. 1966, p. 87.

² Plg. Algirdas Julius Greimas. Lietuvių mitologijos studijos. Sudarė Kęstutis Nastopka. Vilnius: *Baltos lankos*. 2005, p. 160–161; Norbertas Vėlius. Senovės baltų pasaulėžiūra. *Struktūros bruožai*. Vilnius: *Mintis*. 1983, p. 226.

³ Gintaras Beresnevičius. Dausos. *Pomirtinio gyvenimo samprata senojoje lietuvių pasaulėžiūroje*. Vilnius: *Taura*. 1990, p. 134.

⁴ Gintaras Beresnevičius. Baltų religinės reformos. Vilnius: *Taura*. 1995, p. 167.

⁵ Plg. Alfredas Bumblauskas. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: *R. Paknio leidykla*. 2005, p. 98–99.

⁶ Eugenijus Svetikas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab.–XV a. Vilnius: *Diemedžio leidykla*. 2009, t. I, p. 375–376; Mindaugas Paknys. Ko galime pasimokyti iš istorijos ir jos rašymo. *Knygų aidai*. 2005, nr. 2, p. 14.

- ⁷ Lietuvos metraštis. *Bychovco kronika*. Vertė, įvadą ir komentarus parašė Rimantas Jasas. Vilnius: *Vaga*. 1971, p. 61.
- ⁸ Motiejus Strijkovskis. Lenkijos, Lietuvos, Žemaičių ir visos Rusijos kronika. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai* (toliau – BRMŠ). Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: *Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas*. 2001, t. II, p. 544.
- ⁹ Ten pat, p. 369.
- ¹⁰ BRMŠ, t. III, p. 519.
- ¹¹ Lietuvių mitologija. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: *Mintis*. 1995, t. 1, p. 79.
- ¹² Vladimir Toporov. Vilnius, Wilno, Вильна: miestas ir mitas. Vladimir Toporov. Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai. Sudarė Nikolai Mikhailov. Vilnius: *Aidai*. 2000, p. 62–63 (91 išnašoje pateiktas komentaras).
- ¹³ Norbertas Vėlius teigė, kad sielų kopimo į kalną vaizdinį Teodoras Narbutas perėmė iš Bychov(e)co kronikos. *Žr. Lietuvių mitologija*, p. 499 (100 komentaras).
- ¹⁴ Saxo Gramaticus. *Gesta Danorum=Dzieje Duńczyków*. Red. Henryk Pietruszczak. Warszawa: *Wydawca Henryk Pietruszczak*. 2018, VI, V, 14; VIII, VIII, 9.
- ¹⁵ Lietuvių mitologija, p. 156.
- ¹⁶ Jonas Basanavičius. Iš gyvenimo lietuviškų vėlių ir velnių. Chicago. 1903, p. 22.
- ¹⁷ Eduardas Volteris. Archeologiniai nesuipratimai. *Tauta ir žodis*. Kaunas. 1924, t. 2, p. 162–163.
- ¹⁸ Lietuvių mitologija, p. 132; 217.
- ¹⁹ Heinricus Chronicon Livoniae. In: *Scriptores rerum Germanicarum*, Bd. 31, *Editio altera* (toliau – HCL). Hrsg. L. Arbusow, A. Bauer, Hannoverae, 1955, IX, 5: „[...] quod mulieres quinquaginta se ob mortem virorum suspensio interfecerunt, nimirum cum credant se cum illis mox in alia vita victuros.“
- ²⁰ Eiliuotoji Livonijos Kronika. *Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*. Sud. Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis, Rimvydas Petrauskas. Vilnius: *Lil leidykla*. 2005, eil. 3873–3877, 3885–3889, plg. eil. 4697–4709 ir 10103–10105.
- ²¹ *Mindaugo knyga...*, p. 87.
- ²² Apie tai plačiau – Adelė Damarackaitė. Karo belaisvių aukojimo paprotys baltų kraštuose XIII–XIV amžiuje. *Darbai ir dienos* t. 21: Karų Lietuva (*Acta et commentationes Universitatis Vytauti Magni*). 2000, p. 17–38.
- ²³ Eugenijus Svetikas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab.–XV a. Vilnius: *Diemedžio leidykla*. 2009, t. I, p. 375–376, p. 377–394.
- ²⁴ BRMŠ, t. I, p. 267–268.
- ²⁵ Alvydas Nikžentaitis. Gediminas. Vilnius: *Vyriausioji enciklopedijų redakcija*. 1989, p. 98–105.
- ²⁶ Ten pat, p. 101.
- ²⁷ Vygandas Marburgietis. Naujoji Prūsijos kronika. Vertė Rimantas Jasas, įvadą, komentarus parašė Rita Trimonienė, Kęstutis Gudmantas. Vilnius: *Vaga*. 1999, p. 183.
- ²⁸ BRMŠ, t. I, p. 514.
- ²⁹ HCL, XVII, 5.
- ³⁰ Homeras. Odisėja. Vilnius: *Vaga*. 1979, IV, eil. 563.
- ³¹ Hesiodas. Darbai ir dienos. Vilnius: *Aidai*. 2019, eil. 166–173.
- ³² Homeras. Odisėja. XI, eil. 568–571.
- ³³ Plg. Орфей. *Языческие таинства, мистерии восхождения*. Перевод – И. Есвы, комментарии – А. Шапошникова. Москва: *Эксмо-Прес*. 2001, с. 155.
- ³⁴ Platonas. Faidonas, arba Apie sielą. Vertimas, įvadas ir komentaras – Tatjana Alekniėnė. Vilnius: *Aidai*. 1999, p. 104–112; Platonas. Valstybė. Vertė Jonas Dumčius. Vilnius: *Pradai*. 2000, p. 402–405.
- ³⁵ Homeras. Odisėja. X, eil. 513–518.
- ³⁶ *Ригведа*. Перевод – Татьяна Я. Елизаренкова, Москва: *Наука*. 1972, I, 35; X, 14, 2; X, 16; X, 58.
- ³⁷ Jaan Puhvel. Meadow of the Otherworld in Indo-European tradition. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, 1969, Bd. 83, H. 1, p. 65–66.
- ³⁸ *Žr. cituojamus XVII a. šaltinius – Леонид Кораблев. Древнегерманский мифологический словарь*. Москва: Издательство АСТ. 2019, с. 408–409.
- ³⁹ Liudvikas Adomas Jucevičius. Raštai. Vilnius: *Valstybinė grožinės literatūros leidykla*. 1959, p. 163.
- ⁴⁰ Jonas Balys. Mirtis ir laidotuvės. *Lietuvių liaudies tradicijos* (Lietuvių tautosakos lobynas IX). 1981, p. 78–79.
- ⁴¹ Kaip atsirado žemė. Parengė Norbertas Vėlius. Vilnius: *Vaga*. 1986, p. 26–27.
- ⁴² Eugenijus Svetikas. *Op. cit.* p. 396–398.
- ⁴³ The Etymologies of Izidore of Seville. Eds, Stephen A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, Oliver Berhof. Cambridge: *Cambridge university Press*. 2006, p. 252–253.
- ⁴⁴ Eugenijus Svetikas. *Op. cit.* p. 377–395.
- ⁴⁵ *Žr. archeologinius duomenis iš Gdanskio, Opolės, Mazovijos Grudzisko, Višlico, prūsų Kalduso, Sandomiežo ir kitų vietovių – Jacek Jaguś. Uwagi na temat wymowy magicznej średniowiecznych amuletów i ozdób na ziemiach polskich, Annales Universitatis Mariae Skłodowska, Sectio F*, 2003, vol. LVIII, s. 9–10. Plg. duomenis iš Olomuco (Moravija) vietovės XI–XII a. kapinyno – Andrzej Janowski, Tomasz Karasinski. Skóra K. Miedzy natura a kultura. Znaleziska skamieniałych zębów rekina i próba ich interpretacji, *Terra Barbarica, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina*, Łódź-Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, 2010, t. 2, p. 705.
- ⁴⁶ *Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Григорием Кушелевым-Безбородко, Санкт-Петербург: тип. Кулиша*. 1860, Вып. 1, с. 235.
- ⁴⁷ Eugenijus Svetikas. *Op. cit.* p. 374–375, 396.
- ⁴⁸ *Труды Первого Археологического съезда в Москве 1869*. Изд. гр. Алексей С. Уваров. Москва. 1871, с. 701.

UŽDRAUSTOS KALBOS TYRĖJŲ TAKAIS (2)

Straipsnis *Kultūros baruose* praėjusių metų gruodį buvo skirtas Jono Jablonskio 160-osioms gimimo metinėms. Šiomet sausio 14 d. sukako 145 metai, kai gimė filologas, mokytojas, kultūros veikėjas Antanas Pranas Daniliauskas. Iš tremties grįžęs į Lietuvą, aktyviai įsitraukė į pedagoginę veiklą. 1918 m. Naumiestyje (dabar Kudirkos Naumiestis) įkūrė gimnaziją, buvo jos direktorius, dėstė lietuvių, lotynų, rusų kalbas, istoriją, matematiką. Jo pastangomis 1919 m. įsteigta Marijampolės mokytojų seminarija, kuriai iki 1923 m. vadovavo. 1923–1928 m. buvo Marijampolės Rygiškių Jono gimnazijos direktorius. 1928–1934 m. dirbo Švietimo ministerijoje. Nuo 1934 m. – vėl Marijampolės Rygiškių Jono gimnazijos direktorius. 1941 m. birželio 14 d. su žmona Leokadija ir 14 metų sūnumi suimtas, atskirtas nuo šeimos ir nuvežtas į Rešiotų 7-ąjį lagerį Krasnojarsko krašte. Ten 1942 m. sausio 1-osios naktį mirė, nusilpęs iš bado. Naujų duomenų apie šios asmenybės jaunystę pateiksiu kitame žurnalo numeryje, o kol kas grįžkime į Revelį.

Jono Jablonskio stotelė Revelyje

Visi pas Jablonskį gyvenę (pasak jo, „pensionininkai“) ar tik lankęsi žmonės būdavo „įdarbinami“. Marcelinas Šikšnys prisimena: „*Pirmą kartą Jablonskį pažinau 1900 metais vasarą. Parvykęs į tėviškę atostogų, sužinojau, kad J. Jablonskis atostogauja netoli (apie 30 km) nuo Šiaulėnų, Grauzikiuose. Ilgai nelaukęs, pasikinkiau laukį ir šiaip taip, klausinėdamas kelio, suradau. Nuvažiavęs radau J. Jablonskį besėdintį verandoje su dviem studentais Avižoniu ir Šlapeliu, kurie perrašinėjo ant atskirų lapų jiems J. Jablonskio duotą tekstą: pasirodė, kad tai buvo ruošiamas spaudai Petro Kriaušaičio „Lietuviškos kalbos gramatika“. (Mat Petras – tai Avižonis, o Kriaušaitis – tai Jablonskis).“¹*

Užsukdavo pas Jablonskį studentas Stasys Bytautas ir politinis tremtinys Jonas Gadeikis. 1899 m. rugpjūčio 7 (19) d. Šiaulių geležinkelio stotyje Gadeikis buvo sulaikytas su 120 egz. lietuviškų leidinių ir Šiaulių kalėjime atliko kardomąjį areštą. Metams ištremtas iš Šiaurės Vakarų krašto, apsigyveno Taline. Vėliau Gadeikis išvyko į Kostromą, iš ten – į Ameriką, kur baigė studijas ir tapo evangelikų kunigu. Pasak Avižonio, „*dėl prasidėjusių anuomet bruzdėjimų Rusijos universitetuose buvo labai*

įtartina turėti artimesni santykiai su studentais. Mes, studentai, tuomet nenumanėm, kad savo apsilankymais pas Jablonskius galime atkreipti (iš tikrųjų ir atkreipėm) į juos žandarų akį; mes būdavom laimingi, galėdami tarp studijų pasižmonėti tokioje širdingoje atmosferoje. O Jablonskis, po kokią savaitę ar ilgiau mus išvaišinęs, dar „ant kelio“ įbrukdavo rankon, atsiprašydamas daugiau neturįs.“²

Nesuklysime teigdami, kad būtent Jablonskį lankę ar pas jį gyvenę asmenys buvo tikrieji jo mokiniai. Uniformotas gimnazijos mokytojas rusiškoje mokykloje privalėjo būti labiau pareigūnas ar prižiūrėtojas, o ne pedagogas. „*Tačiau aš tarnauju gimnazijos dėstytoju ir esu laikomas tam tikra prasme „jaunosios kartos auklėtoju“, todėl man pasmerkti gali pakakti ir tų daiktinių įrodymų, kurie tam reikalui dabar paimti iš manęs“, – laiške kalbininkui Filipui Fortunatovui į Maskvą rašė Jablonskis,³ jau prasidėjus tardymui 1900 m. gruodžio 20 (7) d. Pasak veterinarijos gydytojo Jono Bulotos, 1896 m. iš Kišiniovo atkelto į Taliną „*Jablonskio darbuotė Revelyje griežtai skyrėsi į 2 dalis: kaipo rusų valdžios mokytojo ir kaipo lietuvių veikėjo. Kaip mokytojas, jis buvo sąžiningas ir aštrus, reiškia, iš mokinių reikalavo, kad jie nors kiek mokėtų. Už tai mokiniai jo povisam nemėgo.“⁴**

Vienas svarbiausių Jablonskio darbų Taline 1897 m. buvo Petro Avižonio „Lietuviškos gramatikėlės“ taisymas ir korektūra. Avižonis pasakoja: „1898 m. Kalėdų šventėms buvo šaukiama į Petrapilį lietuvių studentų konferencija. Nuo dorpatiečių į konferenciją patekau aš ir nusivežiau savo gramatikėlę, kurią mano draugai V. Sirutavičius ir A. Smetona apsiėmė atmušti kažin kokia mašinėle, studentų vartojama profesorių paskaitoms atmušti. Apie Velykas 1899 m. aš jau gavau iš Petrapilio honoraro 25 egzempliorius savo „Lietuviškos gramatikėlės“, kurios iš viso buvo atmušta 100 egzempliorių.“⁵

Antanas Smetona prisimena: „Visa nedidelė lietuvių inteligentija, ypač moksleivių jaunuomenė, juto reikalo platesnės lietuvių kalbos gramatikos. Jablonskis turėjo surinkęs medžiagos, tik vis negalėdavo prisiruošti jos sutvarkyti. Taigi P. Avižoniui studentui padedant jis sumanė padaryti talką tam darbui. Buvo nusiziūrėta vieta Žemaičiuose pas V. Putvinskį jo Pavėžupio dvare. Atvažiavo ten Jablonskis su visa šeimyna. P. Avižonis tuomet Dorpatu univ. medicinos studentas, J. Šlapelis, Maskvos univ. stud. ir aš Petrapilio univ. Visi trys Mintaujos gimnazijos mokiniai. Tai buvo 1899 m. vasarą. Talka, Jablonskiui vedant, ne tik ruošė gramatiką, bet ir nurašinėjo jo nurodymais Valančiaus raštus, Palangos Južę, Antano Tretininko pasakojimus ir kitus dalykus. Tokiu būdu buvo paruošta spaudai P. Kriaušaičio gramatika, pradėjusi naują lietuvių rašto kalbos gadyne.“⁶

Avižonis pasakoja: „Visą vasarą mudu su Jablonskiu triūsėvos taisydamu gramatikėlę, ir galiausiai iš jos išsivystė „Lietuviškos kalbos gramatika“. Čia turiu pabrėžti, kad iš mano gramatikėlės imta tiktai skeletas, o visas tekstas, visi terminai, visa nekaitomųjų kalbos dalių gramatikos dalis, visa tatau J. Jablonskio galvos darbas. Ir pro Jablonskio įdėtąjį į gramatiką darbą pasidarė visai nebematyti manosios dalies, todėl ir gramatikos autoriumi pasirašė Kriaušaitis (Obelaitis buvo tuomet jau žandarams žinomas slapyvardis), o parodyti, kad čia vis tik ir mano esama šis tas įdėta, prie autoriaus pavardės pridėta manasis vardas Petras.“⁷

Gramatikos rengimas buvo tęsiamas ir 1900 m. vasarą. Petro Kriaušaičio „Lietuviškos kalbos gramatika“

Uniformuoti Aleksandro gimnazijos mokytojai 1902 m. Talino miesto muziejus, TLM, F. 5149.

išleista Tilžėje 1901 m. Kitas darbas – Antano Juškos lietuvių-lenkų žodynas. 1904 m. Rusijos mokslų akademijos Sankt Peterburge išleisto šio žodyno antrosios dalies „Baigiamajame žodyje“⁸ Jablonskis padėkojo savo jaunesiems bičiuliams Petruvi Avižoniui, Jurgiui Šlapeliui, Andriui Bulotai, Vincui Mickevičiui (Kapsukui), Antanui Smetonai, Kazimierui Jokantui, išskirdamas labiausiai nusipelnčius „šio nedėkingo darbo perrašintojus“ Joną Kriaučiūną ir Vladą Poželą.⁹ Kriaučiūnas prisimena: „Man gyvenant Revelyje, Jablonskis tarp kitko darbavosi redagavimu Juškevičios žodyno, kurį buvo pradėjusi leisti Petrapilės Mokslų Akademija. Kai kada jisai prisileisdavo ir mane prie to darbo. Kadangi dieną reikėdavo darbuotis gimnazijoje, dažnai ir namie su mokiniais, tai redagavimo darbą tedirbdavo dažniausiai tik naktimis. Būdavo, prisikrauna aplinkui įvairių žodynų ir į juos žiūrėdamas ir juos lygindamas, taisy Juškevičios žodyną. Mane jisai sunaudodavo veikesniam suradimui reikalingos medžiagos palyginamuose žodynuose.“¹⁰

Su kai kuriais savo mokiniais Jablonskis artimai susidraugavo. Bene labiausiai su Mintaujos „nepaklusniais“ Jurgiu Šlapeliu¹¹ ir Kazimieru Jokantu.¹² Jokantas mokėsi Talino II gimnazijoje ir nuolat susitikdavo su savo mokytoju. Jis „siuntė Jablonskiui įvairiausių žodžių, pasakymų, net linksniuodavo arba asmenuodavo žodžius“, – teigia kalbininkas Aldonas Pupkis.¹³

Jokantas pasakojo: „Nors turėdavo visus reikalingus leidimus ir išgaliojimus, vis dėlto žandarmerijai jo darbas būdavo labai įtariamasis. Kiekvienas jo žingsnis buvo sekamas, surašoma, pas ką užvažiuodavo ir ką kalbėdavo. Pas tuos žmones, kur apsistodavo, dažniausiai paskiau atvykdavo ir raudonsiūliai patikrinti, be nevedė kokios kenksmingos priešvalstybinės agitacijos. Tuo, žinoma, bereikalingai tik gąsdindavo žmones ir kenkdavo darbui. Karakteringas kad ir šis atsitikimas. 1901 m. vasarą važinėjome drauge po kupiškėnus. Vieną sykį, birželio 23 d. neradę arklių, turėjome iš Kupiškio pėsti eiti į mano tėviškę. Ant rytojaus, per šv. Joną, pasirodė tuo pačiu keliu daug išmėtytų ir išlipytų proklamacijų. Žandariai tuoj įtarė J. Jablonskį tai padarius ir ėmė žmones tardyti ir kamantinėti, kur, kada ir su kuo jis vaikščiojęs, ką sakęs ir t. t. O iš manęs Revelio gimnazijos inspekcija pareikalavo pasiaiškinimų, delko nesą ant paleidžiamojo bilieta policijos paliudijimo, kad būtent aš ten išbuvęs visą vasarą, kur pažymėta biliete, ir niekur kitur nevažinėjęs. Iš kitų mokinių nieko panašu nebuvo reikalauta. Ne tik tą sykį, bet ir visuomet J. Jablonskis buvo įtariamasis ir sekamas žmogus, nors jokia politika neužsiimdavo.“¹⁴

Prasidėjus tardymui, Jablonskio adresas buvo Rozenkranco (estiškai–Roosikrantsi) gatvėje, tačiau, pagal estų istorikus, namo nr. 245 šioje gatvėje nebuvo. Sprendžiant iš to, kad pas jį gyvendavo mokiniai, be to, nuolat kas nors

Vienintelis išlikęs medinis namas Rozenkranco gatvėje Nr. 3. Pastatytas 1878 m., architektas Rudolfas Otto von Knüpfenas
Vidos Girininkienės nuotrauka 2020

lankydavosi ar laikinai apsistodavo, gyvenamasis plotas turėjo būti nemažas. Be to, tame pačiame, tikėtina, kelių aukštų name gyveno ir teisininkas Andrius Bulota, kuris 1893–1897 m. studijuodamas Sankt Peterburgo Teisės fakultete, lankydavosi ir prof. Eduardo Volterio namuose Vasiljevo saloje.¹⁵ Vargu ar prestižinės profesijos, nors tuo metu dar neaukšto rango teisės pareigūnas būtų gyvenęs apgriuvusiame name. Apibendrinus pasakojimą apie Jablonskio tarnybą Taline, galima konstatuoti, kad pas jį lankėsi 22 lietuviai, žinoma, gali paaiškėti ir daugiau pavardžių. Vieni apsistodavo ilgėliau, kiti gal tik pernaktoti ar pasisvečiuoti. Kelios asmenybės kol kas nenustatytos, kiti – žinomi, nemažai gyvenime pasiekę asmenys, tarp jų ir būsimasis Lietuvos Prezidentas Smetona. Šiuo metu vieninteliame išlikusiame 1878 m. pastatyta mediniame name (architektas Rudolfas Otto von Knüpfenas) Rozenkranco g. nr. 3 yra privati kavinė. Savininkai leido užėiti, sraigtiniais laiptais pakilau į viršutinį aukštą. Žinoma, nieko konkretaus neteigių, atsakymas galėtų būti Maskvos archyvuose, bet vaikštinėdama aplinkui šį namą, įsivaizdavau atminimo lentelę su Jablonskio ir kitų garbių lietuvių pavardėmis.

Netekęs pareigų, Jablonskis butą pakeitė. 1901 m. sausio 25 (12) d. laiške savo mokytojui Maskvos universiteto filologijos profesoriui Fiodorui Koršui nurodė adresą *Bolšaja Beliasnaja* g. nr. 44 a.¹⁶

Jono Jablonskio tardymas

Rusiškos gimnazijos mokytojas, apie kurį nuolat sukiojosi „įtartini“ jauni asmenys, negalėjo likti nepastebėtas. Tačiau krata jam, o ypač teisininkui Bulotai, gyvenusiam tame pačiame name, buvo netikėta. Konkrečių duomenų, kaip viskas vyko, kol kas trūksta. Kai kas žinoma iš atskirų dokumentų, Jablonskio raportų mokyklos direktoriui Piotruvi Pogodinui ir laiškų rusų kalbininkams (jie su lietuviškais vertimais 1985 m. paskelbti Arnoldo Piročkino sudarytame leidinyje „Jono Jablonskio laišakai“). Raportus mokyklos direktoriui rusų kalba (be vertimų) Piročkinas 1971 m. publikavo žurnale *Kalbotyra*.¹⁷ Daug ką atskleidžia išsamai 1977 m. išleista Piročkino studija „Prie bendrinės kalbos ištakų. J. Jablonskio gyvenimas

ir darbai 1860–1904 m.“ Šiandien galima susieti kultūrinius ryšius tarp įvairių universitetų ir mokslininkų, dariusių įtaką ne tik kalbotyros mokslo raidai, bet ir politiniam procesui, siekiant atgauti mūsų raidyną.

Lietuvių spaudos draudimas nebuvo įdiegtas vienu metu. Caro įsakas 1865 m. vasario 11 (sausio 30) d. buvo tik žodinis. Vidaus reikalų ministerija lietuvių spaudą lotyniškais-lenkiškais raidėmis, lietuviškų knygų platinimą galutinai uždraudė spalio 5 (rugsėjo 23) d. aplinkraščiu.¹⁸ Vadinasi, įstatymas neturėjo aukščiausiosios galios. Rusijos mokslų akademija jo nepaisė, toliau rengė spaudai rankraščius lotyniškais-lietuviškais raidėmis. Visa ši painiava, diskusijos ir nesutarimai išdėstyti Merkio gausiais šaltiniais paremtoje knygoje „Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.)“, išleistoje 1978 m. Svarbu priminti, kad 1880 m. gegužės 4 (balandžio 22) d., spaudžiant Rusijos mokslų akademijai, caras leido spausdinti mokslines knygas lietuvių kalba, tačiau uždraudė jas platinti Šiaurės Vakarų ir Pavyslio kraštuose. Vienas pirmųjų neuždraustų leidinių buvo Antano Juškos „Lietuviškos svodbinės dainos“, išleistos 1883 m. Sankt Peterburge. Taigi filologai savo namuose Rusijoje galėjo šias dainas turėti, o Lietuvoje tai buvo laikoma platinimu, už kurį baudžiama. Tai pabrėžė ir Jokantas savo atsiminimuose 1921 metais: „Kadangi J. Jablonskiui, kaipo filologui, laikyti knygų kad ir lietuvių kalba po vieną egzempliori nebūvo griežtai draudžiama, iš tos kratos nieko blogo nebūtų išėję. Bet, sako, radę laiškų, rašytų lietuvių inteligentų, kurie buvo prasikaltę „litvomanija“, ir paties J. Jablonskio rašytą raštą, kur buvo projektuojama apsidėti tam tikru mokesčiu kiekvienam susipratusiam lietuviui inteligentui tautiečių naudai, kurie nukenčia nuo valdžios dėl lietuviybės. Už bloga buvo paskaityta ne tik rašto turinys, bet ir tai, kad raštas buvęs surašytas ant raudono popierio.“¹⁹

Nauja lietuvių persekiojimų banga Estijoje susijusi su rotmistro Andrejaus Vonsiackio veikla. Buvęs Naumiesčio (dabar Kudirkos Naumiestis) apskrities žandarų valdybos viršininkas 1900–1901 m. triūsė Kuršo gubernijos žandarų valdybos viršininko padėjėjo pareigose Liepojoje. Adolfas Sprindis pabrėžė: „Sekimas sustiprėjo, kai į Liepoją buvo atkeltas žandarų rotmistras Vonsiackis, tas pats Vonsiackis, kuris Suvalkijoje

sudaužė „Sietyną“ Dabar žandaras spendė tinklą ant Kuršo ir Žemaitijos lietuvių judėjimo. Pirmas kąsnis ir buvo L. Vaineikis; jis gegužės mėn. 23 d. naktį, tik grįžęs iš Berlyno, pateko į žandarų nagus.“²⁰ Knygnešiu „Sietyno“ draugijos byloje buvo tardomi ir 1897 m. nuteisti 34 asmenys, tarp jų Jonas Kriaučiūnas, kuriam skirta vienu metų kalėjimo ir tremties bausmė. Antanas Daniliauskas įkalintas pusei metų, po to ištremtas. Vaineikio suėmimą 1900 m. birželio 5 (gegužės 23) d. paminėjo *Darbininkų balsas*: „Žandarų viršininkas Vonsiackas, iš kurio priežasties 1899 metuose 22 lietuviai tapo išvaryti iš Suvalkų gubernijos į gilumą Maskolijos, atsibaldęs į Liepojų tuoj pradėjo kibti prie lietuvių. Iš jo paliepimo iškratyti ir suimti: 1) Vaineikis, daktaras iš Palangos, sėdi nuo gegužės mėn.“ Straipsnio išnašoje papildyta: „da 10 nubaustų ant vietos sėdėjimu kalėjimuose ir atvira policijos priežiūra.“²¹

Būtent pas Vaineikį 1900 m. gegužę rastas Bulotos adresas Rozenkranco g. Nr. 245. Vonsiackis su žandarais greitai nustatė, kad šiame name gyvena ir Jablonskis, jo bute apsistojęs Maskvos universiteto studentas Petras Šniukšta, kuris irgi sekamas. 1900 m. lapkričio 7 (spalio 25) d. potvarkiu Jablonskio bute lapkričio 13 (spalio 31) d. atlikta krata. Tuo metu pas jį gyveno ne tik Šniukšta, bet ir Vincas Kalnietis, Jonas Kriaučiūnas ir Antanas Daniliauskas. „Pastarieji keturi kratai, matyt, buvo gerai pasirenge – žandarai iš esmės nieko nerado, todėl į bylą įtraukė juos tik kaip liudytojus.“²² Pasak Gabrielės Petkevičaitės-Bitės, taliniečiai kratoms rengėsi iš anksto. Kaip buvo sutarta, draudžiamus lietuviškus raštus jie sunešė pas Bulotą ir sudėjo į didelį lagaminą, kurį ketino iš namo išnešti, bet nespėjo. Bulota lagaminą įstūmė į kambarį kaimynui, gimnazijos mokytojui rusui Šapčenkai, kuris jį priglaudė. Bulota dar spėjo sudeginti daug pašto perlaidų kvitų dėl draudžiamų raštų pirkimo.²³

Estijos istorijos archyve saugoma Jablonskio asmens byla, kurioje yra dokumentų nuo 1888 m. lapkričio 23 (11) iki 1905 metų gruodžio 23 (13) dienos.²⁴ Joje saugomi gimimo metrikai padėjo nustatyti kalbininko gimimo datą, kuri iki tol būdavo nurodoma skirtingai. Byloje yra 4 formuliarai (t. y. tarnybos lapai), kuriuose išvardytos Jablonskio tarnybos vietos, perkėlimai, ap-

dovanojimais. Įdomiausi yra keturi Jablonskio raportai mokyklos direktoriui Pogodinui ir paties Pogodino raštai Rygos švietimo apygardos kuratoriui Aleksandriui Švarcui – buvusiam Jablonskio mokytojui, Maskvos universiteto klasikinės filologijos profesoriumi.

Iš Jablonskio bylos dokumentų matyti, kad gimnazijos direktorius labai įsibaiminęs, galbūt jam tai buvo pirma tokio pobūdžio „patirtis“. Suprantama, bijojo netekti tarnybos. Taigi tuojau pat po kratos Pogodinas rašė kuratoriui (išversta straipsnio autorės): „*Turiu garbės pranešti Jūsų Prakilnybei, kad spalio 30 d., septintą valandą vakaro, Aleksandro gimnazijos mokytojo J. J. Jablonskio bute prokuroro priežiūros pareigūnai ir žandarų policija atliko kratą. Mano duomenimis, krata atlikta Kuršo valdžios, įtarusios Jablonskį leidus knygas lietuvių kalba, įsakymu. Į tardymą jis neįtrauktas, taip pat jam nepaskirta nei viešoji, nei slaptoji policijos priežiūra. Apie galutinius kratos rezultatus turėsiu garbės Jūsų Prakilnybei pranešti atskirai, kai tik gausiu duomenis iš Revelio apygardos teismo prokuroro V. P. Bražnikovo, su kuriuo dėl šio reikalo jau susisiečiau.*“ Dešinėje lapo pusėje nurodyta: „*P. kuratoriaus įsakymu nusiųsta supažindinti apygardos inspektorius N. G. Zajončkovskį.*“²⁵

Beje, kiek vėliau, 1900 m. gruodžio 21 (8) d. Jablonskis laiške Maskvos universiteto profesoriumi filologui Fiodorui Koršui rašė: „*Baigdamas pasakysiu kelis žodžius apie trokštantį mano byloje vaidmenį suvaidinti apygardos inspektorius Nikolajų Zajončkovskį. Tada, prieš trejus metus, jis buvo vyriausiasis lietuvių gimnazistų maišto malšintojas. [Čia turimas omenyje 1896 m. Jelgavos gimnazistų lietuvių atsisakymas sukalbėti stačiatikių maldą – V. G.] Jie reikalavo rytmetinės maldos lietuvių kalba tuo metu, kai tokia malda (gimtąja kalba) buvo leista latviams ir vokiečiams. Manęs tada jau nebuvo Jelgavoje, bet apygardoje svarstė, kad prie šito gimnazistų judėjimo aš buvau šiek tiek prisidėjęs. Nikolajus Česlavovičius malšino visiškai nesėkmingai naudodamasis net gimnazijos bokštu karštomis galvoms prablaivinti. Nuo to laiko lietuviai jam didžiausių bedievių tauta.*“²⁶

Bet grįžkime prie tardymo. 1900 m. lapkričio 15 (2) d. gimnazijos direktorius gavo pirmąjį Jablonskio

raportą – „*paaiškinamąjį raštą*“, kuriuo „*Jo kilnybei Revelio Aleksandro gimnazijos direktoriui*“ pranešama apie lapkričio 12 (spalio 30) d. pusę septynių vakare Estijos gubernijos žandarų valdybos su prokuroro priežiūra atliktą kratą: „*žandarų valdybos pareigūnai man pasakė, kad jie atvyko į mano butą Gruobinio apskrities Liepojos uosto žandarams pareikalavus.*“ Nors Jablonskis pareiškė, kad nieko draudžiamo neturi, gal tik tarp popierių kokią nors laišką, vis tiek prasidėjo krata. Žandarai paėmė visas lietuviškas knygas, daug leidinių vokiečių, lenkų, kai ką rusų kalbomis, visus rankraščius (liaudies dainų, pasakų, padavimų rinkinius, liaudies papročių aprašymus), laiškus, surinko net popieriaus skiautes, kuriose buvo kokių nors įrašų, išsinešė Veismano lotynų-vokiečių kalbos žodyną, Kocho graikų kalbos gramatiką, senųjų kalbų mokymo programas. Lapkričio 14 (1) d. penktą valandą vakaro žandarų valdybos pareigūnai, du prokuroro pavaduotojai, vertėjas ir cenzorius, dalyvaujant Jablonskiui, pradėjo aptarinėti paimtus rankraščius. Patikra truko 4 valandas. Gražino tik tas knygas, kurias, Jablonskio tvirtinimu, leidusi spausdinti cenzūra, atidavė kai kuriuos lietuviškų žodžių sąrašus, žodžių aiškinimo tekstus. Nebuvę nė vienos „kenksmingo“ turinio knygos ar uždrausto periodinio leidinio. Visi laiškai gauti iš jo pažįstamų. Tarp popierių rado laišką, kurį Jablonskiui kadaise atsiuntė vienas iš jo gimnazijos draugų, kvietęs rašyti straipsnius į užsienio lietuvių spaudą, bet jis nesutikęs. „*Visi daiktai, paimti iš manęs kratos metu liudija tik tai, kad aš, kaip filologas, lietuvis, Mokslų akademijos leidžiamo A. Juškevičiaus žodyno redaktorius, Imperatoriškosios geografų draugijos tikrasis narys, domiuosi lietuvių kalba ir lietuvių etnografija.*“ Teigė, kad visi pažįstami ir net nepažįstami per vasaros ekspedicijas pateikę kalbos ir etnografijos pavyzdžių, tikisi, kad visa tai kada nors bus panaudota mokslo tikslais. „*Atsižvelgiant į tai, kas aukščiau išdėstyta, turiu garbės kuo nuolankiausiai prašyti Jūsų Kilnybės, ar nerastumėte galimybės panaudoti visas nuo jūsų priklausančias priemones, kad, 1-a, įvykis, kuri aš laikau tik apgailėtinu nesusipratimu, būtų išaiškintas ir kaip galima greičiau baigtas, ir 2-a, kad artimiausiu laiku man būtų sugrąžinta visa iš manęs paimta medžiaga, nes ji man būtina tęsiant darbus, kuriems aš skiriu visą nuo pamokų likusį laiką.*“²⁷

Lapkričio 16 (3) d. Jablonskio raportą su palydimuoju raštu direktorius išsiuntė kuratoriui: „*Papildydamas spalio 31 d. pranešimą turiu garbės nusiųsti Jūsų Prakilnybės nuožiūrai Revelio Aleksandro gimnazijos mokytojo J. J. Jablonskio paaiškinimo raštą apie pas jį atliktą kratą*“. Šio pranešimo kairėje, tikėtina, jau kuratoriaus ar jo kanceliarijos nurodyta: „*Susisiekus Mintaujoje su Bilecku pranešti ir apie kratą pas Jablonskį. Apie rezultatus ministerijai nedelsiant slaptai praneš p. kuratorius*“. Žemiau: „*Gauti iš žandarmerijos vyresnybės pranešimą apie Jablonskio kratos rezultatus*.“²⁸

Po pirmosios atakos buvo kiek ramiau, Jablonskis tikėjosi, kad viskas greitai baigsis. Tačiau tai buvo tik pradžia. Rotmistro Vonsiackio nurodymu, Liepojoje raustasi po Jablonskio rankraščius. Sprendžiant iš dokumentų, direktorius buvo iškviestas į sostinę. Pogodinas 1900 m. lapkričio 29 (16) d. rašė Švarcui: „*Jūsų Prakilnybe Maloningasai Aleksandrai Nikolajevičiaui! Turiu garbės kuo pagarbčiausiai pranešti Jūsų Prakilnybei, kad liaudies švietimo ministrasteiravosi manęs apie Revelio Aleksandro gimnazijos mokytojo J. J. Jablonskio bute atliktą kratą. Aš turėjau garbės pranešti Jo Aukštajai Prakilnybei apie mano pranešimų Jūsų Prakilnybei turinį, vis dėlto susilaikydamas nuo savo galutinės nuomonės šiuo klausimu, kol ne iki galo peržiūrėti iš mokytojo Jablonskio paimti rankraščiai. Jo Aukštoji Prakilnybė man nurodė, kad ir ateityje būtinai praneščiau Jūsų Prakilnybei viską, ką tik sužinosiu šiuo klausimu. Šiandien gavau žinių iš Estijos žandarų valdybos viršininko, kad didesnė dalis Jablonskio rankraščių po peržiūrėjimo asmenų, kurių iniciatyva buvo atlikta krata, grąžinta į Taliną; šiandien jie bus atiduoti savininkui. Turiu garbės nuolankiai prašyti Jūsų Prakilnybės priimti patvirtinimą apie gilią mano pagarbą ir ištikimybę, su kuria lieku Jūsų Prakilnybės nuolankiausias tarnas*.“²⁹

Jablonskis 1900 m. gruodžio 13 (lapkričio 30) d. raporte informavo direktorių, kad gruodžio 12 (lapkričio 29) d. Estijos žandarų valdybos viršininkas, dalyvaujant prokuroro pavaduotojui, apklausė jį kaip slaptos bylos liudytoją. Po apklausos buvo grąžinti beveik vis rankraščiai. „*27 knygų lotynų-lenkų šriftu negrąžino ir, man pasirašius, pranešė, kad aš jas atgausiu, jei per šešias savaites išsirūpinsiu vidaus reikalų ministro leidimą jas lai-*

kyti“. Paimti keturi „daiktiniai įrodymai“: vienas raštelis, parašytas raudonu rašalu, laiško kraštiečiui ir gimnazijos laikų draugui Vincui Kudirkai juodraštis, knygelė su juodu ceratiniu viršeliu ir kažkoks „pranešimas“, atspausdintas rusų ir lietuvių kalbomis su cenzūros leidimu. Raštelį raudonu rašalu parašęs prieš trejus metus, sujaudintas žinios apie Vinco Kudirkos tuberkuliozę. Pasiūlęs organizuoti draugišką paramą lietuviams, kuriems tenka skursti už Lietuvos ribų, juk net rusų leidiniuose rašoma apie lietuvių spaudos persekiojimą, areštus, lietuvių trėmimus iš gimtinės. Antrojo laiško Kudirkai juodraštyje atsakęs, kad nebendradarbiaus lietuvių spaudoje. Su asmenimis, kurie tardomi, jokiais klausimais nesusirašinėjo. Užrašų knygutė pas jį patekusi atsitiktinai, todėl prašė, kad žandarų valdyba atliktų jo rašto ekspertizę. „*Pagaliau manęs tiesiai klausė, kas man žinoma apie nusikalstamą kai kurių lietuvių veiklą. Bet manęs asmeniškai tai jau neliečia, todėl kalbėti apie tai nedera*.“³⁰

Štai ir atsirado „įkalčių“, iš kurių pagrindinis buvo jau minėtas raštelis. Bulota vėliau teigė: „*Mat, Jablonskis buvo parašęs dar lyg tyčia raudonu rašalu, maždaug projektą įstatų tokiu vardu: „Brolija savitarpinio apsidraudimo sušelpimui lietuvių veikloje, nukentėjusių dėl persekiojimo vyriausybės*“. Tą projektą Jablonskis buvo skaitęs susirinkusiems pas jį vietos lietuviams inteligentams, ir perskaitęs kažin kur buvo nukišęs, turbūt įdėjo į kokias knygas ir pamiršo, į kurias. O kada sužinojo, kad bus krata (mat, apie ją buvo slaptai pranešta) taip greitai jo nesurado, bet žandarai surado.“³¹

Įkalčiai, o labiausiai Jablonskio laikysena nervino Pogodiną. 1900 m. gruodžio 14 (1) d. jis vėl rašė kuratoriui: „*Šių metų lapkričio 30 d. turėjau garbės pateikti Jūsų Prakilnybei Revelio gimnazijos mokytojo J. J. Jablonskio raportą apie jo kaip liudytojo apklausą slaptoje byloje. Šis raportas, gautas 9 valandą vakaro, kad būtų greičiau, Jūsų Prakilnybei išsiųstas registruotu laišku, nes geležinkelio stotyje valdiška korespondencija vakarais nepriimama. Šiandien, papildydamas savo parodymus, laikau garbe toliau informuoti Jūsų Prakilnybę. Iš mano pokalbių su Revelio apygardos teismo prokuroru ir Estijos žandarų valdyba paaiškėjo, kad jie asmeniškai ir toliau palankiai vertina Jablonskį, nors p. prokuroras savo*

konkretesnę nuomonę atidėjo iki gruodžio 2 dienos. Savo ruožtu neslėpiau nuo Jablonskio tų žalingų pasekmių, kurių jis gali sulaukti, jei visiškai atvirai nepaaiškins, toks atvirumas yra jam dar labiau būtinas, nes jis prašė kuo greičiau išaiškinti šį jam sunkų „nesusipratimą“. Vis dėlto mano įkalbinėjimai, kad pasakytų vardus tų asmenų, su kuriais jis bendravo, ir kieno užrašų knygutė rasta tarp jo raštų, nenugalėjo Jablonskio užsispyrimo. Apie tolesnę eigą turėsiu garbės Jūsų Prakilnybę informuoti asmeniškai.³²

Sprendžiant iš 1900 m. gruodžio 21 (8) d. laiško Koršui, kuratorius Švarcas irgi įkalbinėjo Jablonskį, kad išvardytų pavardes: „A. Švarcas, mano mokytojas, o dabar ir kuratorius, kiek man žinoma iš P. Pogodino žodžių, ypač nepatenkintas tuo, kad aš, lankydamasis pas jį po kratos, kategoriškai pareiškiu, jog tarp daiktų, paimtų pas mane, nieko nusikalstama negali būti, nes aš nepalaikęs jokių santykių su „veikėjais“.³³

Taigi Jablonskį įtikinėjo, kad išduotų bendraminčius. Šioje tardymo byloje atsiskleidė dar vienas Jablonskio talentas – gudraus drąsaus konspiratoriaus, advokato, teisininko, kurio elgseną tuo metu galėtume įvertinti pačiu aukščiausiu balu. ■

Tęsinys kitame numeryje

¹ Marcelinas Šikšnys. Mano lietuvių kalbos pamokos ir atsiminimai apie J. Jablonskį, in: *Kalbotyra*, 1962, t. 5, p. 83, 84.

² *Lietuvos mokykla*, 1921 m., sąs. nr. 12, p. 24 (533).

³ Jono Jablonskio laišakai. Sudarė, įvadą, paaiškinimus parašė ir laiškus išvertė Arnoldas Piročkinas. Vilnius: *Mokslas*, 1985, p. 110.

⁴ *Lietuvos mokykla*, p. 35 (544).

⁵ *Mokykla ir gyvenimas*, 1921, Nr. 1, p. 34 (32).

⁶ *Lietuvos mokykla*, p. 43 (552).

⁷ *Mokykla ir gyvenimas*, p. 34 (32).

⁸ *Литовский словарь А. Юшкявичя*. Вып. второй, Санкт-Петербург, 1904, с. I–LIX.

⁹ Jonas Jablonskis. *Straipsniai ir laišakai*. Sudarė, įvadą ir paaiškinimus parašė ir straipsnius išvertė Arnoldas Piročkinas. Vilnius: *Mokslas*, 1991, p. 144–145.

¹⁰ *Lietuvos mokykla*, p. 44 (553).

¹¹ Apie J. Šlapelio bendravimą su J. Jablonskiu plačiau žr.: Vida Girininkienė, Jurgio Šlapelio jaunystė: tarp pašaukimo, politikos ir medicinos, in: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Šlapeliai*, Vilnius: LLTI, 2019, p. 15–46.

¹² Tartu universitete 1908 m. Kazimieras Jokantas baigė mediciną, vertėsi medicinos praktika Šakiuose ir kitur, kurį laiką buvo „Žiburio“ gimnazijos direktorius, vėliau Steigiamojo Seimo atstovas, pirmojo, antrojo, trečiojo seimų narys, aukštas valdžios pareigūnas, laikraščio *Lietuva* vyr. redaktorius. 1925 m. vasarį–1926 m. birželį ir 1939 m. lapkritį–1940 m. birželį – švietimo ministras. 1941 m. birželio 14 d. suimtas ir ištremtas į Sverdlovsko sritį. 1942 m. rugpjūčio 25 d. Sverdlovске sušaudytas. Iš dalies K. Jokantą galime laikyti ir kalbininku: išvertė keletą knygų, išleido „Lotynų kalbos vadovėlį“ vidurinėms mokykloms, o 1936 m. – „Lotyniškai lietuvišką žodyną“, kuris „Lotynų-lietuvių kalbų žodyno“ pavadinimu pakartotas 1995 m. Parašė knygą „Suvalkų Kalvarijoje vokiečių okupacijos metu (1914–1918)“.

¹³ Aldonas Pupkis. J. Jablonskio rankraštinių palikimas, in: *Kalbotyra*, 1962, t. 5, p. 54.

¹⁴ *Lietuvos mokykla*, p. 44 (553).

¹⁵ Apie tai plačiau žr. Vida Girininkienė, Profesorius Eduardas Volteris ir Vaičiaičiai, in: Raimondas Daniliauskas, Vida Girininkienė, Ižvalgos apie Šakių apskritį. Sudarytoja Vida Girininkienė, Vilnius: Asociacija „Valsčiaus Metų žmonių klubas. Vida Girininkienė. 2019, p. 423–445.

¹⁶ Jono Jablonskio laišakai, p. 184–185.

¹⁷ Arnoldas Piročkinas. J. Jablonskio bylos medžiaga. *Kalbotyra*, 1971, t. XXIII (I), p. 113–124.

¹⁸ *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*. Sudarė Antanas Tyla, Vilnius: LII leidykla, 2004, p. 291.

¹⁹ *Lietuvos mokykla*, p. 40 (549).

²⁰ Adolfas Sprindis. *Povilas Višinskis*. Vilnius: Vaga, 1978, p. 205.

²¹ *Darbininkų balsas*, 1901 m. Nr. 1, p. 35.

²² Arnoldas Piročkinas. Prie bendrinės kalbos ištakų. *J. Jablonskio gyvenimas ir darbai 1860–1904 m.* Vilnius: *Mokslas*, p. 180.

²³ Vytautas Merkys. Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje. Vilnius: *Mokslas*, 1982, p. 55.

²⁴ Estijos istorijos archyvas (toliau – EIA), f. 384, ap. 1, b. 3792.

²⁵ EIA, ten pat, l. 51.

²⁶ Jono Jablonskio laišakai, p. 183. A. Piročkino vertimas.

²⁷ EIA, f. 384, ap. 1, b. 3792, l. 53–54.

²⁸ Ten pat, l. 52.

²⁹ Ten pat, l. 57.

³⁰ Ten pat, l. 61–63.

³¹ *Lietuvos mokykla*, p. 36 (545).

³² EIA, f. 384, ap. 1, b. 3792, l. 58–59.

³³ Jono Jablonskio laišakai, p. 182.

AMERIKOS SPAUDA APIE JUSTĄ PALECKĮ

Čikagoje Justui Paleckiui nesisekė – antikomunistinis dienraštis *Chicago Tribune* jį paminėjo vos du kartus. Nereikšminga 1970 m. sausio 8 d. žinutė (p. 3) pranešė, kad vienas Amerikos senatorius Maskvoje susitiko su „Kremliaus vadais“, tarp jų buvo ir „Justas Paletskis“, Tautybių tarybos (sovieta) pirmininkas. Nepaminėta, kad jis lietuvis. Apie ką kalbėta, beveik nieko nesužinome, o būtų įdomu, nes tasai senatorius – Eugene’as McCarthy’s (1916–2005), pasisakęs prieš karą Vietname. Tą pačią *Reuter* agentūros žinutę *New York Times* irgi paskelbė sausio 8 d. numeryje (p. 14). Truputį išsamesnė 1943 m. gruodžio 21 d. *Chicago Tribune* publikacija „Raudonųjų lietuvių mitingas remia rusų valdžią: pasveikino sovietų statytinį (*stooge*) Maskvoje“ (p. 8) – tai būtent Paleckis, tuomet gyvenęs SSRS sostinėje. Beje, angliško *stooge* menkinamasis tonas daug ryškesnis negu lietuviško „statytinis“. Komedijose *stooge* yra marionetė, pajuokos objektas. Rašoma, kad Paleckį „valdžion įkėlė“ rusai, okupavę Lietuvą. Kilus karui, jisai „po kelių dienų“ pabėgo į Maskvą. Nors chronologija sujaukta, tačiau Paleckio iškilimas nusakytas teisingai, nors būtų buvę tiksliau rašyti ne apie rusus, bet apie sovietus. Šiaip ar taip, Paleckis nelaikomas rimtu politiku, pristatomas kaip Kremliaus satrapas.

Įdomus yra šio susirinkimo, įvykusio Niujorke, Komunistų partijos būstinėje, 1943 m. gruodžio 18–19 d.,

pretekstas. Rezoliuciją, sveikinančią Paleckį, priėmė 312 delegatų, pasivadinusių „*lietuviais demokratais*“. Antanas Bimba pranešė, kad sovietų armijai pasiūsta „pagalbos \$100.000 vertės pundeliais, drabužių ir cigarečių bei tabako ir pypkių.“ Be to, siūlė reikalauti, „kad po karo ne tik Vilnius, bet Seinai ir Rytų Prūsija būtų prijungta prie sovietinės Lietuvos“ (*Draugas*, 1943 m. gruodžio 22 d. ir gruodžio 29 d.). Tasai susirinkimas, pasak Amerikos lietuvių tarybos pirmininko, žurnalisto, visuomenės veikėjo Leonardo Šimučio (1892–1975), buvo Maskvos klasta, bandant sudaryti apgaulingą įspūdį, neva Amerikos lietuviai pritaria Lietuvos okupacijai. Tarp mitingo iniciatorių jis paminėjo aktyvius komunistų partijos veikėjus – žurnalistą Antaną Bimbą (1894–1982), rašytoją Rojų (Roy) Mizarą (1895–1967). Nevengdamas ironijos, priminė, kad Mizaros leidžiamas laikraštis raginęs Ameriką nesikišti į karą Europoje, bet, kai tik Vokietija užpuolė Sovietų Sąjungą, iškart persiorientavo, ėmė skelbti, kad JAV privalo kovoti Rusijos pusėje.

Atlanta Constitution 1944 m. liepos 12 d. paskelbė straipsnį „Mirties ekspresas: Pasmerktiesiems naciai skyrė specialų traukinį“ (p. 8). Sužinome, kad per Maskvos radiją kalbėjo *Eustace Paleckis*, Lietuvos sovietų socialistinės respublikos prezidentas. Pasak jo, naciai nutiesė bėgius tarp koncentracijos stovyklų ir

vietų, kur vykdomos masinės žudynės. Kaune nužudyta apie 35 000, Vilniuje – 100 000, Ukmergėje – 12 000, Trakuose – 11 000, Utenoje – 9 000 žmonių. Kovo mėnesį 100 000 lietuvių išvežta priverstiniais darbams į Vokietiją. Kretingoje vokiečiai 4 000 pasmerktųjų suvarė į degančius pastatus ir žiauriai nužudė. Lietuvoje nėra nė vieno miestelio, net kaimo, kuris nebūtų paženklintas masinio hitlerininkų teroro aukų kapais.

Maždaug tą pačią informaciją 1944 m. liepos 13 d. paskelbė *Los Angeles Times* su antrašte „Laikraštis mini nacių žiaurumus“ (p. 8). Sužinome, kad *Известия* išspausdino Justo Paleckio straipsnį, kuriame rašoma, kad okupantai nužudė apie 200 000 „lietuvių“, šimtus tūkstančių išvežė į Vokietiją „vergų darbams“. Be to, atsiuntė 30 000 kolonistų, kurie apiplėšė kraštą. Straipsnis per radiją transliuotas sovietų kariuomenei.

Į Vokietiją išvežtųjų skaičius išpūstas, bet nužudytųjų apytikriai teisingas, jeigu įskaičiuojami žydai. Anglišką *lithuanians* galima suprasti ir vienaip, ir kitaip – tiek tautine, tiek pilietine šio žodžio prasme. Nežinau, kaip suformuluota rusiškai. Šiaip ar taip, nei *Atlanta Constitution*, nei *Los Angeles Times*, perpasakodami Paleckio teiginius, žydų neminėjo. Kaip žinome, sovietų propaganda žydų tragediją ignoravo, jų neišskirdavo, apibendrintai vadino „sovietų piliečiais“. Negalėdamas patikrinti originalo, nenustaciau, kokia yra tiksliai Paleckio formuluotė.

Eustace šiame Atlantos dienraštyje paminėtas ir kiek anksčiau, 1944 m. vasario 2 d. (p. 4). Pagal publikaciją išeitų, kad sovietai, rengdamiesi pokariui, persitvarkė – žadėta respublikoms suteikti daugiau savivaldos teisių. Esą kiekviena pati tvarkys užsienio reikalus, turės savo kariuomenę ir Gynybos ministeriją. Pasak Molotovo, sprendžiant tautybių klausimą, reikalingos reformos, nes 1936 m. konstitucija užsienio ir gynybos klausimus priskyrė respublikų kompetencijai. Tai atspindi ir faktas, kad karo metais kariuomenėje atsirado tautiniai vienetai, tarp jų ir Lietuviškoji 16-oji divizija. (1989–1991 m. buvo labai pravartu žinoti, kad respublikos turėjo teisę išstoti iš

Sovietų Sąjungos!) Paleckis irgi pasisakė už reformas. Į posėdžių salę įžengus „premierui maršalui Staliniui“, kilo ovacijos, trukusios tris minutes. Apsilankė ir Amerikos ambasadorius.

Laikraščių komplektų skaitmeninimas ir kompiuterinė paieška daug ką palengvino, bet kyla ir tam tikras pavojus, nes, pavyzdžiui, lietuviški vardai dažnai rašomi neteisingai, o kompiuteriai viską skaito paraidžiui. Painiavos netrūksta, ypač kai informacija gaunama iš rusiškų šaltinių. Antai LSSR AT pirmininkas *New York Times* randamas, surinkus pavardę *Paletskis*. Iš viso pateiktos aštuonios nuorodos. Jose Paleckis figūruoja kaip Sovietų Sąjungos, kurią Amerikos spauda dažniausiai vadina Rusija, politikas.

1940 m. liepos 31 d. ir rugpjūčio 1 d. reportaže (p. 5.) paskelbta, kad Estijos, Latvijos, Lietuvos delegacijas Maskvos geležinkelio stotyje pasitiko kareivių garbės sargyba, darbininkų, studentų, pareigūnų minios, giedančios *Internacionalą*. Kalbą pasakė SSRS sostinės kompartijos sekretorius Aleksandras Ščerbakovas, pabrėžęs, kad „socialistinis pasaulis be paliovos auga po Stalino konstitucijos saule“. (Anot Chruščiovo, tai viena „baisiausių gyvačių“, per lavonus kopiantis karjeristas, šlykštus alkoholikas, antisemitas – taip Ščerbakovą knygoje „Stalinas: Raudonojo caro dvaras“ pristato Simonas Segabas Montefiore’as.¹⁾ Lietuvos SSR prezidento pareigas einantis „*Yustas Paletskis*“ rusiškai ir lietuviškai padėkojo už jo krašto „išlaisvinimą“. (Žodis *liberation* parašytas kabutėse.) Delegatams važiuojant į viešbučius, juos sveikino, mėtė gėles tūkstantinės minios. Gatvėse plevėsavo vėliavos, padangėje suko ratus lėktuvai. Lietuvių publikai apie iškilmes telefonu pranešė *Tiesos* korespondentas G. Rudminas: „*Sutikimas Maskvoje pralenkė visa, ko buvo galima laukti.*“²⁾ Detalių čia pateikta daugiau negu amerikiečių reportaže. Pavyzdžiui, pasidžiaugta, kad delegaciją, sustojusią Minske, sveikino – darbo dienos metu – 15 000 minia, o Maskvoje motinos net kėlė aukštyn kūdikius, kad šie pamatytų Lietuvos SSR delegatus.

Tačiau amerikiečių žurnalistui, aprašiusiam to sutikimo iškilmes, svarbesnė buvo Molotovo kalba,

kurios visi laukė, nes tikėjosi, kad SSRS užsienio reikalų ministras apibūdins santykius su Vokietija. Molotovas kalbėjo ilgai. Jo kalbą oficialus *Tiesa* paskelbė rugpjūčio 2 d.

Rašant Paleckio biografiją (tokios dar neturime, nors reikėtų), reikšmingas jo 1943 m. straipsnis „Reakcionierių intrigos dėl Baltijos valstybių“, išspausdintas sovietų žurnale *Война и рабочий класс*. Jo turinį *New York Times* atpasakojo 1943 m. gruodžio 23 d. (p. 3) su antrašte „Baltijos klausimas – apgaulė, tvirtina Maskva“. Aprašymas perduotas telegrafu iš Maskvos specialiai šiam laikraščiu. Ne vienam *New York Times* skaitytojui, ko gero, atrodė, kad Paleckis sako tiesą apie Lietuvos gyventojų nuotaikas. Skirtingai nuo antikomunistinio *Chicago Tribune*, šis Niujorko dienraštis faktus dažnai suplakdavo su propaganda. Šįkart sužinome, kad Raudonajai armijai artinantis prie buvusios Latvijos sienos, minėtas sovietų leidinys paskelbė apžvalgą, esą užsienyje „*siaučia*“ ginčai dėl Baltijos valstybių nepriklausomybės atkūrimo. Toji apžvalga – tai *U. Paletskio* straipsnis, smerkiantis „*reakcionierių intrigas*“.

Retorika įprastinė: „*Tegul renkasi bet kokie kongresai, tegul būna rašomi bet kokie memorandumai, į istorijos šiukšlyną išmestiems fašistų vadams nepasiseks sukurti Baltijos problemas.*“ Esą Lietuvos, Latvijos ir Estijos žmonės apsisprendė visiems laikams ir niekam neatiduos savo didžiosios „*laisvės chartijos*“. Pirmojo pasaulinio karo susilpninta ir taikos siekianti „*Sovietų Sąjunga*“ pripažino Baltijos valstybes 1920 m. (nors formaliai SSRS įsikūrė 1922 m.). O štai Amerika ir Antantės valstybės delsė, kol įsitikino, kad nepavyks sovietų valdžios nuversti, tik tada pripažino Estiją, Latviją ir Lietuvą, kurias nusprendė padaryti barjeru tarp Sovietų Sąjungos ir Vakarų Europos. Tačiau dabar Baltijos kraštų emigrantai reakcionieriai kartu su „*lenkišku bizonu*“, mėgaudamiesi tolimuose Amerikos baruose, buria nerealias būsimas sąjungas, nors negali susitarti net dėl to, kam priklausys Vilnius.

Kitąkart *Paletskis* paminėtas po trylikos metų. Tai trumpa žinutė (p. 8), kad 1956 m. birželio 15 d.

į Liuksemburgą atvyko SSRS Aukščiausiosios Tarybos (sovieta) dvylikos asmenų delegacija, kuriai vadovauja lietuvis *Ustas Paletskis*. Per keturias dienas ji aplankys tos šalies plieno fabrikus. Kodėl amerikiečiams turėjo būti svarbu žinoti, kad trečiaeiliai sovietų pareigūnai domisi vienos iš mažiausių Europos valstybių pramone?

Tarparlamentinės sąjungos suvažiavimą, 1960 m. įvykusį Japonijoje, *New York Times* aprašė rugsėjo 30 d. (p. 3). Sovietų delegacijai vadovavęs *Yustis I. Paletskis*, nepaminėta, kad lietuvis, perskaitė Chruščiovo pareiškimą, smerkiantį JAV: pasaulio taikai „*siaubingai*“ pavojingi Amerikos bombonešiai, kurie po visą bendrą oro erdvę skrajoja, pilni atominių bombų. Chruščiovas reikalauja visuotinio ir visiško nusiginklavimo. Paleckis savo vardu pridūrė, kad visur išmėtytos Amerikos karinės bazės yra blusos, skleidžiančios ligas. Amerikos imperIALIZMAS, – pabrėžė jis, – kursto maištininkus, neofašistus, išdavikus, kad šie nuverstų teisėtas pasaulio vyriausybes. Pasak laikraščio, toks nelauktai aršus Jungtinių Valstijų užsipuolimas sukrėtė delegatus. Beje, nors suvažiavime apsilankė pats Japonijos imperatorius, atrodo, didžiojoje parlamento salėje jo nebuvo, kai Paleckis keikė Ameriką...

Tarparlamentinės sąjungos suvažiavime Briuselyje 1961 m. *Yustas I. Paletskis* agresyviai užsipuolė Vakarų Vokietijos sluoksnius, jų sąjungininkus bei gynėjus.³ Jam atkirto senatorius Albertas Gore'as, smerkdamas „*nesaikingus*“ žodžius ir sulaukęs ilgų plojimų. Kitais metais 300 parlamentarų, atstovaujančių 46 valstybėms, susirinko Romoje. Sovietų delegacijos vadovas *Yustas I. Paletskis* vėl patraukė *New York Times* dėmesį,⁴ nes „*asmeniškai*“ užsipuolė prezidentą Kennedy ir keletą kitų žinomų Amerikos politikų.

New York Times 1966 m. rugpjūčio 3 d. pirmame puslapyje plačiai aprašė naujosios SSRS Aukščiausiosios Tarybos (sovieta) sesiją. Pranešė, kad Tautybių tarybos pirmininku vėl išrinktas *Yustas I. Paletskis*, kuris yra „*Lietuvos Respublikos*“ vadovas (*chief of state*). Pabrėžiu, kad čia rašoma apie Lietu-

vos Respubliką, neva turinčią net valstybės galvą, o ne šalį, okupuotą Sovietų Sąjungos. Kitų metų spalio 11 d. pirmame puslapyje paskelbta grupinė sovietų vadovų nuotrauka, tarp jų yra ir *Paletskis*, Tautybių sovieto pirmininkas.

Lietuviška pavarde Paleckį *New York Times* pirmą kartą paminėjo 1940 m. birželio 18 d. (p. 8), kai paskelbė birželio 17 dienos radijo pranešimą iš Kau- no su antrašte „Nauji vadai Lietuvoje“. Informavo, kad naujai vyriausybei vadovauja 41 metų liaudi- ninkas (*People's Socialist*) žurnalistas Justas Palec- kis: „*Visi nauji ministrai yra arba kairuoliai, arba ne politikai. Atrodo, ministrų kabinetas sutiktas su pasi- tenkinimu.*“ Minimas Paleckio vedamasis, paskelbtas *Laike*, – ministras pirmininkas smerkia „*žodinį pa- triotizmą*“, kenkiantį Lietuvos santykiams su Rusija, kuri esą niekada nepažeidusi nei tautinių Lietuvos vertybių, nei garbės. Naujasis premjeras baigdamas įspėjo, kad Finansų ministerija griežtai baus visus, kurie kelia kainas arba kaupia atsargas. *New York Ti- mes* teigimu, po sovietų ultimatumo kilus Vyriausy- bės krizei, panikos apimti gyventojai veržėsi į ban- kus, bet dabar vėl ramu – atseit žmonės tikisi, kad naujasis režimas tinkamai vadovaus kraštui.

Taigi vyriausybės kaita, pasak šio dienraščio, nors ne visiškai normali, bet labai panaši į tokią. Visai kito- kios nuotaikos vyrauja šalia išspausdintame reportaže iš Stokholmo su antrašte „Raudonųjų pajėgos veržiasi į Baltijos valstybes, vykdo Estijos, Latvijos, Lietuvos okupaciją – Rygos įlankoje pastebėtas laivynas“. Šiuo atveju skaitytojams nekyla abejonių, kad į tris mažas valstybes vykdoma karinė intervencija. Tiesa, prane- šama, kad žmonės laikosi ramiai, okupantams nesi- priešina. Nesupratau tik užuominos, neva sovietai, okupuodami Baltijos valstybes, siekia nutiesti naujus prekybos kelius su Balkanais. Greta įdėtas pranešimas, kad prezidentas Smetona internuotas Vokietijoje.

Suprantama, apie Prancūzijos likimą ir apskritai apie padėtį Vakarų fronte rašoma pirmajame pusla- pyje. Vis dėlto reikšminga, manau, ir tai, kad prane- šimams apie trijų valstybių okupaciją atsirado vietos tik aštuntame puslapyje.

Birželio 20 d. paskelbtos dvi žinutės, susijusios su Lietuva (p. 3). Iš Stokholmo pranešama, kad Rusijos artilerijos, pėstininkų, kavalerijos daliniai, lydimi bombonešių, sustiprinti tankais ir šarvuočiais, užė- mę pagrindinius Estijos, Latvijos ir Lietuvos mies- tus. Prie geležinkelio stočių ir tiltų pastatytos rau- donarmiečių sargybos, kol trijose Baltijos valstybėse „*vyksta derybos*“ dėl sovietams palankių vyriausy- bių sudarymo. Žinutėje iš Maskvos keliais sakiniais apibūdinamas Paleckis. Rašoma, kad jis visada rė- męs sovietus, už tai net sėdėjo koncentracijos sto- vykloje ir buvo ištremtas. Raginęs palaikyti gerus santykius su Maskva. Be to, gavęs valdžią, išlaisvino visus politinius kalinius. Pasak Paleckio, ankstesnė vyriausybė, pasitraukusi Rusijai reikalaujant, buvo „*asmeninė diktatūra*“. Beje, įdėta intriguojanti žinia apie Estiją – Rusijos nurodymu, evakuojami Talino gyventojai.

Seniai žinoma, kokį svarbų vaidmenį politikoje sovietai skyrė vaidybai. Žurnalistai, menkai susigau- dantys, kas vyksta tolimuose kraštuose, abejojantys nuogirdomis apie Stalino represijas, apie badu ma- rinamus priverstinio darbo vergus, laikė sovietus patikimais sąjungininkais, ypač kad dažnai būdavo lepinami, todėl suvedžioti oficialaus valdžios vaišin- gumo. Daugelis pasitenkindavo tuo, ką mato, net ne- įtardami, kad rodomas specialiai jiems surežisuotas spektaklis. Kartais to tikėjimo pagrindas, žinoma, būdavo ideologinis – esą vyksta geros permamos, nes vakariečiai, pripratę prie demokratinių parlamentų ir atvirų debatų, visai nenutuokė, kad SSRS viskas vyksta absoliučiai priešingai. Tokia paviršiumi plau- kiojanti, manau, yra ir anoniminė rugpjūčio 27 d. informacija „Paskelbti nauji Baltijos valstybių vadai: trys valstybės baigia savo nepriklausomybės metus ir tampa Rusijos dalimi“ (p. 4). Keisčiausia, kad tas ra- dijo pranešimas gautas ne iš Maskvos, bet iš Stokhol- mo. Okupacija net nepaminėta, tarytum kelis šimtus tūkstančių raudonarmiečių svetimose valstybėse So- vietų Sąjunga būtų dislokavusi kažkokiais kitais tiks- lais. Nepaaiškinta, kas ir už ką suiminėja „*įžymius*“ estus. Areštų bangos Lietuvoje nutylimos.

Pagrindiniai veikėjai – trys parlamentai, kurie neva patys „transformavosi“, tapdami aukščiausiosiomis tarybomis (*vierchovnyj soviet*). Visi trys, susirinkę į tą pačią dieną sušauktas specialias sesijas, vienbalsiai priėmė Sovietų Sąjungos konstituciją ir nutarė tapti sovietinėmis respublikomis. Šie jų nutarimai esą patvirtina reikalavimus – *demands*, būtent, net ne prašymus, – kuriuos jau anksčiau pateikė trijų valstybių delegacijos, o Sovietų Sąjungos Aukščiausiasis sovietas rugpjūčio 7 d. priėmė sprendimą juos patenkinti. Dabartiniai Kremliaus propagandistai su džiaugsmu galėtų šį pranešimą cituoti – kaip tie estai, latvai, lietuviai išvis drįsta kalbėti apie kažkokią okupaciją, jeigu net didžioji pasaulio spauda anuomet suprato, kad trys Baltijos šalys gavo tai, ko pačios reikalavo? Anonimas dar pranešė, esą visi trys parlamentai diskutavo ir priėmė nutarimą, kad šios valstybės „džiaugsis“ tuo pačiu statusu, kokį turi kitos sovietų socialistinės respublikos. Taigi vyko debatai kaip normaliuose parlamentuose! O per rinkimus, surengtus liepos 14 d., inkorporacijos šalininkai laimėjo stulbinančią daugumą, tarsi būtų buvę galima laisvai balsuoti ir prieš okupantus... (Beje, paskelbtoje rinkimų programoje apie jokią inkorporaciją nebuvo nė žodžio!) Pasak anoniminio autoriaus, laukia nauji rinkimai, per juos ketinama dar „rūpestingiau“ eliminuoti tuos, kurie „abejingi“ naujam režimui. Kas ir kaip juos eliminuos, pranešime nepasakys. Neužsimenama ir apie tai, kad jau pasirūpinta „abejinguosius“ sugrūsti į kalėjimus.

Pasak *New York Times*, visų trijų valstybių spauda informuoja, esą naujoji valdžia užtikrinusi, kad iš valstiečių nebus konfiskuojama žemė, nebus atimami gyvuliai, – tuo siekiama užkirsti kelią įvairiems gandams. Sovietai nusprendę taikyti švelnesnę politiką, kad nusivylę valstiečiai nepradėtų priešintis (*sabotuoti*).

Išvardyti naujieji valstybių vadovai, iš lietuvių paminėtas Paleckis, Boleslovas Baranauskas (1902–1975), Mečislovas Gedvilas (1901–1981). Greta įdėtas pranešimas, kad Lietuvos Aukščiausiasis „sovietas“ nutarė sostinę iš Kauno perkelti į Vilnių.

Baltijos valstybės pernelyg mažos, kad galėtų tikėtis nuolatinio dėmesio, ypač vykstant Antrajam pasauliniam karui. Tačiau jų okupacija Amerikos politikams vis tiek tapo nemalonia rakštimi. Viena vertus, Jungtinės Valstijos tarp idealių tikslų pergalės atveju skelbė tautų apsisprendimo teisę, žadėdamos ją ginti. Antra vertus, nenorėjo susigadinti santykių su Sovietų Sąjunga, ypač kad stokojo jėgų pažaboti teritorinėms Maskvos ambicijoms. Todėl prezidentas Rooseveltas stengėsi daug ko nepastebėti, nors Baltijos valstybių diplomatai nuolat primindavo, kaip žiauriai SSRS elgėsi okupuotose šalyse. 1944 m. lapkričio 3 d., kai didelė Lietuvos dalis jau buvo sovietų reokupuota, *New York Times* (p. 6) pranešė, kad akredituotas Lietuvos atstovas Povilas Žadeikis (1887–1957) JAV departamentui įteikė notą, kurią jo atstovai priėmė, bet komentuoti atsisakė. Reikšmingiausia, manau, tai, kad kyla dilema: atsakys vienaip, suerzins sąjungininkus sovietus, atsakys kitaip, prarasi antikomunistiškai nusiteikusius balsuotojus, atvykusius iš Rytų Europos.

Pagrindinė notos mintis – vieną okupaciją keičia kita. Sovietai, gražindami marionetinį Paleckio režimą, laužo Atlanto Chartiją, kuri garantuoja tautoms apsisprendimo teisę. Žmonėms, trokštantiems gyventi nepriklausomai, gresia trėmimai, areštai, egzekucijos. Pabrėžęs, kad vokiečių okupacija baigiasi dar ir todėl, kad lietuviai priešinasi, Žadeikis užsiminė apie Klaipėdos kraštą, kuris irgi buvo okupuotas.

Bet grįžkime prie Paleckio. Jau minėjau kelias žinutes apie jo dalyvavimą Tarpparlamentinės sąjungos suvažiavimuose. 1957 m. rugsėjo 13 d. *New York Times* (p. 5) aprašė jo pasirodymą Londone. Konferenciją atidarė pati karalienė. Pasak laikraščio, Amerikos atstovams raginant visus tarptautinius konfliktus spręsti taikiai, Paleckis išsiskyrė kovingumu. Kodėl sovietai 1956 m. kraujyje paskandino vengrų revoliuciją, Paleckis teisingai tuo, esą „kilusi reali grėsmė, kad Vengrijoje atgims fašizmas ir susikurs agresijos židinys“. Aiškino, neva komunizmas niekam nekelia jokio pavojaus, tai tik prasimanymai.

Vaclovas Sidzikauskas (1893–1973), vadovavęs lietuvių delegacijai Pavergtųjų Europos tautų organizacijos

seime, smerkė patį sprendimą priimti SSRS į Tarpparlamentinę sąjungą. Atsiliepdamas į šį *New York Times* paskelbtą reportažą, laiške, kurį tas laikraštis išspausdino rugsėjo 21 d. (p. 18), pavadino Paleckį „*lietuvių kilmės sovietų agentu*“. Lietuvos ir kitų valstybių okupacija nėra joks „*prasimanymas*“, kaip tvirtina šis Maskvos statytinis, bet šturpi tikrovė, pavojinga pasaulio taikai. Kremlius, realizuodamas imperialistinius kėslus, dažnai pasitelkia savo marionetes (*stooges*), tarp kurių esama ir lietuvių. Sovietiniai rinkimai yra netikri, gryna apgaulė, nes neatitraukiamas kariuomenė, neleidžiama laisvai balsuoti, todėl parlamentai yra okupacinės valdžios primesti, jie niekam neatstovauja. Sovietai laužo Hagos konvenciją, o Tarpparlamentinę sąjungą pažeidžia pačią parlamentarizmo idėją, į savo gretas priimdama valstybes okupantes ir toleruodama jų agentus kolaborantus.

Paleckio biografijai reikšmingas straipsnis „Rusai Sovietijoje tampa mažuma“, *New York Times* paskelbtas 1969 m. balandžio 27 d. (p. 16), ypač jei paaiškėtų jo atsiradimo užkulisiai. Pasak žurnalisto, nuogaustaujama, esą per gyventojų surašymą 1970 m. sausio mėn. paaiškės, kad rusai sudaro mažiau negu pusę SSRS gyventojų. Skambinti varpais dėl tokio pavojaus paskatinęs žinių agentūros TASS pranešimas apie Maskvoje surengtą Užsienio reikalų ministerijos spaudos konferenciją. Pasak pranešėjo Paleckio, caro laikais rusų irgi buvo mažuma, todėl Leninas pasiūlė autonomines respublikas „*nominaliai*“ sudaryti tautiniu pagrindu. Neaišku, kodėl apie tai kalbėjo būtent lietuvis, kodėl į tribūną išstumtas Paleckis, o ne kas nors kitas, užsienyje daug geriau žinomas. Žurnalisto teigimu, pastaraisiais metais sovietinė spauda ypač pabrėžia SSRS daugiatautiškumą, „*vyresniojo brolio*“ vaidmuo ne taip smarkiai akcentuojamas.

Paleckis trumpai paminėtas ir 1970 m. liepos 15 d., kai Lietuvos SSR „*valstybės galva*“ pasitraukė iš SSRS Tautybių sovietų pirmininko pareigų (p. 2). Jo vietą užėmė Uzbekijos Aukščiausiosios tarybos pirmininkė. Reportažas aiškiai parodo, kad Sovietų Sąjungoje nutarimai priimami vienbalsiai, be jokių debatų – parlamentarizmo nėra nė šešėlio.

Išspausdintas ir Paleckio nekrologas, tiesa, trumpas, nepasakyta nieko reikšmingesnio. Esą vokiečių okupacijos metais jis vadovavęs rezistencijai Lietuvoje. Žurnalistas nėra tuo tikras, rašo tikrai girdėjęs tokias kalbas. Paskutinėje pastraipoje priversta stambių klaidų, o chronologija gerokai sujaukta. Rašoma, kad 1939 m. už „*komunistinę veiklą*“ Paleckis buvo areštuotas, kalinamas, turbūt ištremtas į Sovietų Sąjungą. Grįžo, kai Raudonoji armija išstūmė vokiečius. Išėitų, pasipriešinimui naciams vadovavo iš Maskvos, kur praleido visą karą. Beje, 1939-aisiais jis areštuotas ne už komunistinę veiklą, bet už demonstraciją. Ir niekur nebuvo ištremtas. Įdomu ir tai, kad iš nekrologo kažkodėl dingio ypač svarbūs 1940–1941 m.

Mažai apie Lietuvą nusimanantiems, apie imperialistines sovietų ambicijas menkai nutuokiantiems amerikiečiams daug kas neišvengiamai turėjo likti neaišku. Nepriklausoma Lietuvos valstybė lyg ir okupuojama, bet lyg ir ne, nes išrenkamas parlamentas, kuris ramiai posėdžiauja, vyksta debatai, keliami net reikalavimai (*demands*) okupantams, kad šie kuo greičiau ir sklandžiau atliktų visą savo suplanuotą „operaciją“. Neaiškumų atsiranda dar ir todėl, kad Jungtinėms Tautoms svarstant, kaip atkurti kraštus, kuriuos buvo okupavę vokiečiai, spaudoje pasirodė reportažų apie glaudų bendradarbiavimą su sovietais. Nereikia net pridurti, kad šalys, kurias okupavo SSRS, buvo paliktos likimo, t. y. okupantų, valiai. Pavyzdžiui, daug pasako įdomi *New York Times* 1943 m. gegužės 16 d. (sekmadienio priedo) apžvalga „Pavergtos Europos laisvoji spauda“. Lietuva ten, savaime aišku, net nepaminėta, kaip ir sovietų okupuota Lenkijos dalis. ■

¹ Simon Segab Montefiore. Stalin: The Court of the Red Tsar. New York:

Alfred A. Knopf. 2004, p. 387.

² Tiesa. 1940 m. rugpjūčio 1 d., p. 4.

³ *New York Times*. 1961 m. rugsėjo 15 d., p. 4.

⁴ *New York Times*. 1962 m. balandžio 25 d., p.

NUŠVITIMAS – TAI PROTO BŪSENA

*Su lama Glennu H. MULLINU
kalbasi Mindaugas PELECKIS*

Lama Glennas H. Mullinas (g. 1949 m. Kvebeke, Kanada) – tibetologas, klasikinės tibetiečių literatūros vertėjas, tantrinės budistinės meditacijos mokytojas, daugiau kaip trisdešimties knygų autorius. Daugiausia rašo apie Tibeto budizmą. Lietuvoje išleista jo knyga „Keturiolika Dalai Lamų“. Vienas pagrindinių Mullino dvasinių mokytojų, su kuriuo iki šiol palaiko ryšį, yra dabartinis Dalai Lama.

Mindaugas Peleckis. *Kaip nusprendėte mokytis tibetiečių kalbos ir praktikuoti Tibeto budizmą?*

Glenn H. Mullin Būdamas jaunas, susižavėjau budistine nušvitimo idėja, akcentuojančia asmeninę patirtį, savęs realizavimą. Tai nuostabiai skiriasi nuo krikščioniškos Vakarų aklojo tikėjimo tradicijos. Tada, 1971 m., kai gyvenau Europoje, sužinojau, kad Dalai Lama Dharamsaloje (Indija) atidaro mokyklą užsienio studentams. Kitais metais nukeliavau ten ir prisijungiau prie tos programos. Mūsų auklėtojais paskyrė du puikius gešė [vienuolius mokslininkus, – M. P.]. Dharamsaloje mokiausi 12 metų – nuo 1972 iki 1984 m. Tibeto budizmas tuo metu buvo ypatingas dėl gyvų studijų ir stiprių praktikos tradicijų. Dalai Lama irgi viešai dėstė nuo mėnesio iki šešių savaitių per metus, kartkartėmis galėdavome jį aplankyti. Be to, du puikūs jo guru – Kyabje Ling Rinpoche ir Kyabje Trijang Dorjechang – suteikė mums daug iniciacijų ir perdavimų. Tai buvo stebuklingas laikas, bendravome su daugybe puikiausių lamų, kuriems pavyko išvengti Kinijos invazijos į Tibetą.

Tiesa, tais laikais tibetiečių tekstų vertimų į anglų kalbą būta nedaug, labai mažai aukštųjų lamų kalbėjo angliškai. Be to, daugybė tantrinių praktikų yra paremtos sadhanos praktika, o tai apima giedojimą. Todėl, praėjus šešiams mėnesiams po budizmo mokymų, ėmiausi rim-

tai – tiek raštu, tiek žodžiu – studijuoti tibetiečių kalbą.

Ar esate poliglotas? Kokias kalbas mokate? Kokių mokotės ar norėtumėte išmokti?

Nesu poliglotas. Mano pagrindinės kalbos – anglų ir tibetiečių. Gimiau joje Kanados dalyje, kur 80 proc. gyventojų yra prancūzakalbiai, todėl, suprantama, gerai kalbu ir prancūziškai.

Vėliau, kai nukeliavau į Dharamsalą ir gyvenau Himalajuose su tibetiečiais mokytojais, turėjau išmokti šiek tiek hindi – tai Šiaurės Vakarų Indijos kalba. Tiesa, jos nedaug atsimečiau, nes nevarčiau kokius trisdešimt metų.

Kiek laiko prireikė, kol išmokote tibetiečių kalbos, kuri gerai žinoma savo archajiškumu ir konservatyvumu?

Nelaikau savęs visiškai laisvai kalbančiu tibetietiška, nes ši kalba turi labai daug atmainų. Tibetas buvo daugiau kaip šimto karalysčių federacija, didžiuliam plote gyveno nedaug žmonių, todėl išlaikyta dauguma idiosinkratiškų bruožų. Dėl tos priežasties klasikinę tibetiečių rašto kalbą yra lengviau išmokti negu šnekamąją.

Gana laisvai susikalbėti su lamomis ir savo tibetiečiais draugais galėjau po ketverių ar penkerių metų. Tai buvo didžiulė palaima. Mums, anglakalbiams, mokytis tibetiečių kalbos sudėtinga, nes šiuolaikinė anglų kalba yra se-

nųjų romanų ir germanų mišrainė. Taigi jos šaknys labai skiriasi nuo tibetiečių kalbos, kurią lingvistai priskiria tibetiečių-birmiečių kalbų grupei. Dar daugiau – beveik visi tibetiečių kalbos žodžiai yra vieno ar dviejų skiemenų, kitaip tariant, daugelis žodžių skamba labai panašiai. Anglakalbio ausiai sunku atskirti subtilius skirtumus, o liežuviui – įstengti juos išsakyti.

Kokia „standartinės“ tibetiečių kalbos (centrinio Tibeto, Amdo ir Khamo dialektų) bei tolimesnių tibetiečių (body) kalbų (Sikimo, Ladako, Butano ir kt.) situacija šiuo metu? Ar žmonės gali suprasti vieni kitus? Esu skaitęs, kad Kinijos Liaudies Respublikos politika yra nusistačiusi tikslą sunaikinti tibetiečių kalbą (kaip ir mongolų, mandžiūrų, uigūrų ir kt.). Ar tai tiesa?

Daugelis žmonių iš centrinio, pietinio ir vakarinio Tibeto karalysčių, tokių kaip Vu, Cang, Dakpo, Tu, Cari, Guge ir taip toliau, labai neblogai supranta vieni kitus. Tibetiečių kalba šiuose regionuose turi nemažai skirtumų, tačiau dėl daugybės panašumų bendrauti nėra didelė problema. Khamo kalbą suprasti kiek sunkiau, Amdo – bene sunkiausia. Jei tibetietis negyveno centriniame Tibete keletą metų, jam bus labai sunku suprasti Amdo tibetietį. Tą patį galima pasakyti apie žmones iš Tibeto etnografinių regionų – Butano, Ladako, Nepalo Šerpų regiono ir kitų. Šiuose regionuose rašytinė kalba ir didžioji žodyno dalis yra tibetietiškos, bet žodžiai tariami visiškai skirtingai ir vartojami unikalium būdu.

Kinijos įtaka tibetiečių kalbai iš tikrųjų pragaištinga. Visi televizijos kanalai Kinijoje priklauso vyriausybei, 90 proc. Tibete esančių televizijos stočių transliuoja kinų kalba. Tos, kurios transliuoja tibetietiška, taria žodžius pagal kinų kalbos „keturių tonų“ principą – norima sudaryti įspūdį, kad tibetiečių kalba yra tiesiog kinų kalbos atmaina, todėl specialiai siekiama, kad ji skambėtų labai panašiai. Be to, bandoma per prievartą įterpti kuo daugiau kinų žodžių, bandant sunaikinti tibetiečių kalbos unikalumą.

Kitas svarbus dalykas – tibetiečių kalbos leidžiama mokytis tik pradinių klasių moksleiviams. Aukštesnėse klasių visų dalykų mokama kinesiškai. Natūralu, kad tai turės ilgalaikes pasekmes, – tibetiečių kalbos vartoseną palaipsniui eliminuojama, ją keičia kinų mandarinų kalba.

Kas yra daroma, kad būtų išgelbėta tibetiečių kalba / kalbos?

Dalai Lama, bendraudamas su pabėgėliais iš Tibeto, gyvenančiais Indijoje ir Nepale, ragina saugoti visą tibetiečių kultūrą. Tačiau yra kita medalio pusė – Kinijos okupuotas Tibetas kenčia nuo pernelyg didelės kinų įtakos, o Indijoje tibetiečiai patiria didžiulę Indijos įtaką. Juk šioje milijardinėje šalyje gyvena vos 100 tūkst. tibetiečių.

Vis dėlto Tibete yra daug „kultūros didvyrių“, vyrų ir moterų, bandančių išsaugoti tibetiečių kalbą, literatūrą, kultūrą. Jie turi būti labai atsargūs, nes Kinijos valdžia, vos įtarusi dėl tokios veiklos, pradės juos persekioti kaip „separatistus“ ar kontrrevoliucionierius. Be abejo, daugelis pabėgėlių iš Tibeto – tiek pasauliečiai, tiek lamos – renka pinigus, kad atidarytų bent nedideles tibetiečių kalbos mokyklas savo gimtajame krašte. Jau atidaryta keli šimtai tokių mokyklėlių.

Žinoma, ilgalaikėje perspektyvoje puoselėjama viltis, gal tarptautinei bendruomenei pavyks priversti Kiniją, kad pasitrauktų iš Tibeto, pasiimdama ir savo imigrantus. Tai gali skambėti neįtikėtinai, tačiau egzistuoja originali sutartis, Tibeto ir Kinijos pasirašyta 1951 m. gegužės 23 d., ji aiškiai nurodo, kad Kinijos pasitraukimas iš Tibeto yra viena iš sąlygų, pagal kurias 1950 m. buvo sudarytas Tibeto ir Kinijos aljansas. Nors tai sena sutartis, tačiau teisiškai ji tebegalioja. Be abejo, Kinija turėtų laikytis ir kitų šešiolikos tos sutarties punktų. Nesvarbu, ar sutartis yra dešimties, ar septyniasdešimties metų senumo, – tos sutarties sąlygos gali pasikeisti tik tuo atveju, jei abi šalys pasirašo pakeitimus. To niekada nebuvo, todėl 1951 m. susitarimas tebegalioja.

Esate gerai žinomas pasaulyje budistų lama, rašytojas, vertėjas. Mokote budizmo. Ar vakariečiai vis dar domisi budizmu? Gal pandemijos sąlygomis budizmas padeda žmonėms jaustis geriau?

„Lankavataros sutroje“ Buda sakė: „Praėjus 2500 metų po mano mirties, mano Dharma nukeliaus į Raudonojo veido žmonių žemę.“ Tibetiečiai mano, kad tai reiškia vakariečius, juk mūsų veidai saulėje greitai parausta. 1956-ieji oficialiai paminėti kaip 2500-osios Budos mirties metinės. Taip sutapo, kad 1956 m. Indijos

ministras pirmininkas Nehru pakvietė budistų lyderius iš viso pasaulio aplankyti Budos nušvitimo ir pirmojo mokymo vietas Indijoje. Nehru pažadėjo Dalai Lamai, kad jam ir tibetiečiams suteiks saugų prieglobstį Indijoje, jeigu padėtis Tibete pablogės. Tuo pat metu Amerikos CŽV pradėjo stebėti padėtį Tibete. Kinijai pradėjus okupaciją, kai Dalai Lama 1959 m. kovo mėn. buvo gabenamas į tremtį Indijoje, CŽV suteikė slaptą oro priedangą ir navigacijos pagalbą. Manoma, kad kartu ėjo milijonas tibetiečių, deja, pasiekti primestos tremties vietą pavyko tik 100 tūkstančių...

Po kelerių metų Dalai Lama, kalbėdamasis su vienuoliais, kuriems pavyko pabėgti į Indiją, paragino mokytis anglų kalbos, nes netrukus jų mokymo paslaugų reikės visame pasaulyje, o anglų kalba pati tarptautiškiausia. Tuo metu Vakaruose dar nebuvo Tibeto budizmo centrų. Šiandien jų yra daugiau kaip 1000 Amerikoje ir beveik tiek pat Europoje. Maždaug keliolika jų rengia net tradicinį Nyen Chen arba trejų – ketverių metų trukmės „didįjį atsitraukimą“. Tibeto studijas anuomet siūlė vos pora Europos ir Amerikos aukštųjų mokyklų, o dabar jau kelios dešimtys didžiųjų universitetų turi tokias programas.

Buda pranašavo, kad jo Dharma tęsis 5000 metų. 1956 m. peržengėme pusiaukelės ženklą. Taigi turime dar 2500 metų. Toje pačioje pranašystėje teigiama, kad Dharmos veidas keisis kas 500 metų. Dabar ieškoma to naujo veido, naujos išraiškos formos.

Nušvitimas yra giliausias žmogaus pasiekimas. Kol esama nenušvitusių žmonių, reikės Dharmos, nes tai vienintelis nušvitimo šaltinis. Dharma šiandien galbūt aktualesnė negu kada nors anksčiau, nes pasaulis tapo nepastovus ir labai nesaugus. Budizmas nesiūlo, kaip spręsti dabarties problemas, tačiau siūlo metodus, kaip ugdyti nušvitimą, proto būseną, galinčią pateikti optimaliai efektyvius atsakymus ir sprendimus. Tai suteikia raktą į gilią, ilgalaikę laimę sau ir kitiems.

Rašote naują knygą apie Nikolajų Rerichą. Kada ji bus išleista? Kokia jūsų nuomonė apie paslaptinę Rerichų šeimą?

Darbinis knygos pavadinimas „Budistinis Nikolajaus Rericho veidas“. Rerichas buvo vienas iš trijų ar keturių

visais laikais didžiausių Rusijoje gimusių menininkų. Dažnai vadinu jį rusų kilmės Niujorko menininku, nes jo menas iš tikrųjų pražydo tada, kai atvyko į Ameriką 1920 m. Jis buvo už Rusijos ribų, kai 1917 m. įvyko komunistinis perversmas, todėl liko be pilietybės. Keliavo su JAV vyriausybės išduotais dokumentais.

Rerichas buvo ne tik puikus menininkas, bet ir socialinis mąstytojas, humanitaras, filosofas, dvasinis vadovas – tokius Vakaruose mėgstama vadinti renesansinėmis asmenybėmis. Tačiau jo gyvenimas gana tragiškas. Nors 1920–1935 m. jis tapo labai garsus, įgijo didelę įtaką tarptautinėje arenoje, tačiau šlovės burbulas sprogo per vieną naktį ir užklupo daugybė politinių dramų. Paprasčiau tariant, britai laikė jį rusų šnipu, Stalinas manė, kad jis yra pasidavęs amerikiečiams, o kinai įtarė jį šnipinėjant japonams. Tapo *persona non grata* savo numylėtame Niujorke, kur jo menui ir idėjoms buvo skirtas didžiulis pastatas Aukštutiniame Vestsaide. Likusius tuziną savo gyvenimo metų praleido nuomojamame name su vaizdu į Kulu slėnį, kur tapė, rašė. Niujorko pastatas, žinomas kaip Mokytojų institutas (*The Masters Institute*), 1937 m. buvo uždarytas, visas jame saugotas menas, surinkti artefaktai ir įrašai išsibarstė. Daugelis įrašų ir dokumentų buvo tiesiog išmesti į šiukšliadėžę. Rerichas mirė Indijoje 1947 m.

Nikolajus su žmona Jelena turėjo du sūnus, abu baigė Amerikos universitetus. Jurijus tapo vienu iš pirmųjų JAV tibetologų, išleido kelias svarbias knygas apie Tibeto budizmą. Jo atliktas „Mėlynujų analų“ (*Tebter Ngonpo*), monumentalaus budizmo istorijos veikalo, vertimas iki šiol nuolat perleidžiamas. Jis pasirašinėdavo amerikietiškai – George Roerich. Per „Chruščiovo atšilimą“ grįžo į Rusiją, nes pats gensekas pasikvietė jį, kad padėtų atkurti Rytų institutą, kuris anksčiau, iki komunistų atėjimo į valdžią, turėjo labai gerą vardą. Jurijus mirė po kelerių metų, įtariama, kad buvo nunuodytas KGB dėl savo didžiulio populiarumo Maskvoje.

Jaunesnysis sūnus Svetoslavas liko Indijoje, vedė gerai žinomą Indijos kino „žvaigždutę“, gyvenimą paskyrė tapybai ir tėvo palikimo išsaugojimui.

Ačiū, lama Glennai. Tashi delek.

POLITINĖS MAGARYČIOS

Ištuštėjusiame savo būrimo salone *Dura necessità* be vargo ir be pajamų ramiausiai leidau laiką tol, kol klientai ėmė veržtis nuotoliniu būdu. Vieni pliekėsi dėl golfo ir Donaldo, kiti dėl Putino ir Navalno, tretiems rūpėjo tik savas daržas ir savos pupos, dar labiau pupytės...

„Atsargiai svajokite, nes jūsų svajonės gali išsipildyti“, – perspėjo politinio pokerio lošėjas, kriptovaliutininkas, viena koja stovintis Australijoje, o kita vis dar Lietuvoje. Visi nuščiuvę karpė ausimis, tačiau kažkoks flegmatikas cyptelėjo: „Bet juk tamsta pats karštai svajojai būti ministras! O prieš tai, įmerkęs kojas į Marmuro jūrą, ketinai vadovauti visam Lietuvos krepšiniui, buvai nusipirkęs net garbingą vietą vyrų rinktinės rūbinėje... Vėliau gyreisi, kad patį Viktorą U. išmesi iš Darbo partijos... O štai dabar stovi prie suskilusios geldos...“

Pervėręs kritiką niekinančiu žvilgsniu, Goga atšovė: „Turime parodyti stuburą ir tvirtą charakterį, tad nesitaikstysime su smegenų plovimu ir pavojingu kursytymu, homofobui šarlatanui iš tuščio į kiaurą pilstant neva švęstą vandenį.“ Po šio pareiškimo blefuotojas taip skardžiai trinktelėjo Seimo durimis, kad persigando ir nuo politinio skardžio nusirito net jo antrininkas.

„Galvos skausmas tam tipui garantuotas“, – tvirtyje užtikrino Antaną G. europarlamentarė Aušra M., turėdama omenyje europarlamentarą Viktorą U., nusišnekėjusį feisbuke ir priverstą atsiprašyti už visiems savo frakcijos nariams sukeltą dantų, ragų ir nagų skausmą. „Verčia gerą žmogų iš minkštos briuselinės kėdės vien už tai, kad lietuviai prastai išvertė rusiškus jo žodžius“, – apsiašarojo *Respublikos* savaitraščio žur-

nalistė Olava. „Galvų kapojimas nėra pagrindinė infekcijos valdymo priemonė, – pritarė Nacionalinio visuomenės sveikatos centro direktorius, mat sveikatos ministras užsimojo išdulkinti jį iš posto. – Atsisakau būti paaukotas, siekiant nunulinti situaciją!“

„Kam rūpi tie politikos nuliai? Verčiau pasvarstykime, kaip išsisukti, sukantis tarp sukčiaujančių sukčių?“ – sprendė rebusą drovus neurastenikas. Tokį suktą klausimą jau nuo ano tūkstantmečio pabaigos kelia *Respublika*, bet atsakymą dar gudriau slepia. „Jeigu sukčius sukčiauja, vadinasi, gerai atlieka savo tiesioginį darbą, – paprotino guvus cinikas. – Šiuo atžvilgiu visi darbštūs, plika akimi matyti, kas dedasi, vos žvilgtelėjus pro langą.“

Sugundyta žvilgtelėjau. Nors kieme apščiau privers ta sniego, sėniai besmegeniai saugiu atstumu šnekučiavosi tik du. Milijonieriumi prisistatantis vietinės reikšmės respublikonas Vitas Tomkus, karštai įsijautęs į Sančos Pansos vaidmenį, pataikūniškai kalbino milijardierių bankininką Raimondą Baranauską, apsimetusį donkichotu. Abu planavo, kad pasibalnos Rosinantą ir nujos į Paryžiaus arbitražą, iš kurio parjoję pergalingai užlips Lietuvai ant sprando, nes Dulsinėja, į kurią visapusiškai įsikūnijo bankininkas Antonovas, besislapstantis po auksiniu neperšaujamu Putino sijonu, laukia nesulaukia, kada pagaliau iš meilės miesto bus parvežtas vienas kitas milijardas magaryčių. ■

Tiesiai iš sukčių banko
Krescencija ŠURKUTĖ

KULTŪROS BARAI

2021. 1 (672)

DOMAINS OF CULTURE

THE MONTHLY JOURNAL OF CULTURE AND ART

editor-in-chief Laima KANOPKIENĖ

editorial address:

Latako st. 3. 01125 Vilnius, Lithuania

E-mail: info@kulturosbarai.lt

SUMMARIES

Marija ANTANAVIČIŪTĖ. *The Masque of COVID and Moral Outline of Wearing It*. Using a masque essentially does not say anything about the morality of a person. However in the contexts of pandemic the bond between the Lithuanians is more important than the glory of the past or dreams about future. This bond can bring meaning to restrictions and convince to protect each other and save lives (page 2).

Almantas SAMALAVIČIUS. *Pandemic and Belief (2)* The second part of the essay is focused on how science takes shape of religious belief. Drawing on comments on the current pandemic the author notes that boundaries between beliefs and scientific truth are blurred. He concludes that the opinions mediated during the current pandemic regime has revealed that society is ruled by imagination that is more religious in its nature than scientific (page 6).

Eirik Høyer LEIVESTAD. *When the Future Becomes Unpopular*. Global heating, environmental collapse and increasing global scarcity: no wonder the politics of perpetual advancement are failing to convince. Progressives must brace themselves for the return of some of their most detested ideas. But dismissing the nostalgists as reactionary can no longer be their response (page 12).

Juozas LAKIS. *Life between sustainability and opposition in Lithuanian. An Essay on Sustainable State* (page 16).

Vytautas LANDSBERGIS. *Sąjūdis and the Program of Lithuanian Culture*. It is interesting to discuss the old hopes and ideologies even thirty of thirty two years after. Even to publish what remained unpublished. So that the older grown ups could look at themselves and the younger ones as well (page 23).

Alvydas ŽICKIS. *Notes on Lukiškės Square* (page 28).

People Will Not Die Without Art, They Can Only Get Mad. Theater director Gabrielė TUMINAITĖ is interviewed by Ramunė BALEVIČIŪTĖ. (page 30).

Ugnė KAČKAUSKAITĖ. *Movement that has Moved Closer. On the film program of the New Dance festival* (page 35).

Stasys EIDRIGEVIČIUS. *Detective with Ultra Violet or the History of One Photo*. Artist's essay (page 39).

Niels HAV. *Poems* (page 42).

„*Masculinely persuasive world*“ – a review of Julius Keleras dedicated to Česlovas Skaržinskas' book „A year from the beginning“ (page 43).

Masatake SHINOHARA. *To be Alive in a Disrupted World*. Natural disasters dissolve the fundamental distinction between the human and the natural worlds. At this moment, we discover that we are surrounded by silence. On art and philosophy amidst ecological crisis (page 45).

Jurgis STANAITIS. *Lituanica's Flights in the Movie Set*. When the movie *The Flight Over Atlantic* was completed Vladas Kensingaila made flights on *Lituanica* reminding the heroic flight of Steponas Darius and Stasys Girėnas. Coincidentally, the pilot was born on the same day when *Lituanica* moved toward Lithuania (page 49).

Marius VYŠNIAUSKAS. *Jan Casimir Vasa – a Man Who Destroyed the Republic*. The Polish-Lithuanian Commonwealth faced a real threat of extinction in the mid-17th century. Though its territory was enormous and the state was involved in victorious military actions it was getting weaker internally. The Commonwealth experienced more internal and external problems than ever. After the brief golden age at the dawn of the century it started to slide. Polish historian Pawel Jasienica has insightfully noted that a new style of ruling accompanied the new dynasty. The gentry sacrificed to Vasas not only politician but also moral legacy that had roots in the Gediminian dynasty but were strongly disappointed (page 52).

Marius ŠČAVINSKAS. *Souls Ascending a Mountain: The Denominator of Christian Image*. Even if one acknowledged some relation to paganism, Christianization changed the old meanings. Bychovec Chronicle presents an image of Christians ascending a mountain, it also makes an allusion to nails of a bear thus folk Christianity comes into a being. The Biblical image of ascending a mountain became folkloric (page 68).

Vida GIRININKIENĖ. *Following Researchers of the Banned Language (2)*. An article about two personalities born in Šakiai district – renowned linguist Jonas Jablonskis and philology student Antanas Daniliauskas (page 78).

Kęstutis SKRUPSKELIS. *American Press about Justas Paleckis*. Historical notes (page 85).

Enlightenment is a State of Mind. In this interview with Lama Glenn MULLIN, world famous Buddhist author, lecturer and teacher, a pupil of H. H. Dalai Lama XIV, Mindaugas PELECKIS talks about Tibet and its possibility to become independent again. Also, such topics as Tibetan language and Tibetic languages, Buddhism, Roerich family and Buddha's prophecy are covered. Lama Glenn is aware: „As long as any unenlightened people remain in this world, Dharma will be required, because it is the only source of enlightenment“ (page 91).

Krescencija ŠURKUTĖ. *Political Addition*. Ironical essay on Lithuania's cultural and political life (page 94).

**Some Kultūros barai articles
and translations in eurozine
(www.eurozine.com):**

Skaidra TRILUPAITYTĖ

Can we track what makes humans happy? (En) (Lt)

Lithuanian scientists are working on a formula for happiness. Their biometric measurements of feelings and emotional states propose to improve lives. But smart governance linking efficiency with happiness might have repercussions, says Skaidra Trilupaitytė. In a pandemic-tainted world, tracking and advanced lie detector tests could have questionable political uses.

Karl SCHLÖGEL

This mess of troubled times (En) (Lt)

The processes set in motion by the disintegration of the socialist economy in eastern Europe eluded all analytical frameworks. It was a time of 'wild thinking', in which received ideas were reconsidered and values re-assessed. We are still living through this troubled era, writes the historian of the Soviet Union Karl Schlögel.

Joshua FARLEY, Almantas SAMALAVIČIUS

Where now for economics? A conversation with ecological economist Professor Joshua Farley (En) (Lt)

Maths-based economics seems to be stuck in something of a rut. Almantas Samalavičius, editor of Eurozine partner journal 'Kultūros barai', spoke to Professor Joshua Farley, an ecological economist at the University of Vermont (UVM), about the failure of mainstream economic thinking to explain economic reality, and why the dominant discourse nevertheless remains so powerful in academia.

Diana GEORGESCU

The Romanians are coming. Emerging divisions and enduring misperceptions in contemporary Europe (En) (Lt)

Following changes to UK immigration law in 2014, the documentary 'The Romanians are Coming' promised the truth behind the headlines. Diana Georgescu finds a more troubling picture of Romanians, tied up with longstanding prejudices applied to eastern Europeans generally and Romani people in particular.

Aleida ASSMANN

Go East! (En) (Lt)

Stephen Holmes and Ivan Krastev argue that illiberal politics in central and eastern Europe should be understood primarily as a reaction to the 'imperative to imitate' the West after 1989. But to downplay the ideological substance of the new authoritarianism is reckless in the current situation, responds Aleida Assmann. Recalling the contribution of eastern European dissidents to Europe's culture of human rights offers a corrective to the damaging myth of the 'victorious West'.

Håkan FORSELL

Cracks in the future. On 1989 and historical time (En) (Lt)

The anachronistic appearance of the post-communist world fascinated westerners visiting eastern Europe after '89. As Håkan Forsell puts it, the East offered the image of a 'future that would never happen'. Four decades of totalitarianism were rapidly forgotten by the seekers of 'true Europe'.

Samuel ABRAHÁM

Intellectual paths in central Europe. An idealistic Havel, a cynical Orbán, and a compassionate Walter (En) (Lt) (Cy)

How can intellectuals of central Europe maintain their moral principles and independence, yet support democracy, in an age when the region is again traversing a rocky road paved with nationalism and populism?

Richard SAKWA

Back to Cold War and beyond (En) (Lt)

Instead of overcoming the division of East and West after 1989, the West embarked on a programme of expansion and Russia began to create an alternative world order. Yet as economic power shifts from the Atlantic to the Pacific basin, this is just one aspect of the current clash of world orders.

SRTR fondas 2021 m. *Kultūros barų* projektui „Kultūros akistata su force majeure“ skyrė 31000 eurų, o projektui „Telkiamasis kultūros vaidmuo“ – 34500 eurų

SRTR fondas remia rubrikas: Problemos ir idėjos, Rūpesčiai ir lūkesčiai, Kūryba ir kūrėjai, Praeities dabartis

www.eurozine.com

Svarbiausi straipsniai apie Europos kultūrą ir politiką

Eurozine yra internetinis žurnalas, skelbiantis esė, straipsnius ir interviu svarbiausiomis mūsų laikų temomis.

Europos kultūros žurnalai pasiekiami pirštų galiukais

Eurozine yra svarbiausių Europos kultūros žurnalų tinklas. Jis jungia ir remia daugiau nei 100 žurnalų – savo partnerių bei asocijuotų leidinių ir institucijų iš visos Europos.

Nauja transnacionalinė viešojo erdvė

Skelbdamas geriausius žurnalų – partnerių straipsnius įvairiomis kalbomis, Eurozine atveria naują viešąją erdvę transnacionaliniam bendravimui ir diskusijoms.

EUROZINE

Geriausi straipsniai iš visos Europos

Spaudė akcinė bendrovė *Spauda*, www.spauda.com
Laisvės pr. 60, 05120 Vilnius
Tiražas 2000 egz.

Kaina – 1,45 Eur

Vanda PADIMANSKAITĖ, „Serafimas tarp gėlių“. 2020. Drobė, akrilas; 60 x 60

Vanda PADIMANSKAITĖ, „Peizažas su žuvyte“. 2020. Drobė, akrilas; 40 x 120

Kaina – 1,45 Eur
KULTŪROS BARAI 2021. Nr. 1 (672), (1–96)
Indeksas 5031

